

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI**

**ALTHUSSER'İN İDEOLOJİ KURAMI BAĞLAMINDA
TÜRKİYE'NİN ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞİNDE ORDUNUN
KONUMU**

(DOKTORA TEZİ)

Levent BÖRKLÜOĞLU

BURSA-2017

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI**

**ALTHUSSER'İN İDEOLOJİ KURAMI BAĞLAMINDA
TÜRKİYE'NİN ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞİNDE ORDUNUN
KONUMU**

(DOKTORA TEZİ)

Levent BÖRKLÜOĞLU

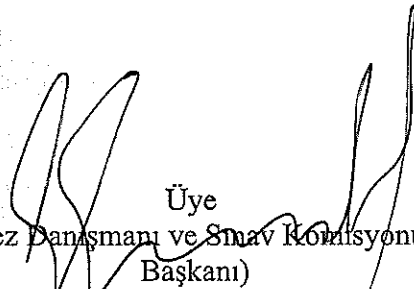
Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Sertaç SERDAR

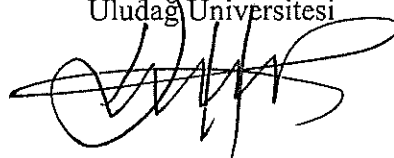
BURSA-2017

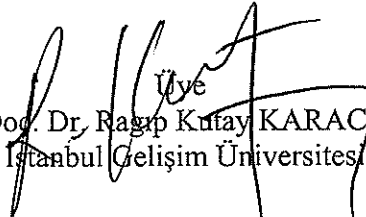
T.C. ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

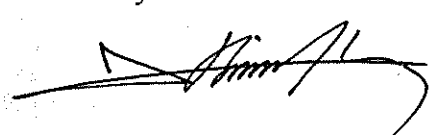
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı'nda 711015007 numaralı Levent BÖRKLÜOĞLU'nun hazırladığı "Althusser'in İdeoloji Kuramı Bağlamında Türkiye'nin Çok Partili Hayata Geçişinde Ordunun Konumu" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, ~~26.10.2017~~ günü ~~10.00~~ - ~~12.00~~ saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Yrd. Doç. Dr. Sertaç SERDAR
Uludağ Üniversitesi

Üye
Prof. Dr. Barış ÖZDAL
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Derda KÜÇÜKALP
Uludağ Üniversitesi

Üye
Doç. Dr. Rağıp Kutay KARACA
İstanbul Gelişim Üniversitesi

Üye
Yrd. Doç. Dr. Atahan Birol KARTAL
Beykent Üniversitesi

26.10/2017

Yemin Metni

Doktora tezi olarak sunduğum “Althusser'in İdeoloji Kuramı Bağlamında Türkiye'nin çok Partili Hayata Geçişinde Ordunun Konumu” Başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntuların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

26.10.2017

İmza

A handwritten signature in black ink, consisting of a large, stylized initial 'S' followed by a series of loops and a horizontal line at the end.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 26./01/2017

Tez Başlığı / Konusu: Althusser'in İdeoloji Kuramı Bağlamında Türkiye'nin Çok Partili Hayata Geçişinde Ordunun Konumu

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 137 sayfalık kısmına ilişkin, 18/01/2017 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %8 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

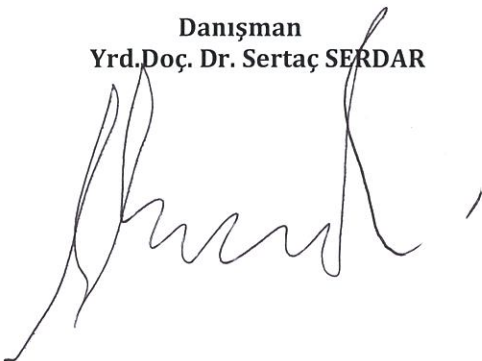
Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
26.01.2017

Adı Soyadı: Levent BÖRKLÜOĞLU
Öğrenci No: 711015007
Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı: Doktora
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Yrd.Doç. Dr. Sertaç SERDAR

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Levent Börklüoğlu
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Bilim Dalı : Siyaset ve Sosyal Bilimler
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : IX + 152
Mezuniyet Tarihi : / / 2017
Tez Danışman(lar)ı : Yrd. Doç. Dr. Sertaç SERDAR

ALTHUSSER'İN İDEOLOJİ KURAMI BAĞLAMINDA TÜRKİYE'NİN ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞİNDE ORDUNUN KONUMU

Yapısalcı-Marksist ekolün en önemli temsilcisi olarak kabul edilebilecek Fransız düşünür Louis Althusser, ideoloji kuramını devlet mekanizması üzerinden açıklarken devletin başvurduğu aygıtları "devletin ideolojik aygıtları" ve "devletin baskı aygıtları" şeklinde kendisine özgü bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Söz konusu ayırma göre ideolojik aygıtlar, devletin, üzerine tesis edilmiş olduğu egemen ideolojiyi toplumun tüm kesimlerine yaymak ve benimsetmek işlevini üstlenirken; baskı aygıtları devletin işleyiş tarzına yön veren bu ideolojinin karşılaşılabileceği direniş ve tehditlere karşı caydırıcı veya ilgili tehlikeleri ortadan kaldıracı nitelikler barındıran kurumlar olarak karşımıza çıkmıştır. Althusser bu doğrultuda okul, ibadethane, iletişim araçları, politik, kültürel ve sendikal örgütlenmeleri ideolojik aygıtlar çerçevesinde değerlendirirken; hükümet, ordu, polis, mahkemeler ve hapishaneler gibi kurumları da baskı aygıtı olarak tanımlamıştır.

Söz konusu tez çalışması, Althusser'in devlet aygıtlarına yönelik ortaya koymuş olduğu bu kategorizasyonu ordu-siyaset ilişkisi perspektifinden ele alarak Türkiye örneğine uyarlandığında ortaya çıkan sonuçları tartışmayı hedeflemiştir. Modernleşme projesinin ağırlıklı olarak askeri elitler aracılığıyla gerçekleştirildiği söylenebilecek olan Türkiye'nin siyasal yaşamında ordunun yalnızca bir baskı aygıtı değil aynı zamanda ideolojik bir aygıt işlevi de gördüğü iddiasından yola çıkılarak, bilhassa Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş felsefesinin fikri bir karşılığı olarak kabul edilebilecek Kemalizm ideolojisinin sahip olduğu temel prensip ve yaklaşımların topluma yayılmasında ordunun üstlendiği fonksiyonlar ortaya konularak, silahlı kuvvetlerin niçin salt bir baskı aygıtı olarak değerlendirilemeyeceği sorusuna yanıt aranmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Devletin ideolojik aygıtları, Devletin baskı aygıtları, Egemen ideoloji, Ordu, Kemalizm.

ABSTRACT

Name and Surname : Levent Brkloğlu
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Political Science and Public Administration
Branch : Political and Social Sciences
Degree Awarded : PhD
Page Number : IX + 152
Degree Date : / / 2017
Supervisor (s) : Yrd. Doç. Dr. Sertaç SERDAR

THE POSITION OF THE ARMY WITHIN TURKEY'S TRANSITION PROCESS TO MULTY-PARTY SYSTEM FROM THE PERSPECTIVE OF ALTHUSSER'S CONCEPT OF IDEOLOGY

French philosopher Louis Althusser, who is accepted as one of the most significant representatives of Structuralist-Marxist school, made a unique classification regarding the apparatus of state as "ideological apparatus" and "Repressive apparatus" while explaining the ideology theory on state mechanism. According to this distinction ideological apparatus function to spread and infuse the dominant ideology upon which the state is built into all segments of the society, and repressive apparatus appears as institutions composed of qualifications to dissuade or eliminate resistance or threats which this ideology might encounter. Accordingly, Althusser evaluated schools, sanctuaries, means of communication, political, cultural or union organizations within the frame of ideological apparatus whereas institutions such as the government, the army, the police, courts, and prisons were defined as repressive apparatus.

The said thesis study aims to address the categorization made by Althusser regarding the state apparatus from the perspective of military - politics and to discuss the consequences when adapted to Turkey. By looking at the claim that throughout Turkish political history in which modernism project was principally realized by the elite military units, military forces have functioned not only as a repressive apparatus but also an ideological apparatus, the functions undertaken by the military to spread the main principles and approaches of Kemalist ideology, which might be accepted as the intellectual equivalent of the foundation philosophy of Turkish Republic, will be revealed and the question why armed forces cannot be evaluated solely as repressive apparatus will be tried to be answered.

Keywords:

Ideological state apparatus, Repressive state apparatus, Dominant ideology, Military, Kemalism

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İDEOLOJİ - EGEMENLİK İLİŞKİSİ VE ALTHUSSER'İN EGEMEN İDEOLOJİ KURAMI

1. İDEOLOJİ KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHÇESİ	3
2. KARL MARX'IN İDEOLOJİ KAVRAMSALLAŞTIRMASI	7
3. GRAMSCI'NİN EGEMEN İDEOLOJİ ÇÖZÜMLEMESİ: HEGEMONYA VE TARİHSEL BLOK 12	
4. ALTHUSSER'İN YAPISAL ANALİZE DAYALI EGEMEN İDEOLOJİ KURAMI: DEVLETİN İDEOLOJİK AYGITLARI VE BASKI AYGITLARI	17
4.1. İDEOLOJİ - YAPI - ÖZNE İLİŞKİSİ	17
4.2. YAPISAL NEDENSELLİK VE İDEOLOJİ	22
4.3. BİR SİYASAL YAPI OLARAK DEVLETİN İDEOLOJİK VE BASKI AYGITLARI	24

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ'NİN KURUCU EGEMEN İDEOLOJİSİ OLARAK KEMALİZM VE BAŞLICA AYGITLARI

1. KEMALİZM'İN İDEOLOJİ DÜZLEMİNDE TANIMLANMASI VE YAKLAŞIM TARZLARI ..	34
2. KEMALİZM'İN DÜŞÜNSEL ARKA PLÂNI VE İLKELERİ	42
2.1. CUMHURİYETÇİLİK	45
2.2. MİLLİYETÇİLİK	45
2.3. HALKÇILIK	50
2.4. DEVLETÇİLİK	54
2.5. LAİKLİK	57
2.6. İNKILAPÇILIK	60
3. KEMALİST DEVLET YAPISININ TEMEL İDEOLOJİK VE BASKI AYGITLARI	62
3.1. İDEOLOJİK AYGITLAR	62
3.1.1. Halkevleri	63
3.1.2. Köy Enstitüleri	69
3.1.3. Diyanet İşleri Başkanlığı	74
3.2. BASKI AYGITLARI	79
3.2.1. Cumhuriyet Halk Partisi	80

3.2.2. İstiklal Mahkemeleri	94
-----------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOK PARTİLİ DEMOKRATİK HAYATA GEÇİŞTE BİR DEVLET AYGITI OLARAK ORDUNUN KONUMU VE İŞLEVİ

1. TÜRK MODERNLEŞMESİNDE ORDUNUN YERİ VE ÖNEMİ.....	98
2. ASKERİ MODERNLEŞME HAREKETİNİN KURUMSAL ALTYAPISI: ASKERİ OKULLAR 101	
3. CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA ORDUNUN KONUMU: EGEMEN İDEOLOJİYİ SAHİPLENME VE YAYMA	105
4. ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SONRASINDA ORDUNUN ÜSTLENDİĞİ İŞLEV VE DEMOKRAT PARTİ MUHALEFETİNİN DAYANDIĞI TOPLUMSAL TEMELLER	111
5. DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ ANA DİNAMİKLERİ VE TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİNİN TUTUMU	117
5.1. DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ BİRİNCİ BEŞ YILLIK DÖNEMİ	117
5.2. DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ İKİNCİ BEŞ YILLIK DÖNEMİ.....	119
5.3. ORDUNUN YENİDEN BİR BASKI AYGITI OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI: 27 MAYIS ASKERİ DARBESİ.....	121
SONUÇ	129
KAYNAKÇA.....	134
ÖZGEÇMİŞ	152

KISALTMALAR

Adı geçen eser	a.g.e.
Adı geçen makale	a.g.m.
Baskı	B.
Bakınız	bkz.
Basım tarihi yok	t.y.
Cilt	C.
Çeviren	çev.
Derleyen	der.
Editör	ed.
North Atlantic Treaty Organization	NATO
Ordu Yardımlaşma Kurumu	OYAK
Sayfa	s.
Sayfadan sayfaya	ss.
Sayı	S.
Ve benzeri	vb.

GİRİŞ

Türkiye'nin siyasal yaşamında asker ile siyasi otorite arasındaki ilişkiyi, modern bir kurum olarak ordunun işleyiş tarzının Althusser'in ideoloji kuramı perspektifinden çözümlemeyi amaçlayan bu çalışma, resmi egemen ideolojinin prensipleri doğrultusunda Althusser'in ideolojik aygıtlar/baskı aygıtları sınıflandırmasını dikkate alarak ordunun söz konusu ayrımında nereye oturtulması gerektiğine de yanıt bulmaya çalışacaktır. Çalışmanın temel iddiası Türkiye gibi modernleşme projesini büyük ölçüde askeri elitler aracılığıyla gerçekleştiren ülkelerde ordunun salt bir baskı aygıtı olarak tanımlanamayacağı şeklindedir.

Türk siyasal yaşamına bakıldığında özellikle tek parti iktidarı döneminde ordu, devletin diğer ideolojik aygıtlarının yetersiz kaldığı yerlerde devreye girerek hâkim ideolojinin yurt sathına yayılıp, topluma benimsetilmesi amacıyla bir ideolojik aygıt vazifesi üstlenmiştir. Çok partili yaşama geçiş sonrası iktidarın el değiştirmesiyle, statü ve konumunda ciddi ölçüde gerileme olan ordunun eski pozisyonunu tekrar elde etmek amacıyla baskı aygıtına evirildiğini ve hükümet darbesiyle ayrıcalıklı konumuna yeniden kavuştuğunu söylemek mümkündür.

Bu bilgiler ışığında çalışmanın birinci bölümünde genel olarak ideoloji kavramı üzerinde durulacak olup, kavramın etimolojik kökeni, tarihçesi, günümüze kadar geçirmiş olduğu aşamalar ele alındıktan sonra, ideoloji ve egemenlik arasındaki ilişki değerlendirilecektir. Bu noktadan hareketle Karl Marx, Antonio Gramsci gibi egemen ideoloji kuramları hususunda çözümlemeler yapmış düşünürlerin eserlerinden faydalanılarak devlet, ideoloji ve toplum arasındaki ilişkiler mercek altına alınacaktır. Akabinde çalışmanın teorik anlamda temeli oluşturacak olan Louis Althusser'in ideoloji yaklaşımı konu edinilerek, kendisine özgü bir ayırım olan devletin ideolojik ve baskı aygıtlarının ne olduğu, hangi kurumları kapsadığı ve bunları birbirlerinden ayıran farkların nitelikleri ortaya koyularak hem Althusser'i, Marx ve Gramsci'den ayıran noktalara dikkat çekilecek; hem de Türkiye'nin erken Cumhuriyet dönemi bağlamında ele alınacak konulara kuramsal bir zemin hazırlanacaktır.

İkinci bölümde Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Türkiye'de devletin egemen kıldığı ideoloji olan Kemalizm'e yaklaşım biçimleri ayrıntılı bir şekilde açıklandıktan sonra söz konusu ideolojinin üzerine inşa edilmiş olduğu temel ilke ve prensiplere

değınilecektir. Devamında Althusser'in yaptığı çözümlene ışığında egemen ideoloji olarak tanımladığımız Kemalizm'in yayılmasında ve korunmasında oluşturulmuş ideolojik aygıtlar ve baskı aygıtlarının incelenmesine geçilecek, bu aygıtların üstlenmiş oldukları işlevlerin tanımı yapılarak, söz konusu işlevleri hangi ölçülerde yerine getirip getiremedikleri gerekçeleriyle ortaya konulacaktır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise yine Althusser'in sınıflandırmasından yola çıkılarak Türkiye'de ordunun neden sadece bir baskı aygıtı olarak değerlendirilemeyeceği ortaya konularak, söz konusu kurumun aynı zamanda bir ideolojik aygıt vazifesi gördüğü örneklerle açıklanma yoluna gidilecektir. Bu bağlamda öncelikle Türkiye'nin modernleşme tarihi üzerinde durularak, askeri kurumlarda gerçekleştirilen modernleşme hareketleri irdelenecek, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş aşamasında ordunun beraberinde taşıdığı gelenekler açıklanacaktır. Üçüncü bölümün nihai kısmında ise çok partili hayata geçiş sonrasında özellikle Demokrat Parti iktidarı ile birlikte geçmişteki konum ve statüsünü kaybetmeye başlayan ordunun ideolojik aygıttan baskı aygıtına evirilerek askeri darbe yoluyla devlet kurumlarını yeniden düzenlemeye girişimi sebep ve sonuçlarıyla ortaya konulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDEOLOJİ - EGEMENLİK İLİŞKİSİ VE ALTHUSSER'İN EGEMEN İDEOLOJİ KURAMI

1. İDEOLOJİ KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHÇESİ

İdeoloji sözcüğünün bir "kavram" olarak ortaya çıkışı tarihsel zaman dilimi bazında Fransız Devrimi'nin yaşandığı döneme denk gelse de söz konusu kavramın felsefi arka plânının hazırlanması düşünsel olarak devrimin yolunu açan filozoflar sayesinde gerçekleşmiştir. Francis Bacon, Adrien Helvétius, Etienne Bonnot de Condillac, Dietrich Holbach gibi isimlerin ileri sürdüğü görüşler ilerleyen süreçte ideoloji kavramının yeni belirlenimlerinin önünü açmıştır.¹

Aydınlanma Çağı'na temel karakteristiğini veren bu ideologların ulaşmak istedikleri hedef toplumun tamamen rasyonel bir zeminde yeniden yapılandırılması olmuştur. Dolayısıyla tüm toplumsal ve siyasi kurumların, mutlakiyetçi iktidarların kurduğu düzenin ayakta kalmasını sağlayan baştan din olmak üzere bütün metafizik öğelerin etkisinden kurtarılması gerekmektedir.²

Bu düşünürlerin temelde buldukları nokta, bilimsel aklın insan ruhunun en ücra köşelerine kadar hâkimiyet kurmasının politik olarak bir zorunluluğa işaret etmesidir. Zira toplumla ilişkili olan kurumların mantığa uygun bir şekilde dönüştürülebilmesinin yolu insan doğasının içinde barındırdığı eksiksiz bilgiden geçer. Adalet, mutluluk gibi olgular da bireylerin tabiatını keyfi olarak yapay kalıpların şeklini almaya zorlayarak değil; toplumsal kurumların evrensel yasalara göre tekrar düzenlenmesi ile doğar. Bu bağlamda radikal reformlar aracılığıyla insanların maddi yaşam koşullarının, duyuşal deneyim ve düşünceleri nihai mükemmellik hedefine odaklanması sağlanabilir.³

İdeoloji kavramı, burjuvazinin feodalizme karşı verdiği ilk mücadeleler sırasında geleneksel aristokratik toplumda doğmuştur. Bu mücadeleler 18. yüzyıl

¹ Sinan Özbek, *İdeoloji Kuramları*, İstanbul, Notos Kitap Yayınevi, 2011, s.12.

² Terry Eagleton, *İdeoloji*, (çev. Muttalip Özcan), 4. B., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, ss. 96-97.

³ Eagleton, a.g.e., ss. 97-98.

Aydınlanmacılığın hazırlık safhasını oluşturmuş; ideoloji de bu dönemin kültürel ve felsefi iklimi içinde üretilmiştir.⁴

Doğruya, akıl ve bilimin yol göstericiliğinde ulaşılabileceğine, bununla donanmış bir toplumun rasyonel olarak yeniden inşa edilebileceğine dair beslenen kuvvetli inanç, akıl yoluyla kavranılamayacak tüm olgulara eleştirel yaklaşma olanağını sunmuştur. İdeolojinin de bir bilim olarak ilerleme, akıl ve eğitim gibi etkenleri benimsemesi beslediği arka plânı somutlaştırmıştır.⁵

Fransız Aydınlanmacıları, ideoloji aracılığıyla sağduyu kavramlarını en küçük unsurlarına kadar indirgemeyi düşünmüşler, bunları bilimsel algılama yetisi ve denetim ile yeniden kurmayı ümit etmişlerdir. Onlara göre kargaşa ve uyumsuzluk, sağduyunun önyargılarının sonucudur. Bu durum, ideolojinin bir siyaset bilimi olarak toplumsal refah için kusursuz bir siyasi tasarı üretebilmesi demektir.⁶

İdeoloji terimini ilk kez kullanan kişi 1754-1836 yılları arasında yaşamış olan Fransız düşünür Antonie Destutt de Tracy olmuştur. Kendisi, aristokrat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmesine rağmen Fransız Devrimi'nin başat güçlerinden burjuvazi sınıfının en önemli savunucularından birisi şeklinde karşımıza çıkmıştır. Fransız Devrimi'nde asker olarak savaşan Tracy, devrim sonrası Jakobenlerin baskıcı kontrolünde geçen ve "terör dönemi" olarak adlandırılan zaman dilimini zindanda geçirmiş, bir "fikir bilimi" olarak yaklaştığı ideolojiyi bu günlerde tasarlamıştır.⁷

Tracy, fikirlerle ilgili tutarlı bir çalışma alanı yaratmayı amaçlamış, düşünce ve eylem ideallerini deneysel açıdan doğrulanabilir temele oturtmak istemiştir. Bu temelin ürünleri ise fikirlerin eleştirisi ve fikirler bilimi olacaktır. Tracy'nin bu girişimi, doğal bir bilime özgü yanılması mümkün olmayan araçlar yoluyla toplumları inceleyebilmenin olanaklılığını savunan 19. yüzyıl Fransa'sındaki olgucu harekete karşıt olarak gelişmiştir.⁸

⁴ Jorge Larrain, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, (çev. Neşe Nur Domaniç), İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995, s. 21.

⁵ Larrain, a.g.e., ss. 21-22.

⁶ William T. Bluhm, "İdeoloji ve Politik Kültür", (çev. Can Şahan), *İdeoloji Üzerine*, İstanbul, Kuram Yayınları, t.y., s. 15.

⁷ Terry Eagleton, *İdeoloji...*, s. 98.

⁸ Michael Freeden, *İdeoloji*, (çev. Hakan Gür), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2011, s. 11.

İdeoloji kavramını herkese doğru düşünme imkânlarını sağlamak için kullanılacak bir fikir bilimi olarak tanımlayan Tracy, toplumu meydana getiren bireylerin doğruyu yansıtmayan düşüncelerini olması gereken mecraya çekebilmek adına bu fikir bilimi yaymanın zamanı geldiğine inanmıştır. Napoléon Bonaparte iktidarı ile birlikte, ideologların oluşturduğu "Institut de France" isimli kuruluşa temelinde Aydınlanma Felsefesi'nin ölçü alındığı bir eğitim sistemi geliştirmesi görevinin verilmesiyle bu fırsat elde edilmiştir.⁹

İdeoloji kavramsallaştırmasını yaparken John Locke'tan da etkilendiği görülen Tracy'e göre bilginin meydana gelmesi ve kitlelerle buluşması idelerin yardımıyla mümkündür. Bu sayede idelerin bilimi olan ideoloji, aynı zamanda tüm bilimlerin de esasını teşkil etmektedir. İdeolojiyi insana dair idrak, yapı ve içeriğin analizi olarak açıklayarak da bu savını desteklemektedir.¹⁰

Tracy'nin ideoloji tanımlamasında, bu terimin elde edilen neticeler itibariyle matematik ve matematiğe dayalı bilimler kadar geçerli olduğu düşüncesi egemendir. Metafizik, bünyesinde barındırdığı prensipler uyarınca bilimsellikten uzak peşin yargılarla insanı ve doğayı araştırıp açıklama yoluna giderken; ideoloji bu önyargıları çözümleyen bir bilim olarak metafiziğin karşısında durmuştur.¹¹

Ne var ki imparatorluk rejiminin kalıcılığını sağlamlaştırmak adına konulmuş olan dinsel kurumlara eğitim verdirme yasağının kaldırılması; Napoléon ile ideologları karşı karşıya getirmiş ve Napoléon'un ideolojiye yaklaşım biçimi keskin bir şekilde değişikliğe uğramıştır.¹²

9 Kasım 1799 tarihinde Napoléon tarafından kendi diktasını meydana getirme amacıyla gerçekleştirilen hükümet darbesi, kendisi ile ideologlar arasındaki uçurumun büyümesine sebep olmuştur. Napoléon, ideologları gerçeklikten uzak olmakla eleştirmiş ve artık onları metafizikçi olarak değerlendirmekte herhangi bir sakınca görmemiştir. Bununla da yetinmeyip ideoloji kavramına bütünüyle olumsuz bir anlam yükleyerek; hakikati ve reel politikayı ıskalamanın bir ifadesi olarak görmeye başlamıştır.¹³

⁹ George Lichteim, "The Concept of Ideology", *History and Theory*, Vol. 4, Connecticut, Wesleyan University, 1965, ss. 164-165.

¹⁰ Sinan Özbek, *İdeoloji...*, s. 34.

¹¹ Özbek, a.g.e., ss. 34-35.

¹² H.M. Drucker, *Political Uses of Ideology*, London, Macmillan, 1974, s. 12.

¹³ Sinan Özbek, *İdeoloji...*, ss. 44-45.

Napoléon, Aydınlanmacı ideologlara karşı göstermiş olduğu tavrı gerçeğin ne olduğunu tam olarak kavraması ve yürüttüğü politikanın tamamen bu gerçekliğe dayanıyor olması temelinde biçimlendirmiştir. Toplumlarda yaşanan iktidar kavgaları olduğu gibi idrak edilmelidir. Bu da beraberinde siyasi bir hedefi ve pozisyon almayı gerektirir. Aydınlanma düşüncesi ve ideologlar tüm bu gerçeklikten uzak olup, o nispette de ideolojiktirler.¹⁴

Mardin, bu noktada ideologların monarşik otoriteye karşı takındıkları tavra dikkat çekmiş; onların belli güç odaklarının koruyuculuğuna sığınmaktan sıyrıldıklarını vurgulayarak Napoléon'un kendilerine belli bir dönemde etkinlik sahası sağlamasına rağmen haklı oldukları noktalarda devletin karşısına dikilmekten çekinmeyip ilkeli bir duruş sergilediklerinin altını çizmiştir.¹⁵

İdeoloji, ortaya çıktığı dönemlerde herhangi bir varlığa dayanan vurguya sahip olmayıp bir fikirler öğretisi anlamını taşıırken; modern anlamda karşılığını Napoléon'un otoritesine tehdit olarak gördüğü düşünürlere aşağılayıcı bir tarzda "ideologlar" şeklinde hitap etmesiyle bulmuştur.¹⁶

Bu süreç sonrasında ideoloji sözcüğü, ideoloji olarak isimlendirilmeye tabi tutulmuş tüm düşüncelerin gerçekliğe ulaşmada pratik karşısında yetersiz kalacağı anlamını ifade etmeye başlamıştır. Bu sayede hakikati algılamanın mantığında düşünceleri göz ardı eden politikacının eylemlerinin yattığı vurgulanmıştır.¹⁷

19. yüzyıla gelindiğinde ise Karl Marx'ın ideoloji kavramına kazandırmış olduğu boyut, söz konusu kavramın sağlıklı olarak analiz edilebilmesi bakımından başvuru kılavuzlar arasında kendisini özel kılmaktadır. Şöyle ki, Marx ideoloji kavramını egemenlik boyutuyla ele almış, bu yöntemini sınıfsal bir perspektife oturtmuş ve üretim araçlarının mülkiyeti meselesini aynı zamanda düşüncenin mülkiyeti temelinde açıklama yoluna giderek ideolojiyle ilişkilendirmiştir. Bu sayede başına "egemen" sıfatını alan ideoloji, toplumda yönetici konumunda bulunan egemen vafına sahip sınıfların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir işleve bürünmüştür.

¹⁴ Sinan Özbek, *İdeoloji...*, ss. 46-47.

¹⁵ Şerif Mardin, *İdeoloji*, 17. B, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 25.

¹⁶ Karl Mainheim, *İdeoloji ve Ütopya*, (çev. Mehmet Okyayuz), Ankara, De Ki Yayınları, 2008, s. 86.

¹⁷ Mainheim, a.g.e., s. 87.

Dolayısıyla ideoloji ile toplumsal sınıflar arasında ilişki kurarak, kavrama sosyal bilimler literatüründe çok daha sık şekilde başvurulmasına kaynaklık eden bir isim olması sebebiyle; Marx'ın ideoloji tanımını incelemeden ideoloji kavramının geçirmiş olduğu tarihsel aşamaları anlamak güçleşecektir.¹⁸

2. KARL MARX'IN İDEOLOJİ KAVRAMSALLAŞTIRMASI

Marx her şeyden önce insanların düşünce ve bilinçlerine yönelik yürütülen tartışmaları psikoloji odaklı olmaktan çıkarıp, toplumsal gelişmenin tetikleyici unsurları bağlamına çekmiştir.¹⁹ Bu çerçevede toplumsal düşüncelerdeki yanlısamanın sebepleri yanlış bilgilendirmeden ziyade insan algılamalarıyla topluma dair uygulamalar arasındaki ilişkide aranmalıdır. Böylelikle yanlış bilginin doğru olana dönüştürülmesi düşüncenin içeriğiyle sınırlanmaktan kurtarılmış olur.²⁰

Marx'a göre ideolojinin en temel işlevi içinde yaşanan çelişkilerle kuşatılmış yeryüzünün egemen sınıfın lehine yeniden üretilmesine yardımcı olmaktır. İktidar tekeli elinde bulunduranların sömürü biçimleri ideoloji sayesinde kendi içerisinde tutarsız bir çözümlenmeye tabi tutulur ve bunun sonucunda yaşanan sorunların gerçek sebepleri hem ıskalanır hem de gizlenir. Bu sayede sömürü ideoloji aracılığıyla yeniden üretilmiş olur.²¹

Bununla birlikte devlet içindeki tüm mücadeleler (demokrasi, oy hakkı vb.) çeşitli sınıfların yürüttükleri gerçek savaşların büründükleri aldatıcı mücadelelerdir. Egemen olmak isteyen her sınıf, siyasal iktidarı ele geçirmek adına kendi çıkarını toplumu oluşturan tüm kesimlerin çıkarıymış gibi gösterir.²²

Marx, ideoloji ile sınıf kavramını ilişkilendirerek tarihin her döneminde toplumu yöneten düşüncelerin aynı zamanda yönetici sınıfın düşünceleri olduğunu ifade eder. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıflar, düşünsel temeldeki üretim araçlarına

¹⁸ H. Birsen Örs, "İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (der. H. Birsen Örs), 3. B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 15.

¹⁹ Tim Dant, *Knowledge, Ideology and Discourse: a sociological perspective*, New York, Routledge, 1991, s. 57.

²⁰ Serpil Sancar, *İdeolojinin Serüveni Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*, 3. B., Ankara, İmge Kitabevi, 2014, ss. 11-12.

²¹ Jorge Larrain, *İdeoloji ve Kültürel...*, s. 25.

²² Karl Marx, Frederich Engels, *Alman İdeolojisi – Feuerbach*, (çev. Sevim Belli), 7. B., Sol Yayınları, Ankara, 2010, ss. 58-59.

da sahiptirler. Dolayısıyla bu araçlardan yoksun olanlar doğal olarak egemen sınıfın taşıyıcılığını yaptığı fikirlere bağımlı hâle gelir.²³

Sancar'a göre bu bağlamda Marx, egemen sınıfın nesnel çıkarlarıyla topluma egemen olan düşüncelerin doğrudan örtüştüğünü ortaya koyar. Zira iktidar erkini elinde bulunduranlar sınıfsal konumlarının kendilerine sağlamış olduğu yapısal imtiyazlar nedeniyle ideolojik aygıtlara da sahip olur ve düşünceleriyle de toplumu yönlendirme gücünü ellerinde bulundururlar. Söz konusu durum, yönetici sınıfa kendi menfaatlerini ideolojik olarak tanımlayabilme olanağı sağlar.²⁴

Larrain'e göre Marx'ın ideoloji kavramını analiz ederken ortaya koyduğu çelişkilerin tümü aslında kapitalizmin çelişkilerinin – özellikle emek/sermaye olmak üzere- yansımasıdır ve canlı emek, sermayeyi ortaya çıkarırken, sermaye de buna karşılık emeği kontrol altına alır. Böylece sermaye kendini zıddını her defasında yeniden üretmek üzere sürekli olarak çoğaldığı bir süreci başlatır. Çelişki içeren bu süreç, emek kesimini kendisinden soğutur fakat kendi yeniden üretimini sürekli hâle getirebilmek için gerçekleri gizleme ihtiyacı duyar. Marx'ın bakış açısından, ortaya çıkan bu durum ideolojinin işlevini net bir şekilde açıklamaktadır.²⁵

Larrain, Marx'ın bu analizinden ideolojinin, kapitalizmin temel çelişkisinin yeniden üretim sürecinin bir parçası olarak oluştuğu sonucu çıkarmaktadır. Larrain'e göre ideoloji, bu çelişkiye ruhunu veren iki uç noktasının, emek ve sermayenin, birbiriyle olan ilişkisine bakılarak sorgulanabilir. Şöyle ki bu iki kavram ilk kez piyasa aracılığıyla ilişki kurar. Özgür bireylerin serbestçe alışverişlerini yapmalarıyla birlikte sermaye ve emek eş değerleriyle takas edildiği adil ve eşit bir etkileşime girmiş gibi gözükür. Fakat bu şekilde üretim sürecinde ortaya çıkan artı değer sömürsü gizlenmiş olur. Böylelikle hem sermaye sahibinin hem de emek kesiminin zihninde kapitalist ideolojiye dayanaklık eden eşitlik ve özgürlük gibi değerler yeniden üretilir.²⁶

Marx, ideoloji kavramına alt yapı-üst yapı ikilisine başvurarak çizmiş olduğu çerçeveden de yaklaşmıştır. Bu bağlamda iktisadi esasların değişimiyle doğru orantılı olarak üst yapı kurumları da hızlı bir şekilde değişir ve dönüşür. Ekonomik üretim

²³ Karl Marx, Frederich Engels, *Alman...*, s.75.

²⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Sancar, *İdeolojinin...*, s. 15.

²⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Jorge Larrain, *İdeoloji ve Kültürel...*, s. 25.

²⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Larrain, a.g.e., s. 26.

koşullarının değişime uğraması ile insanların sonuna kadar götördükleri çatışmalara yön veren ideolojik biçimleri birbirinden ayırmak gerekir.²⁷ Bu doğrultuda Marx'ın, ideolojiyi maddi koşullar temelindeki bir çelişkinin sonucu ve mücadele içindeki öznenin kendi konumunun farkına varma bilinci olarak tanımladığı söylenebilir.²⁸

Marx'a göre siyasi olanın veya devlet biçimlerinin, hâkim sınıfların hükmetme biçimlerini yansıtmak gibi bir zorunluluğu yoktur. Aksine ekonomik anlamda egemen olanlarla siyasi ve ideolojik düzeyde belirleyici olan karar alıcıların farklı dünya görüşleri olabilir.²⁹

Marx'a göre tüm toplumsal düşünceler ideolojik değildir. Bir düşüncüyü ideolojik olarak değerlendirebilmek için o düşüncenin toplumsal ilişkilerden kaynaklanan nesnel çelişkilerin üzerini örterek bunları öznelere bilincinden saklaması gerekmekte olup; ideolojik düşünce bir noktadan sonra egemen sınıfın çıkarlarına hizmet eder ve egemenlerin maddi çıkarlarının yeniden üretilmesine zemin oluşturur.³⁰ Larrain bu durumu "eleştirel/negatif ideoloji" olarak ifade eder.³¹

Marx'ın ideolojiye açıklama getirirken ölçü aldığı kriterlerden bir tanesi de işbölümünün gelişmişliğidir. Mardin'e göre önceleri insan topluluklarının içinde işbölümünün gelişmemesi sebebiyle kasabada yaşayan birisi hem üretimini yapıp hem de düşünür işlevi görebilmişken; işbölümünün gelişmesiyle birlikte ise üretim araçları bireylerin elinden alınmış, düşünürlerden oluşan grupların da üretimle ilişkilerini keserek düşünce sisteminin uzmanlaşmasına yol açmasının da etkisiyle ideoloji, işbölümünün insanlara dünyaya tek bir pencereden bakmasına olanak sağlayan bir toplum yapısının yarattığı çarpık düşünce formuna bürünmüştür.³²

Öyle ki egemen sınıf içerisinde düşünsel ve maddi faaliyetlerin kimler tarafından yürütüleceğinin paylaşımı yapılmış, bir grup "ideolog" vazifesi görerek sınıfa içkin

²⁷ Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, (çev. Sevim Belli), 4. B., Ankara, Sol Yayınları, 1979, s. 26.

²⁸ Serpil Sancar, *İdeolojinin...*, ss. 17-18.

²⁹ Stuart Hall, "Rethinking the 'Base and Superstructure' Metaphor", *Class, Hegemony and Party*, (ed. Jon Bloomfield), London, Lawrence & Wishart, 1977, s. 60.

³⁰ Sancar, a.g.e., s. 23.

³¹ Jorge Larrain, *The Concept of Ideology*, Hutchinson, 1979, s. 14.

³² Şerif Mardin, *İdeoloji...*, ss. 38-39.

düşüncelerin işlenip hazırlanması görevini üstlenirken; bu süreçte baskın konumda olmayan öteki grup ise hazırlanan düşünceleri onaylama yolunu tercih etmiştir.³³

Marx, yakın çalışma arkadaşı Engels ile birlikte ideoloji ve bilinç kavramlarını örtüşürerek, ideoloji kavramına egemen sınıfın menfaatlerini muhafaza etmek adına gerçek ilişkileri gizemli ve esrarengiz bir havaya büründüren bir yanlış bilinç olarak yaklaşır. Dolayısıyla ideoloji, bir tür çarpıtılmış düşünceden ibarettir. İşlevi ise sınıfsal çelişkilerin üzerini örtmek ve toplumsal ilişkileri somut bilgiler ışığında çözümlenebilir olmaktan uzak kılmaktır.³⁴

Bu bağlamda "çelişki" ve "tersine çevirme" kavramları Marx'ın ideoloji formunun merkezi konumunu doğrudan işgal eder. Sınıf mücadelesinin gereksinimleri ile sınıfsal çelişkilerin arasındaki ilişkinin açıklığa kavuşturulması açısından ideolojinin bu kavramları detaylandırması kaçınılmazdır.³⁵

Gerek siyasi iktidarı elinde bulunduran sınıf gerekse bu sınıfa tabi diğer sınıf kesimleri kendi konumlarını sağlama almak adına ürettikleri ideolojileri toplumun bütününe çıkarınaymış gibi yansıtmaları söz konusudur. Bu sayede bireyler üzerindeki hâkimiyetlerini gizleme yahut meşrulaştırma olanağını yakalar.³⁶

Freeden'e göre bu sayede toplumu oluşturan fertlerin eylem ve düşüncelerini denetimleri altında bulunduranlar, hâkim ideolojilerini bu sınıflar üzerine de eklemlerler. Örneğin sömürülen bir işçi, belli bir zaman sonra işverenin şirketine çok düşük bir ücretle çok uzun saatler çalışmanın iyi bir fikir olduğuna inanmaya başlar. Çünkü bu vahşi endüstriyel düzenin kaçınılmaz bir parçası olduğunu, kendi iradesiyle bu yola başvurduğunu kabul eder. Emeğini satarak hayatını idame ettirmenin kişisel saygınlığının temelini oluşturduğunu benimser. Böylece ideoloji neye ihtiyaç duyulduğuna değil, tamamen görünüşe odaklanır. Marx da bu sebeple çarpık olarak değerlendirdiği düşünür ve ideologların fikirleri yerine ideolojinin kaynaklandığı kapitalist uygulamalara odaklanmayı tercih etmiştir.³⁷

³³ Sinan Özbek, *İdeoloji...*, s. 66.

³⁴ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (çev. Osman Akınbay), 4.B, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2014, ss. 77-84.

³⁵ Jorge Larrain, *Marxism and Ideology*, London, The McMillan Press, 1983, ss. 43-44.

³⁶ Ted Benton, *Sosyolojinin Felsefi Kökenleri Kant, Durkheim, Weber, Marx*, (çev. Ümit Tatlıcan), İstanbul, Küre Yayınları, 2013, s. 212.

³⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Michael Freeden, *İdeoloji...*, ss. 14-15.

Sancar'a göre Marx'ın ideoloji kavramı çerçevesinde kendisini takip eden düşünörlere bıraktığı önemli kuramsal miraslardan birisi de yalnızca egemen maddi ilişkilerin sürdürülebilir kılınmasına imkan sağlayan düşünceleri ideolojik olarak nitelendirmesi olmuştur. Sancar'a göre Marx'ta ideoloji ancak iktidar ilişkilerin çarpıklaştırdığı toplumsal ilişkiler içerisinde hayat bulan bir bilinç olup, insanlara sadece iktidar ilişkilerinin bozduğu idrak şekillerini dikkate almasını anımsatır. Bu sayede ideolojinin analiz edilmesinde toplumda var olup gayet normal karşılanan iktidar ilişkileri de açığa çıkmış olur. Dolayısıyla ideoloji çözümlenmeleriyle iktidar ilişkilerinin çözümlenmelerinin bir arada yapılması önem arz eder.³⁸

İdeoloji böylelikle Marx'ın katkılarıyla kapitalizmden kaynaklanan açmazların üzerini örten bir içeriğe bürünmüş; bununla yetinmeyip egemen sınıfların menfaatleriyle uyumlu bir şekilde üretmiş olduğu yaşam bilgisini insanların bilinçlerine yedirmiştir. Buna ilaveten üretim süreçlerinde üstlendikleri rollere göre ana hatları belirlenen toplumsal sınıfların ideolojik ve politik faaliyetlerin yürütüldüğü zaman dilimlerinde farklı temsillere nasıl imkân sağladığı sorunsalı, ideoloji kavramının egemenlik kavramıyla bir arada düşünülmesi zarureti ortaya çıkarmıştır.³⁹

Kapitalist sistemin ekonomik kriz yaratma potansiyeli taşıyan çelişkilerinin dengelenmesi iktidar sahipleri açısından önem arz etmektedir. Bunun için de egemen sınıflarla yönetilen sınıfların çıkarlarını ortak zeminde buluşturacak ideolojik ve politik süreçler harekete geçirilir. Yönetilenlerin rızasının kazanılmasını ideolojik düzlemde tesis edecek yapıların oluşturulmasıyla da denge mekanizması kurulmuş olur.⁴⁰

Marx'ın ideoloji anlayışı, egemenlik kavramını da içine almasıyla birlikte sistemin istikrar adına mevcudiyetini sürdürebilmesi için egemen sınıfın çıkarlarının yeniden üretimini sağlayacak ve devlet aygıtının şiddete başvurmasına gerek kalmayacak bir politik oluşumun ortamını sağlayacak bir profile kavuşur. "Egemen ideoloji kuramı" şeklinde formüle edilen bu söylemler bütünü, son kertede egemen sınıfların varlığını herhangi bir şiddet yoluna sapmadan devam ettirebilmesinin belirli ideolojik ve politik ilişkilerin tesis edilmesine bağlı olduğu tezini işler.⁴¹

³⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Serpil Sancar, *İdeolojinin...*, s. 26.

³⁹ Sancar, a.g.e., ss. 28-29.

⁴⁰ Sancar, a.g.e., s. 29.

⁴¹ Sancar, a.g.e., s. 30.

Egemen ideoloji kuramının daha ayrıntılı bir şekilde irdeleyebilmek adına kuramı "hegemonya" kavramı bağlamında dizayn eden Antonio Gramsci'ye değinmek yerinde olacaktır. İdeoloji ve egemenlik ilişkisinde üst yapının nasıl bir örgütlenme içerisinde olduğu, ideolojinin siyaset dışında hangi alanlarda toplumun karşısına çıktığı gibi sorular Marx sonrasında Gramsci'yi ele almayı gerektirmektedir.

Zira, düşüncelerini daha çok üst yapı ekseninde somutlaştıran Gramsci, "hegemonya" ve "tarihsel blok" gibi kavramlar üzerinden geliştirmiş olduğu tezlerle, Marx'ın yapı temelli olarak ortaya koyduğu ideoloji çözümlerine yeni anlamlar ilave etmiş, "rıza" unsurunu da bunlara ekleyerek toplumsal sınıfların kendi çıkarlarını korumasının yolunun işçi sınıfı çıkarları etrafında örgütlenmekten geçtiğini savunmuş ve bu sayede egemen sınıflar lehine süregelen hegemonya işleyişinin yönetilen sınıflar lehinde düzeleceğini iddia etmiştir.⁴² Marx'ın egemen ideoloji yaklaşımlarına bu yeni kavramları da ilave ederek üst yapıya ağırlık veren Gramsci'nin analizleri, Marx sonrasında ideolojinin geçirmiş olduğu değişimi gözlemlemek açısından önemlidir.

3. GRAMSCI'NİN EGEMEN İDEOLOJİ ÇÖZÜMLEMESİ: HEGEMONYA VE TARİHSEL BLOK

Gramsci'nin, Marx'ın geleneksel ideoloji yaklaşımından ayrıldığı bir takım noktalar söz konusudur. Ekonomik ve ideolojik üst yapıların karşılaştırmasını yaptığında önceliği ideolojik üst yapılara vermiştir. Bunun yanı sıra sivil toplum olgusunu da politik toplumun önüne koymuştur. Gramsci'ye göre tarihsel gelişmede etkili olan öğeler üst yapı tarafından temsil edilir. Çözümlerinin merkezine ideolojik/kültürel ilişkiler, entelektüel yaşam ve bunların politik yansımaları yerleşir.⁴³

Gramsci'ye göre siyasal iktidarı elinde bulunduran sınıfın egemenliğinin gelişmesine paralel olarak bu sınıfa ait olan ideoloji de toplumun tüm tabakalarına ve katmanlarına nüfuz eder. Yönetici sınıf, ideolojinin bu yayılma işlevini kendilerine tabi olan aydınlar vasıtasıyla gerçekleştirir.⁴⁴

⁴² A. Baran Dural, "Antonio Gramsci ve Hegemonya", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 39, 2012, s. 312.

⁴³ Martin Carnoy, *Devlet ve Siyaset Teorisi*, (çev. Simten Coşar, Aykut Erküp, Mete Pamir, Mehmet Yetiş), Ankara, Dipnot Yayınları, 2014, ss. 95-96.

⁴⁴ Sinan Özbek, *İdeoloji...*, s. 131.

Gramsci, ideolojilerin yapıları değil; yapıların ideolojileri değiştirdiğini öne sürer. Tarihsel açıdan organik, verili bir yapı için zorunlu olan ideolojilerle, keyfi, arzu edildiği gibi hazırlanan ideolojiler birbirinden ayrılmalıdır. İdeolojiler tarihsel açıdan zorunlu olurlarsa geçerlilik sahibi olurlar, kitleleri örgütlerler, insanların konumlarına ve mücadelelerine ilişkin bilinçlendikleri bir alan oluştururlar.⁴⁵

Gramsci için ideolojilerin tutarlılıkları yüksek ya da düşük düzeyde olmakla birlikte ne bütünüyle yanlış ne de bütünüyle doğru oldukları söylenebilir. İdeoloji genellikle içinde ekonomik mücadelenin yer tuttuğu yapı ile karmaşık durumdaki üst yapıyı birbirine yapıştıran bir tutkal vazifesi görür.⁴⁶

Gramsci, ideoloji kuramını şekillendirirken sivil toplum-devlet ilişkisi üzerine odaklanarak "tarihsel blok" ve "hegemonya" kavramlarına başvurur. Bu noktadaki temel savı ise devletin zora ve siyasal egemenliğe dayalı iktidar alanına sahipken, sivil toplumun rızaya dayalı bir hegemonya alanı olduğudur. Devletin baskı ve şiddet içeren boyutu bu derece ön plândayken, kapitalizmin bu kısmı maskeleyip sivil toplum alanındaki kitlelerin onayını alarak nasıl bir entelektüel ve ahlâki egemenlik zemini oluşturduğunu üzerinde durmaya değer bulmuştur.⁴⁷

Tarihsel blok, ekonomik işleyişleri içeren yapı ile siyaset, hukuk, ideoloji gibi olguları bünyesinde barındıran bir politik örgütlenmeyi kapsayan üst yapının iç içe geçtiği bir ilişkiler ağını temsil etmektedir.⁴⁸ Bir tarafında üretici güçler ilişkisine bağlı toplumsal sınıflar öteki tarafında ise ideolojik ve politik üst yapı kurumları bulunur. Bu iki öge arasındaki organik bağ, görevleri üst yapısal düzeyde etkinlik sağlamak olan aydınlar tarafından kurulur.⁴⁹ Aralarında herhangi bir ahenk barındırmayan, türlü açmazlara sahip üst yapılar topluluğu aynı zamanda toplumsal üretim ilişkilerini içeren yapı topluluğunun bir nevi yansımasıdır. İdeoloji zemininde bütünüyle benzer yapıya ve karaktere sahip olan bir toplumsal grup oluşursa, bu aynı zamanda dönüşüm için gerekli olan öncüllerin etkin bir şekilde var olduğu anlamına gelir.⁵⁰

⁴⁵David Forgacs, *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916-1935*, (çev. İbrahim Yıldız), Ankara, Dipnot Yayınları, 2010, s. 243.

⁴⁶Stuart Hall, Bob Lumley, Gregor McLennan, *Siyaset ve İdeoloji "Gramsci"*, (çev. Sadun Emrealp), Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985, s. 25.

⁴⁷Serpil Sancar, *İdeolojinin...*, ss. 31-32.

⁴⁸Stuart Hall, Bob Lumley, Gregor McLennan, *Siyaset ve...*, s. 6.

⁴⁹Hugues Portelli, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, (çev. Kenan Somer), Ankara, Savaş Yayınları, 1982, s. 5.

⁵⁰David Forgacs, *Gramsci Kitabı...*, ss. 233-234.

Bu bağlamda Gramsci'nin sivil toplum/politik toplum ayrıştırmasının üzerinde durmak yerinde olacaktır. Bu öğeler üst yapılardaki iki büyük basamak olup; egemen sınıfın yönetilenler üzerindeki egemenlik görevini karşıladıkları gibi devlette ve hukuksal yönetimde direkt olarak baskı işlevini de üstlenmektedir.⁵¹

Gramsci'de sivil toplum, devlet olgusunu tamamlayan ve onun hakimiyet alanını pekiştiren bir ilişkiler bütünü temsil eder. Yönetici sınıfın ideolojisine karşılık geldiğinden ekonomi, hukuk, bilim, sanat ve daha pek çok alanda faaliyet gösteren tüm ideolojik kollarını içine alır. Toplumun tüm tabakaları içinde kendisine yer bulmuş bir dünya görüşü olarak söz konusu ideolojik uzantıları yönetici sınıfa bağlar. İdeolojiyi yaratan ve yayan örgütler ile teknik bakımdan ideolojiyi yayma araçlarıyla toplumun ideolojik yönetimine dahil olur.⁵²

Gramsci, sivil toplum kavramına Marx'tan farklı yaklaşmış; onu üretim sürecine dahil olmayan ve kendilerini özel olarak isimlendirilen yapılanmaların tamamını kapsayan bir alan olarak görmüştür. Felsefeden sanata kadar tüm toplumsal pratiklerin sahası olduğu için de entelektüel seviyede ideolojinin işlerlik kazandığı bir zemindir.⁵³

Politik toplum kavramının ise Gramsci'deki karşılığı devlete denk gelir. Yalnızca ordu, polis gibi kolluk güçleri değil aynı zamanda yargı organları, hapisane gibi kurumlar da politik toplum kapsamında değerlendirilir. Politik toplum, egemen sınıfların kendisine tabi olan sınıflara yürürlükte olan üretim sürecine uygun davranması için zorladığı bir baskı aygıtı vazifesi görmektedir. Yani bir bakıma üst yapının zorlama işlevinin pratikteki yansımasıdır.⁵⁴

Hegemonya kavramı Gramsci tarafından hâkim sınıfın egemen olma pratiği olarak adlandırılmıştır. Gramsci, toplumsal sınıfların iktisadi bağlamda açıklanabilen maddi çıkarları ile bu çıkarların politik iktidar vasıtasıyla ideolojik düzeyde temsili arasında bir ilişki olduğunu öne sürmüştür. Bu çerçevede toplumsal sınıfların, üretim süreçlerinde edindikleri konum ve ideolojik aşamada bu konumu temsil edebilecek fikirler arasında denklik meydana gelir. Dolayısıyla toplumda var olan sınıfların

⁵¹ Antonio Gramsci, *Aydınlar ve Toplum*, (çev. Vedat Günyol), İstanbul, Çan Yayınları, 1967, s. 28.

⁵² Hugues Portelli, *Gramsci ve...*, s. 14-15.

⁵³ Serpil Sancar, *İdeolojinin...*, s. 32.

⁵⁴ Sinan Özbek, *İdeoloji...*, s. 122.

ideolojik seviyede çıkarlarının temsili olanaklıdır. Bunun arkasında da toplumsal sınıfların maddi çıkarlarının şekillendirdiği bir dünya görüşü yatar.⁵⁵

Hegemonya yaklaşımı gereğince bir temel sınıfın yalnızca kendi ekonomik çıkarlarının temsilciğini yapan bir oluşumdan öteye geçerek, uzun dönemli menfaatlerini de gözetip, kendisine tabi olan sınıfların çıkarlarıyla kendi çıkarlarını ortak zeminde birleştirecek yeni bir çıkar tanımı yapması zaruridir. Gramsci bu noktada ekonomik, politik ve entelektüel hedeflerin ideolojik mücadele sayesinde bütünleştirilebileceğini savunur. Yöneten sınıf ile yönetilen sınıf arasındaki bu çıkarların birleştirilmesi "genel, evrensel" değerler olarak kendisini gösterir ve egemen sınıfın tabi sınıflar üzerindeki hegemonyasını yaratır.⁵⁶

Hegemonya sözcüğü Gramsci tarafından genelde bir yönetici gücün kendi hakimiyetini tesis etmek adına hükmettiğin insanların rızasını alma şekli anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra kavram Gramsci açısından hem rıza hem de baskı anlamına karşılık gelecek şekilde de kullanılabilir. Bu bağlamda hegemonya, ideolojiden ayrılır ve onu da içine alacak kadar oldukça geniş bir kategoride kendisini bulan bir kavram olarak karşımıza çıkar.⁵⁷

Gramsci'ye göre toplumda yer edinen alt katmanların bilinci düzgün ve berrak değildir. Yönetenlerin resmi görüşlerinden türetilen anlayışlarla ezilen kesimlerin toplumsal pratiklerinden ortaya çıkan tutumların birbiriyle çatışma hâlinde olduğu ideolojik düzeyler söz konusudur. Bir toplumsal sınıfın organik bir bütün olarak bir eylemi gerçekleştirirken doğmakta olan yeni görüşleri ile normal zamanlarda kendisini yönetenlerin fikirlerine teslim oluşu arasındaki zıtlıkta bu tarihsel çelişkilerin temeli yatmaktadır.⁵⁸

Toplumun yönetici sınıfa tabi kılma gerekliliğinden dolayı yönetici sınıfın sahip olduğu ideolojik anlayış toplumu oluşturan tüm katmanlara yayılma ihtiyacı duyar. Ancak toplumun homojen bir dokuya sahip olmayan çok çeşitli tabakalardan insan tiplerini bünyesinde barındırması, toplumsal bloğun ideoloji birliğinin nasıl tesis edileceği sorunsalına dayanak teşkil eder. Entelektüel anlamda belli bir gelişmişlik

⁵⁵ Serpil Sancar, *İdeolojinin...*, ss. 33-34.

⁵⁶ Chantal Mouffe, "Hegemony and Ideology in Gramsci", *Gramsci and Marxist Theory*, (Ed. Chantal Mouffe), London, Routledge&Kegan Paul, 1979, s. 180.

⁵⁷ Terry Eagleton, *İdeoloji...*, s. 154.

⁵⁸ Eagleton, a.g.e., ss. 161-162.

seviyesini yakalamış bireyle, türlü eğitim olanaklarından mahrum kalmış sıradan bir bireyi yönetici sınıfın egemenliğinin çatısı altında nasıl bir araya getirilebileceği sorusu kritik önem arz etmektedir. Zira bu sorunun yanıtı aynı zamanda yönetici sınıfın egemenliğinin nasıl devam edeceğine de ışık tutacaktır.⁵⁹

Carnoy'a göre Gramsci'nin analizinde hegemonya aygıtını oluşturan kurumlar, sivil toplum alanı üzerindeki iktidar ve denetimini kendileri aracılığıyla genişleten egemen sınıflar ve bu egemen sınıfların diğer sınıflarla olan mücadelesi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Söz konusu kurumlar idari veya teknolojiye dayalı yapılar değildir. Tıpkı üretim sisteminde olduğu gibi politik bir içerikle var olurlar. Bu içerik, hâkim sınıfların toplumsal gelişme üzerindeki kontrollerini yeniden üretebilme hacimlerini genişletmeye yönelik teşebbüsler olarak açıklanabilir.⁶⁰

Mouffe'a göre Gramsci'de hegemonya, kapitalist ekonomik sistemde egemenliği elinde bulunduran esas tabakanın kendisini destekleyecek diğer kesimleri de yanına alarak kendisine karşıt konumda bulunan sınıflara karşı verdiği mücadele pratiği içinde varılan ve sistemin tamamının yeniden üretilmesinin yolunu açan ideolojik bir sentezdir. Dolayısıyla hiçbir sınıfın maddi çıkarlarıyla sınırlanamaz. Hegemonyanın yaratılması, ortak iradeyi oluşturacak bir dünya görüşü meydana getirmek adına ideolojik alanın dönüştürülmesi ile ilgilidir.⁶¹

Hegemonya analizi sayesinde Gramsci, ideoloji kavramını sistematik düşünce olmaktan çıkararak toplumsal mücadele ve uyum bağlamında kolektif öznelerin kendilerin yeniden temsil etmeye çalıştıkları dinamik bir alan olarak açıklamıştır. Bu anlamda ideoloji statik bir olgu olmayıp, her gün her an yeniden biçimlenir. Dolayısıyla kurulduğu andan itibaren sonsuz kalıcılığa sahip olamaz.⁶²

Gramsci, yönetici sınıfın ideolojisini yaymak sorumluluğu noktasında da bir sınıflandırmaya giderek, üst düzey bürokrasi, ordu, dini kurumlar (kilise) ve okulları ideolojiyi yaymaktan çok ideolojiye kültürel katkılar sunacak yapılar içerisinde sayar.

⁵⁹ Sinan Özbek, *İdeoloji...*, s. 131.

⁶⁰ Martin Carnoy, *Devlet ve Siyaset...*, s. 97.

⁶¹ Chantal Mouffe, "Hegemony and Ideology ...", ss. 172-193.

⁶² Serpil Sancar, *İdeolojinin...*, s. 43.

İdeolojiyi yaymakla yükümlü olarak ise yönetici sınıfın güdümünde çıkarılan gazete, dergi, kitap, tiyatro, sinema gibi araçları öne çıkartır.⁶³

Yerleşik bir kapitalist sitem içerisinde gücü elinde bulunduran iktidar ile ideoloji arasındaki bağın netliğe kavuşturulması Gramsci'nin teorik gayretlerinin odak noktasını oluşturmuş, aynı düzlemde fakat çözümlemelerinin merkezine egemen ideolojinin "yapı" ve "özne" kavramlarıyla ilişkilendirmesini koyacak olan Louis Althusser'e de bu anlamda ışık tutacak bir işlev üstlenmiştir.

İktidarın temelinde rıza unsurunun olduğuna ve bilhassa Batı toplumlarında söz konusu unsurun toplumun tamamında varlığını sürdüren kurumsal mekanizmalar aracılığıyla yeniden üretildiğine dair paylaştıkları ortak fikirler Gramsci ile Althusser'in düşüncelerini birbirine yakınlaştırmıştır.⁶⁴ Bir bakıma Althusser'in de gayretlerinin temelinde tıpkı Gramsci gibi kapitalist bir sistem içerisinde iktidar ile ideoloji arasındaki ilişkinin niteliğini açığa çıkarmak yatmaktadır.⁶⁵

4. ALTHUSSER'İN YAPISAL ANALİZE DAYALI EGEMEN İDEOLOJİ KURAMI: DEVLETİN İDEOLOJİK AYGITLARI VE BASKI AYGITLARI

4.1. İDEOLOJİ - YAPI - ÖZNE İLİŞKİSİ

Yapısalcı Marksist ekolün öncüsü olarak kabul edilen Fransız düşünür Louis Althusser, ilk etapta Marx'ın metinlerini yeniden elden geçirerek, onun teorilerinin yapısalcı bir anlayışla yeniden inşa etmeye koyulmuştur. Bu sayede Marx'ın temel tezleri kendisinin ortaya koyduğu yeni bir kuramsal zeminde bir kez daha işlerlik kazanacak ve temel amacının ne olduğunu kavrama noktasında yardımcı olacaktır.

Althusser'e göre Marx baştan "Kapital" olmak üzere pek çok eserinde toplumun yapılandırılma hâlinin izlerini sürer. Toplumsal yapılanmanın temel bileşenleri ise

⁶³ Hugues Portelli, *Gramsci ve...*, s. 21-23.

⁶⁴ Ahmet Bekmen, "Marksizm: Praksisin Teorisi", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (der. H. Birsın Örs), 3. B., 2009, s. 233.

⁶⁵ Yücel Bulut, "İdeolojinin Tarihçesi", *Sosyoloji Dergisi*, İstanbul, C. 3, S. 23, 2011, s. 198.

ekonomi, hukuk, ideoloji gibi yapılardır. Althusser buradan yola çıkarak Marx'ın toplumu yapısal bir işleyiş içerisinde değerlendirdiğini savunur.⁶⁶

Althusser bu bağlamda Levi-Strauss'un yapısalcı yaklaşımından beslenerek toplumu oluşturan temel öğeleri aynı zamanda yapısal öğeler olarak ele almıştır. Strauss'un yapı anlayışına göre toplumlara ait çeşitli kodlar vardır ve bu kodlar toplumsal alan içerisindeki her şeyi belirleyip şekillendirir. Söz konusu kodların güçlü etkileri zamanla bireylerin bilinç altına nüfuz eder ve kişi zamanla o yapıya uygun şekilde hareket etmeye başlar.⁶⁷

Strauss'un bu toplum anlayışına göre bireyler toplumsal yapının kendilerine vermiş olduğu kodların dışında herhangi bir eylemde bulunamazlar. Toplumsal işleyişlerin sınırları açık bir şekilde belirlenmiş ve sabitlenmiş olup, fertlerin bu işleyişinin dışına çıkabilmesi söz konusu değildir. Bu işleyiş her toplumda tarih boyunca geçerli olmuştur.⁶⁸

Althusser'e göre Marx'ın oluşturduğu tarih teorisi tarihsici ve hümanist özellikler taşımamaktadır. Zira Marx, tarihi alışlagelmiş yaklaşımlarda olduğu üzere gözlem ve tecrübeye dayalı nitelikler taşıyan olaylar üzerinden tanımlamaz. Marx'ın teorisinde tarih, toplumsal bütünün yapısını kapsar. Dolayısıyla toplum içerisinde ortaya çıkan bütün üretim ilişkileri de bu tarihsel yapının içerisinde bir bütünü meydana getirir. Bu bütün içerisinde işleyen organlar aynı zamanda toplumsal sisteme de aittir.⁶⁹

Althusser'e göre toplumsal formasyonu üretim ilişkileri belirler. Üretim ilişkilerini oluşturan unsurların her birisinin etki derecesi birbirinden farklıdır. Her toplumsal formasyon da kendisini oluşturan üretim ilişkileri ve tarzıyla anlaşılabilir.⁷⁰

Bir toplumda birden fazla üretim tarzı olabilir fakat bunlardan yalnızca bir tanesi egemenliğini tesis eder. Üretim tarzının egemenliğinin sürekliliğini sağlayacak olan politik ve ideolojik yapısal unsurlardır. Çünkü üretim tarzı yalnızca maddi koşulları değil aynı zamanda sosyal koşulları da içinde barındırır. Maddi ve toplumsal koşulların birliği üretim tarzını ortaya çıkarır. Üretim ilişkileri ise bu koşulların dışında müstakil

⁶⁶ Tuncay Saygın, "Louis Althusser", *1900'den Günümüze Büyük Düşünürler*, C. 2, (ed. Çetin Veysal), İstanbul, Etik Yayınları, 2010, s. 535.

⁶⁷ Edmund Leach, *Levi-Strauss*, (çev. Ayla Ortaç), İstanbul, AFA Yayınları, 1985, s. 28.

⁶⁸ Edmund Leach, *Levi-...*, s. 28.

⁶⁹ Louis Althusser, *Kapital'i Okumak*, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, İthaki Yayınları, 2007, ss. 336-340.

⁷⁰ Louis Althusser, *Yeniden-Üretim Üzerine*, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, İthaki Yayınları, 2005, s. 61.

bir yapıdır. Althusser, Marx'ı bu yapının ve egemenliğinin ayırdına vardığı için muadillerine göre daha özel bir yerde konumlandırmıştır.⁷¹

Althusser'e göre Marx'ın metinlerinde merkezde olan öge tarih değil yapıdır. Marx yapıyı ve daha da spesifik hâliyle altyapı'yı görmüştür. Kendisinden öncekiler ekonomik ilişkileri çözümlerken yüzeysel gelişmeleri dikkate alırken Marx yapıyı farketmiştir.⁷²

Althusser toplumsal oluşumu belli bir üretim tarzı temelinde eklemlenen olayların bütünlüğü olarak açıklar. Tüm olaylar egemenlik ve egemenlik yapısı açısından birbirine eklemlenir, buradaki hiyerarşiyi en son aşamada belirleyen ise üretim güçleri ve üretim ilişkilerinin önceliğidir.⁷³

Bu bağlamda bir yapısal ilişki olarak üretim tarzı, tüm toplumsal yapılar için geçerli olan sistemin kendisini yeniden üretmesi ile dönüşüme yönelik eğilimler arasında oluşacak gerilimlere bağlıdır. Belirli bir toplumsal oluşumda düzenleyici ilkeyi ve egemenlik yapısını oluşturan ekonomik durumun yapısal gereklilikleridir.⁷⁴

Sancar'a göre Althusser de tıpkı Gramsci gibi gelişmiş bir kapitalist sistem içerisinde hâkim siyasal iktidar ve egemen ideoloji arasında nasıl bir bağlantı olduğunu kavramaya yönelik çabalara girişir. İdeoloji Althusser için toplumsal bütünlüğünün yeniden üretilmesinin sağlanması yolunda vazgeçilmez bir işlevi barındırır. Siyasal ve ekonomik açıdan iktidarı elinde bulunduran kurumların toplum üzerinde ideolojik bir ikna gücüne sahip olması şarttır. Ancak bu sayede sistem kendisini yeniden üretebilir.⁷⁵

Althusser'e göre ideoloji toplumların tarihsel yaşamının temel yapısına karşılık gelir. İdeoloji, yeryüzündeki tüm toplumsal bütünlüklerin organik olarak bir parçasıdır. Her toplumda ekonomik faaliyetin, politik örgütlenmenin veya ideolojik biçimlerin varlığını gözlemek mümkündür. İdeoloji bilinçten bağımsızdır. Toplumu oluşturan bireylerin büyük çoğunluğuna kendisini yapı olarak dayatır.⁷⁶

⁷¹ Louis Althusser, *Kapital'i...* , ss. 466-467.

⁷² Althusser, a.g.e., s. 467.

⁷³ Robert Paul Resch, *Althusser ve Yeni Marksist Toplumsal Kuram*, (çev. Feyyaz Şahin), İstanbul, Pales Yayınları, 2014, s. 49.

⁷⁴ Resch, a.g.e., s. 49.

⁷⁵ Serpil Sancar, *İdeolojinin...*, s. 47.

⁷⁶ Louis Althusser, *Marx İçin*, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, İthaki Yayınları, 2015, ss. 284-285.

Althusser, ideolojiyi toplumların nefes alış verişi için zorunlu bir unsur olarak görmektedir. Toplumların varlıklarını sürdürebilmeleri ideolojiye bağlıdır. İdeolojiler her yana yayılmış pratikler olarak insan etkinliklerinin içerisinde yer alır. Kişilerin kendi öz bilinçleri dışında içinde yaşadıkları toplumun geneline egemen olan ideolojiye karşı bağımlılıkları söz konusudur.⁷⁷

Althusser'e göre bilgi ister ideolojik olsun isterse bilimsel, mutlaka bir pratiğin ürünüdür. Toplumsal ilişkilerin anlam kazanabilmesi için gerek sözde gerekse dil bazında temsil edilmeleri gerekir. Bu anlam ideolojik veya kuramsal çalışmaların bir sonucu olarak üretilir.⁷⁸ İdeolojik bilgi, toplumun üst yapısının üretim ilişkilerini eleştirel olmayan bir şekilde yansıtarak bireyleri yanlış yönlendirir. Toplumun çoğunluğunca paylaşılması kendisini nesnel kılar ancak söz konusu toplumun genel bakış açısı dışında var olan gerçekliğe ulaşılmasına engel olur. Althusser de bu noktada bilimsel bilginin yansıttığı nesnel gerçekliğe itibar eder.⁷⁹

Althusser, klâsik Marksist anlayıştan farklı olarak ideolojinin gerçekliği bulanıklaştırdığını düşünmez. İdeolojinin kendisinin yeni bir gerçeklik olduğunu kabul eder. Bina ettiği kuramın temelinde ekonomik ve üretici güçleri, üzerine politik ve hukuki kurumları, en tepeye de ideolojik üst yapıyı yerleştirmiştir. Üretici güçler ve politik kurumlar doğrudan ideolojiye ait parçalar olmakla beraber ideoloji bu ikisinde görece olarak daha bağımsız bir konumda yer alır.⁸⁰

Althusser, toplumsal bütünlüğü alt yapı-üst yapı özelinde değil de ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerin birbiri karşısındaki görece özerkliği ve ideolojik düzeyin toplumsal sistemi yeniden üretmesi üzerinden kuramsallaştırır. İdeolojik ve politik düzeylerin ekonomik düzeylerin karşısında özerk bir konuma yerleşmesi Althusser'in değerlendirmelerinde ekonomik indirgemecilikten uzak durduğunu gösterir.⁸¹

Althusser'e göre ideolojik düzeyin görece özerkliği, ideolojinin kendisine özgü mekanizmalarıyla yeniden tanımlanması anlamına gelir. İdeolojik düzeyin sahip olduğu

⁷⁷ Louis Althusser, *Sanat Üzerine Yazılar*, (çev. Alp Tümertekin, Zühre İlkelen), İstanbul, İthaki Yayınları, 2004, s. 104.

⁷⁸ Stuart Hall, "Anlamlandırma, Temsil, İdeoloji: Althusser ve Post-yapısalcı Tartışmalar", *Kitle İletişim Kuramları*, (der. ve çev. Erol Mutlu), Ankara, Ütopya Yayınevi, 2010, s. 369.

⁷⁹ Louis Althusser, *Lenin ve Felsefe*, (çev. Bülent Aksoy, Erol Tulpar, Murat Belge), 4. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 19.

⁸⁰ Michael Freeden, *İdeoloji...*, s. 40.

⁸¹ Serpil Sancar, *İdeolojinin...*, s. 47.

mekanizmalar, kapitalist bir toplumsal bütünlük içinde sadece üretim araçlarının değil, emek gücünün de yeniden üretilmesini, üretici bireylerin de sisteme uyumlu hâle gelmesini olanaklı kılar.⁸²

İdeolojinin insanların kendi dünyalarıyla yaşadıkları ilişkileri içerdiğini savunan Althusser, bu ilişkilerin gerçek olduğu kadar hayali niteliklere sahip olabileceğini de ifade eder. İdeolojide gerçek ilişki ile hayali ilişki iç içedir. Bu doğrultuda bir gerçekliği tarif etmekten çok, başına hangi sıfatı alırsa alsın bir iradeyi, bir umudu veya bir nostaljiyi dile getirir.⁸³

İdeoloji bu ilişkiler demeti içerisinde insanların kendi varlık koşulları ile olan bağına güçlendirir veya değiştirme yoluna gider. Bir ideolojiden saf bir eylem aracı gibi faydalanan bireyler yararlandıkları ideolojinin efendisi olduklarına inandıkları andan itibaren aslında o ideolojinin egemenliği girmiş, bir başka deyişle o ideoloji tarafından ele geçirilmiş olurlar.⁸⁴

Althusser bu noktada sınıflı ve sınıfsız toplumlarda ideolojinin farklı bir karaktere büründüğünü ortaya koyar. İdeolojinin içeriğiyle özdeşleştirdiği gerçek ilişki-hayali ilişki ayrımını tarihsel misaller vererek açıklama yoluna gider.

Sınıflı toplumlarda egemen ideoloji tabii olarak egemen sınıfın ideolojisidir. Örneğin burjuvazi sınıfı on sekizinci yüzyıl boyunca eşitlik, özgürlük ve akıl gibi unsurların temelini oluşturduğu hümanist bir ideoloji geliştirdiğinde kendi tahakkümü altına almak istediği insanları bu değerlere inandırarak taleplerine evrensel bir görünüm kazandırır. Dolayısıyla burjuvazi kendi ideolojisi içinde yaşadığı şey aslında kendi varlık koşulları ile kurduğu bir hayali ilişkiden ibarettir.⁸⁵

Bu çerçevede ideoloji her ne kadar egemen sınıfın ideolojisi olmak gibi bir kimlikle ortaya çıksa da pratikte hem sömürülen sınıfları hem de ona sahip olduğunu düşünen egemen sınıfın kendisini kontrolü altına aldığını söyleyebilmek mümkündür.

Althusser, ideolojinin "insanları yetiştirmek, dönüştürmek ve onları kendi varlık koşullarının gereklerine cevap verebilecek hâle sokabilmek" adına her topluma gerekli olduğunu savunur. Sınıflı toplumda insanların bu varlık koşullarıyla olan ilişkilerinin

⁸² Serpil Sancar, *İdeolojinin...*, s. 48

⁸³ Louis Althusser, *Marx...*, s. 286.

⁸⁴ Althusser, a.g.e., s. 287.

⁸⁵ Althusser, a.g.e s. 287.

egemen sınıf adına düzenlenmesine ideoloji aracılık eder. Ve kendisi de bu düzenleme içinde gerçekleşir. Sınıfsız toplumda ise ideolojinin işlevi insanların kendi varlık koşullarıyla olan ilişkilerinin tüm insanlık yararına yaşanmasını sağlamaktır. Kendisi de bu yaşamın içinde gerçekleşir.⁸⁶

Althusser'e göre yapının basit taşıyıcıları olan bireyleri ideolojiler öznelere dönüştürürler. İnsanlar gerçek varoluş koşullarıyla olan ilişkilerini adeta bu ilişkinin belirleyicisi kendileriymiş gibi yaşarlar. Her ideolojinin işlevi bireyleri özne olarak kurmaktır. Bir ideolojik söylemin birleştirici prensibini meydana getiren esas nokta çağırılan ve bu söylem aracılığıyla kurulan öznedir.⁸⁷ İdeoloji de insanların gerçek varoluş koşullarıyla girmiş oldukları bir hayali ilişkiyi temsil eder. Bu temsil durumu da insanlara pratik yaşamlarında yeterli bir kavrayış sağlar.⁸⁸

4.2. YAPISAL NEDENSELLİK VE İDEOLOJİ

Althusser'in "yapısal nedensellik" adını verdiği anlayış "bir yapının başka bir yapı tarafından belirlenmesi", "egemen olan, belirleyici yapının kendisine tabi olan yapının unsurlarını belirlemesi" olarak değerlendirilebilir. Althusser, Marx'ta yapının ekonomik bir yön taşıdığını ancak soyut bir belirlemeye işaret ettiğini ifade eder. Üretim ilişkileri ve tarzları buna rağmen somut ilişkiler üzerinde gayet etkilidir ve bu etkileriyle görünüm kazanan yapısal öğeler olarak karşımıza çıkabilir.⁸⁹

Bu anlayışta Althusser, yapısal bir sistemle Marx'ın tezlerini yeniden analize tabi tutar. Yapısal nedensellik, yapısal belirlenim toplumsal formasyonun şekillenmesini sağlar. Altyapının son kertede belirleyici olduğunu savunan Althusser, bir bina iskeletinin temeline benzettiği altyapı üzerine kurulmuş tüm üstyapı unsurlarını da o altyapının devamlılığını sağlayan mekanizmalar olarak tanımlar.⁹⁰

Althusser, Marx'ın metinlerini analiz ederken ortaya koyduğu yapısal nedensellik ilkesi, doğrusal nedenselliğin karşısında yer alır. Marx'ın tezleri klâsik anlamda bir ilişkiselliğin merceğinden incelendiğinde sadece ekonomiye indirgenme

⁸⁶ Louis Althusser, *Marx...*, ss. 288-289.

⁸⁷ Ernesto Laclau, *Marksist Teoride Politika ve İdeoloji*, (çev. Faruk Gültekin), İstanbul, Doruk Yayınları, 2015, ss. 100-101.

⁸⁸ Gülnur Acar-Savran, *Özne-Yapı Gerilimi Maddeci Bir Bakış*, İstanbul, Kanat Yayınları, 2006, s. 153.

⁸⁹ Louis Althusser, *Kapitali...*, ss. 478-480.

⁹⁰ Tuncay Saygın, "Louis...", s. 541.

yanlışıyla karşı karşıya kalır. Bunun doğal sonucu olarak da her türlü toplumsal eylemin iktisadi unsurlarla açıklanması yoluna başvurulur.⁹¹

Marx'ta olduğu kadar Althusser'de de çelişkiler kritik derecede öneme sahiptir. Her bir çelişki temeli meydana getiren altyapı olan ekonomik yapıya zorunlu olarak tabidir. Böylece hemen her toplumsal mesele yahut eylemi ekonomiye indirgmeden kaynaklanacak hatalı sonuçlar elde edilmesinin önüne geçilir.⁹²

Althusser ortaya koyduğu bu yapısal nedensellik anlayışı ile toplumsal olaylar arasındaki mantıksal bağ ile gerçek bağı aynı potada eritmeye çalışır. Bu sayede yeni ve bütünsel nedensellik anlayışı geliştirir. Böylelikle toplumu meydana getiren her sınıf aynı zamanda toplumun yapısını da oluşturur.⁹³

Althusser, toplumların ortaya çıkış tarihinde ne kadar eskiye gidilirse gidilsin ideoloji içinde hayatlarını devam ettirdiklerini savunur. Hatta bu çerçevede ideolojiyi "ideolojik sosyal ilişkiler" olarak tanımlar. İşbölümü, emeğin örgütlenişi, sosyal yaşam gibi ölçüler bu ilişkileri bağlar. Althusser için önemli olan "sosyal eylem yeteneğine sahip olan" fikirlerdir. İdeolojinin başlangıç noktası da burasıdır.⁹⁴

Althusser'e göre insana dair bir eylemden bahsedebilmek için dil ve düşünce mutlaka olması gereken unsurlardır. Sözcükler aracılığıyla temsil edilen fikirlerden meydana gelen ve onun ideolojisi oluşturan bir sistem olmaksızın hiçbir insan pratiğinin sürekliliği sağlanamaz. Toplumsal bütünlükler veya mücadeleler ideolojinin egemenliği altında ortaya çıkar ve ideolojiler tarafından yapılandırılır.⁹⁵

Bu bağlamda ister egemen olsun isterse egemenlik altında olsun sınıflı toplumlarda ideolojiler mutlaka bir sınıfın damgasını taşır. Ancak burada Althusser egemen ideolojiler/egemen olunan ideolojiler ayrımından ziyade ideoloji içinde egemen olan/egemen olunan "eğilimler" sınıflandırmasını yapar. Buna göre tabi olan sınıfın

⁹¹ Andrew Levine, *Marksizmin Geleceği Var mı?*, (çev. Ali Çakıroğlu), İstanbul, Aykırı Yayınları, 2004, ss. 139-140

⁹² Saygın, a.g.m, s. 543.

⁹³ Alison Assiter, *Althusser and Feminism*, London, Pluto Press, 1990, s. 8.

⁹⁴ Louis Althusser, *Filozof Olmayanlar İçin Felsefeye Giriş*, (çev. İsmet Birkan), İstanbul, Can Yayınları, 2016, s. 158.

⁹⁵ Louis Althusser, a.g.e., s. 158-159.

ideolojisi de egemen sınıfın ideolojisinden izler taşır. Her iki ideolojinin de bazı unsurları birbirleriyle iç içe geçmiştir.⁹⁶

Althusser, günlük yaşantıda halkla arasına mesafe koymuş bir aydın grubun, ideolojik anlamda sorgulanamaz doğruları kontrolü altında tuttuğunu düşünmez. İster bütünüyle isterse kısmen olsun bir ideolojik alan içerisinde hayatını sürdüren ve sınıf bilincinin farkında olan bir işçi de kendince çok iyi bir ideolojik kuram sunabilir. Klâsik Marksist anlayışta olduğu gibi Althusser'de de ideolojik kuram siyasal bir pratik hedefler. Kuramın doğruluğu veya yanlışlığı ise siyasi pratikten bağımsız olarak ele alınmalıdır.⁹⁷

Althusser'e göre ideoloji toplumsal oluşumlara, üretim biçimlerinin bir araya gelmesine ve bu sayede gelişen sınıf mücadelelerine dayanır. Althusser, ideolojilerin bir tarihi olmadığını ifade eder. Ancak bir idari enstrüman olarak işlev gördüğü için varoluş koşullarını, buna bağlı olarak da somut bireylerin tarihini üretir.⁹⁸ İdeoloji, bireyin içinde yaşadığı tüm atmosferi belirleyen, hayatını idame ettirebilmesi için elzem olan tüm gereklilikleri içinde barındıran ancak bireyin tüm bunlardan habersiz olduğu bir yaşam alanının sınırlarını çizer.⁹⁹

4.3. BİR SİYASAL YAPI OLARAK DEVLETİN İDEOLOJİK VE BASKI AYGITLARI

Her ne kadar Althusser son kertede ekonomik yapının önemini altını çizip hakkı teslim etse de ekonomik yapının dayanak noktası olması anlamında bir meşru zemin olarak gördüğü hukuk düzenini ve bu hukuk düzeninin inşasını sağlayacak bir siyasi yapının gerekliliğini de vurgular.¹⁰⁰ Althusser, siyasal yapıdan bahsederken devleti kastetmiş olmakla beraber, devleti bölünmüş olmayan tek parça hâlinde bir yapı olarak görmez.

⁹⁶ Louis Althusser, *Filozof Olmayanlar İçin...*, s. 159.

⁹⁷ Terry Eagleton, *İdeoloji...*, s. 187.

⁹⁸ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev. Alp Tümertekin), 2.B, İstanbul, İthaki Yayınları, 2015, ss. 65-67

⁹⁹ Louis Althusser, *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, (çev. Alp Tümertekin), İstanbul, İthaki Yayınları, 2003, ss. 47-48.

¹⁰⁰ Tuncay Saygın, "Louis...", s. 547.

Althusser'in çözümlemesinde siyasal yapının karşılığı olarak ortaya çıkan devlet, bir yandan işleyişi sağlarken öte yandan da kanun, ahlâk gibi unsurlarla toplumun her hücresine yayılan bir yapı şeklinde kendisini gösterir. Siyasal yapının varlığı üretim ilişkilerine bağlıdır. Bu üretim ilişkilerini sağlayan yapı olarak hukuk, ahlâk ile birleşerek bir sömürü aracına dönüşür.¹⁰¹

Böylece kapitalist üretim ilişkilerine esas teşkil eden hukuk, bu ilişkilerin varlığını teminat altına almakla kalmış olmayıp, söz konusu ilişkilerin gelecekteki yeniden üretimlerinin de önünü açmış olacaktır. Ancak bu yeniden üretim için hukuk tek başına yeterli bir unsur teşkil etmez. Ondan daha derin ideolojik aygıt ve yapıların varlığı olmazsa olmaz bir önem arz eder.¹⁰²

Althusser, toplumsal yapının sürekliliğinin tesis edilebilmesi için birden fazla yapısal unsurun rol oynadığını ifade eder. Her şeyden önce ekonomik yapının yeniden üretilmesi gerekmektedir. Zira toplum üretim ilişkilerine dayalı olarak kendisini var edebilen bir yapıdır. Toplumun yapısı ancak o toplumda egemen olan hâkim üretim tarzıyla anlaşılabilir. Hâkim üretim tarzının yeniden üretilmesi için de devlet ekonomik unsurların yanı sıra politik ve ideolojik araçları da kullanır.¹⁰³

Althusser, "sert çekirdek" olarak betimlediği devletin yapısının iki tip aygıttan oluştuğunu ortaya koyar. Bunlardan ilki iç ve dış müdahalelerde bulunma özelliği olan silahlı güçler (ordu, polis, jandarma vb.), mahkemeler, hapishaneler, devlet başkanı, hükümet, valiler ve bütün büyük idarelerden oluşan *baskı aygıtı*,¹⁰⁴ ikincisi ise okul, ibadethane, aile, sendikalar, medya/haberleşme araçları ve kültürel unsurların (edebiyat, güzel sanatlar, spor vb.) oluşturduğu *ideolojik aygıt* şeklinde önümüze çıkar.¹⁰⁵

Althusser'in baskı aygıtlarını tanımlarken kullandığı "baskı" sözcüğü en uç durumlarda bu aygıtların şiddete başvurarak işlerlik kazandığını ifade eder. Ancak ister baskı aygıtı isterse ideolojik aygıt olsun devletin tüm aygıtları hem şiddet hem de ideoloji kullanarak işlev görür. İkisi arasında önemli ayrım ise şiddet ve ideolojinin kullanımındaki sıralamadır. Devletin baskı aygıtları, işlerlik kazanmak için önce şiddete

¹⁰¹ Tuncay Saygın, "Louis...", s. 550.

¹⁰² Saygın, a.g.m, ss. 550-551.

¹⁰³ Louis Althusser, *Yeniden-Üretim Üzerine*, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, İthaki Yayınları, 2005, ss. 41-55.

¹⁰⁴ Louis Althusser, *Kriz Yazıları Althusser'den Sonra Louis Althusser*, (çev. Alp Tümertekin), İstanbul, İthaki Yayınları, 2009, s. 146.

¹⁰⁵ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin...*, ss. 50-51.

daha sonra ideolojiye başvururken; devletin ideolojik aygıtları işleyişini sürdürmek için önce ideolojiye daha sonra -hafif ve sembolik olsa bile- şiddete başvururlar.¹⁰⁶

Devletin baskı aygıtları, devlet iktidarını elinde bulunduran egemen sınıfların siyasetteki temsilcilerinin uyguladığı politika içerisinde kendisine yer bulur. Bu birlik altında farklı unsurları merkezileşen örgütlenmiş bir bütündür. Söz konusu örgütlenmenin tamamen kendilerine ait olması aynı zamanda birliklerinin teminatıdır.¹⁰⁷

Devletin baskı aygıtları esas olarak son aşamada sömürü ilişkileri olarak nitelendirilebilecek üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin siyasal koşullarını -fiziksel ya da değil- zora başvurarak düzenlemeyi görev edinir. Yalnızca bununla da yetinmeyip her türlü baskı yoluyla ideolojik aygıtların işleyişinin de politik ortamını hazırlar. Bir başka deyişle üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesinde başat rol oynayan baskı aygıtları gelebilecek her türlü tehide karşı da ideolojik aygıtları koruma altına alır.¹⁰⁸

Althusser, klâsik Marksist anlayışın yapmış olduğu devlet iktidarı/devlet aygıtı ayırımına katılmakla birlikte bu anlayışın devlet aygıtını yalnızca baskı unsuru ile nitelemesini ise eksik bulmuştur. Bunun yanına "ideolojik" sıfatını da ekler ve böyle bir ayırımın da zaruri olduğunu savunur.¹⁰⁹ Egemen ideolojinin üstlendiği işlev de aslında bir bakıma bunu tamamlar. Zira, devlet iktidarını elinde bulunduran sınıfın temsil ettiği ideoloji, devletin baskı aygıtlarıyla ideolojik aygıtlarının birbirleriyle uyum içerisinde çalışmasını sağlar.¹¹⁰

Althusser söz konusu ayırma giderken aslında bir bakıma da Antonio Gramsci'nin izini sürmüştür. Buna göre Althusser, egemen sınıfın politik iktidarının yalnızca devletin baskı aygıtlarının tekeline değil aynı zamanda onların toplum üzerindeki kontrolünden oluştuğunun altını çizer. Bu kontrol, egemen sınıfın ideolojisinin Gramsci'nin "sivil toplum" olarak tanımladığı çok sayıda aygıt vasıtasıyla kurumsal hâle gelmesiyle şekillenir.¹¹¹

Althusser'e göre ordu, polis, jandarma, yargıçlar vb. baskı aygıtlarının her biri ayrı ayrı dışa kapalı, gizliliği esas alan yapılardır. Her kurum, öteki kurumlarla her tür

¹⁰⁶ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin...*, s. 52.

¹⁰⁷ Althusser, a.g.e., s. 56.

¹⁰⁸ Althusser, a.g.e., ss. 56-57.

¹⁰⁹ Althusser, a.g.e., ss. 48-50.

¹¹⁰ Althusser, a.g.e., s. 57.

¹¹¹ Robert Resch, *Althusser ve Yeni Marksist...*, s. 228.

çatışmadan kaçınmak için kendilerine ayrılmış alanlarda "kurum ruhu" şeklinde nitelenebilecek bir ideoloji çerçevesinde çalışma eğilimindedir. Devlet de bu kendi içlerine kapanmış özel kurumlardan meydana gelen çok "özel" bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹²

Althusser devleti bu derece özel kılan şeyin kamu kuvveti kullanarak işleyişini sağlaması olduğunu belirtir. Devletin müdahale zamanı gelinceye kadar eğitim verdirerek beklediği, göğüs göğüse çarpışmaya hazır, disiplinli, olabildiğince az kullansalar da silahlı yüz binlerce adamın bakımını üstlenmesi; onu silahlı milis gücü oluşturabilecek diğer tüm mekanizmalardan ciddi ölçüde ayırmaktadır.¹¹³

Devletin içinde işleyen her şey, bu silahlı fiziksel kamu kuvvetinin varoluşuna ve egemenlik alanı içerisindeki her tarafa yayılmasına sırtını yaslar. Bu kuvvetin tamamen görünmemesi, iş başında olmaması ve genellikle ara sıra işe karışması ise tamamen varoluş ve eylem biçimini ifade etmektedir. Devlet yetkililerini yöneten hiyerarşik işleyişin niteliği ve devletin çekirdeğinde yer alıp devletin tüm etkinliklerini kontrol altında tutan silahlı fiziksel kamu gücünün varlığı devletin özel bir işleyişe sahip olduğunun göstergesidir.¹¹⁴

Devletin ideolojik aygıtları ideolojii önceleyerek işleyen kurumlardır. Egemen sınıfın ideolojisi olan egemen ideoloji altında birlik hâlinde hareket ederler. Dolayısıyla ideolojik aygıtlar, egemen ideolojinin kendisi olurlar. Hiçbir sınıf da devletin ideolojik aygıtları içinde veya üzerinde kendi hegemonyasını uygulamadan devlet iktidarını kalıcı olarak elinde tutamaz.¹¹⁵

Althusser, devletin ideolojik aygıtlarını yalnızca sınıf mücadelelerinin konusu değil; aynı zamanda sahası olarak da görür. Devlet iktidarını elinde bulunduran sınıf veya sınıfsal ittifak, baskı aygıtları üzerinde kolayca sağladığı hakimiyetin benzerini ideolojik aygıtlar üzerinde tesis edemez. Zira kendisinden önceki egemen sınıfların aynı ideolojik aygıtlar içinde kolayca sökülüp atılamayacak şekilde konumlanmaları söz konusudur.¹¹⁶

¹¹² Louis Althusser, *Kriz Yazıları...*, s. 147-148.

¹¹³ Althusser, a.g.e., s. 148.

¹¹⁴ Althusser, a.g.e., ss. 149 -150.

¹¹⁵ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin...*, s. 53.

¹¹⁶ Althusser, a.g.e., s. 54.

Devletin ideolojik aygıtları, çeşitliliklerine ve çelişkilerine rağmen baskın ideolojinin altında birleşmiş durumdadır. Bu ideoloji birbirine karşı ideolojilere bile nüfuz ederek her öznenin ortak bir merkeze çağırılmasını sağlar. Althusser'in "öznesiz bir süreç" olarak tanımladığı tarih anlayışı ve ideoloji kuramı, devletin ideolojik ya da baskı aygıtları ve mevcut üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi ile aynı zeminde buluşur.¹¹⁷ Dolayısıyla sadece hukuki bir takım üstyapı unsurlarına değinip devletin ideolojik aygıtlarının işlevi ortaya konulmadan ideolojik sürecin çelişkileri sağlıklı olarak saptanamaz.¹¹⁸ İnsanlar yaratıcılarının kendilerinin olmadığı bir sürece katılmak için bir araya getirilirler ve ideolojinin işlevi onlarda tarihin kendileri için yapıldığı algısını yaratmaktır.¹¹⁹

Feodal üretim tarzının hâkim olduğu toplumlarda devletin ideolojik aygıtlarının sayıca daha az olmaları ve sayıca ayrışmaları söz konusudur. Örneğin Ortaçağ'da ilk etapta dinsel bir ideolojik aygıt olarak karşımıza çıkan kilisenin aynı zamanda kültürel ve eğitsel işlevleri de bünyesinde topladığını, bir bakıma okulun yerini aldığını söyleyebilmek mümkündür. Bunun yanı sıra parlamento, siyasal hizipler, komünler gibi politik nitelikli ideolojik aygıtlarda kilisenin yanında konumlanmışlardır.¹²⁰

Kapitalizm öncesi dönemde kilise, yalnızca dinsel işlevleri değil eğitim, kültür ve haberleşme işlevlerini de kendi bünyesinde toplayarak egemen duruma geçen bir ideolojik devlet aygıtı olmuştur. Avrupa'da 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar süren ideolojik çatışmanın ana eksenini dine ve ruhban sınıfına karşı verilen mücadeleler oluşturduysa bunda devletin dinsel ideolojik aygıtı olan kilisenin egemen konumunun rolü tartışılmayacak boyuttadır.¹²¹

Althusser'e göre Fransız Devrimi'nin hedefleri ve varmış olduğu sonuçlar arasında sadece başat baskı aygıtını ortadan kaldırıp yerine yenisini (örneğin Ulusal Halk Ordusu) koymak değil; aynı zamanda bir numaralı ideolojik devlet aygıtı olan kiliseye saldırmak ve onu zayıflatmak da olmuştur. Böylelikle ruhban sınıf sivil kimliğe

¹¹⁷ Robert Paul Resch, *Althusser ve Yeni Marksist...*, s. 229.

¹¹⁸ Louis Althusser, *John Lewis'e Cevap*, (çev. Alp Tümertekin), İstanbul, İthaki Yayınları, 2004, s. 87.

¹¹⁹ Alex Callinicos, *Althusser's Marxism*, London, Pluto Press, 1976, s. 70.

¹²⁰ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin...*, s. 57-58.

¹²¹ Althusser, a.g.e., s. 58.

dayalı olarak oluşturulmuş, kilisenin mallarına el konularak onun yerini alacak olan yeni ideolojik devlet aygıtları yaratılmıştır.¹²²

19. yüzyıl boyunca ise daha önceden kilisenin yerinde getirdiği işlevlerde burjuva hegemonyası kurmak amacıyla sanayi burjuvazisi ile toprak aristokrasisi arasında yoğun sınıf mücadelelerin yaşanması aynı zamanda kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi adına yürütülen savaşın bir yansımasıdır. Bu noktada sonra burjuvazinin dayandığı politik nitelikli ideolojik devlet aygıtı parlamenter demokratik aygıt olmuştur.¹²³

Althusser'e göre hangi ideolojik devlet aygıtı olursa olsun üretim ilişkilerinin yani kapitalist sömürü ilişkilerinin yeniden üretilmesini hedefler. Her ideolojik devlet aygıtının bu hedefe ulaşmak için belirlediği kendine özgü yöntemler vardır. Örneğin siyasal ideolojik aygıt, bireyleri devletin ideolojisine uydurur. Haberleşme aygıtı iletişim araçları vasıtasıyla toplumu egemen sınıfın arzu ettiği politik akımlarla işler. Kültürel ideolojik aygıt sporu kullanarak benzer bir yöneteme başvurur.¹²⁴

Ancak tüm bu ideolojik devlet aygıtları içerisinde Althusser okula ayrıca bir önem atfeder. Olgun kapitalist oluşumlarda, önceki dönemde egemen olan ideolojik devlet aygıtına karşı verilen şiddetli politik ve ideolojik sınıf mücadelesi sonucunda egemenliği ele alan ideolojik aygıtın okul olduğunu ileri sürer.¹²⁵

Tüm toplumsal sınıfların çocukları, anaokulundan başlayarak etkiye en açık oldukları çağlarda yıllar boyunca ister klâsik isterse modern yöntemlerle olsun egemen ideolojinin ilkelerini kapsayan beceriler (dil, matematik, fen bilgisi, edebiyat vb.) ile donatılır. On altı yaşına doğru hatırı sayılır bir kitle üretim süreci ile tanışır. Bunlar işçiler ve küçük köylülerdir. Diğer kısım meşakkatli ve kısa bir ilerlemeden sonra beyaz yakalı çalışan, orta düzey devlet memurları ve her türlü küçük burjuvazi sınıfını oluşturur.¹²⁶

Althusser son kalan bölümü ise "sömürü görevlileri" olarak adlandırdığı sermaye sahiplerinin, "baskı görevlileri" olarak adlandırdığı askerlerin, polislerin, siyaset

¹²² Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin...*, s. 58.

¹²³ Althusser, a.g.e., s. 59.

¹²⁴ Althusser, a.g.e., s. 60-61.

¹²⁵ Althusser, a.g.e., s. 59.

¹²⁶ Althusser, a.g.e., s. 61-62.

adamlarının ve toplumu şekillendirmeyi vazife edinmiş profesyonel ideologların oluşturduğunu ortaya koyar. Böylelikle sömürülenden sömürene, ideologtan baskı yapan yöneticisine kadar her insan yığını sınıflı toplumda yerine getirilmesi gereken role uygun ideoloji ile donatılır.¹²⁷

Toplumu oluşturan bireylere birbirine karşıt olan alçakgönüllük, feragat, itaat, hayasızlık, kibir, küstahlık gibi özellikler pek ideolojik ve baskı aygıtı vasıtasıyla öğretilir. Ancak Althusser burada okulu en öne çıkararak, haftanın hemen her günü kapitalist toplumsal oluşum içerisinde büyüyen çocuklara tüm bu erdemleri zorunlu olarak dinletecek başka bir yapı olamayacağını savunur.¹²⁸

Althusser'e göre kapitalist bir toplumsal oluşumdaki üretim ilişkilerinin, bir başka deyişle sömüren sınıf ile sömürülen sınıf arasındaki ilişkilerin yeniden üretimi, egemen sınıfın ideolojisi ile kaplanmış becerilerin kitlesel şekilde zihinlere kodlanması ile sağlanır. Sistemin devamı için hayati öneme sahip sonuçları üreten bu mekanizmalar, evrensel bazda etkili bir okul ideolojisi ile gizlenirler.¹²⁹

Althusser, egemen ideolojinin okulun her türlü ideolojik etkiden uzak ve bağımsız bir kurum olduğu algısını toplumda ustalıkla yarattığını ifade eder. Bu sayede veliler gönül rahatlığıyla çocuklarını eğitmeleri için onların "özgürlüklerine" ve "vicdanına" saygılı öğretmenlere teslim eder.¹³⁰

Althusser'e göre kapitalist toplumdan önceki dönemde kilisenin yanına aileyi de alarak oluşturduğu dominant ideolojik devlet aygıtı ikilisinin yerini modern dönemde okul-aile ikilisi almıştır. Okul, egemen konumdaki ideolojik devlet aygıtı olarak sınıf mücadeleleri ile varlığı tehdit edilen üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesinde birinci derecede belirleyici rol oynar.¹³¹

Althusser'e göre ideolojide maddi bir varoluş söz konusudur. İdeolojinin bir aygıtta ve bu aygıtın pratiklerinde sürekli olarak varolur. Her bir aygıt bir ideolojinin gerçekleşmesinin ispatıdır aynı zamanda. Birbirlerinden farklı yerlerde rastlanmış

¹²⁷Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin...*, s. 62.

¹²⁸ Althusser, a.g.e., s. 62.

¹²⁹ Althusser, a.g.e., s. 63.

¹³⁰ Althusser, a.g.e., s. 63.

¹³¹ Althusser, a.g.e., s. 64.

olduğumuz dinsel, hukuki, politik vb. nitelikteki ideolojilerin birliği tüm bu ideolojilerin egemen ideolojinin hakimiyetine girmesiyle sağlanmaktadır.¹³²

Althusser, devlet kavramı ortaya konulmadan, sınıflı bir toplumun başlıca ideolojik aygıtları "ideolojik devlet aygıtları" olarak tanımlanmadan o toplumda ideoloji mekanizmasının işleyişini, hayata geçtiği kurumları ve somutlaştığını anlamının olanaksız olduğunu savunur.¹³³

Althusser'e göre bir egemen sınıf devlet iktidarını ele geçirdiği zaman, eski devlet aygıtının içinde işleyişini sürdüren ideolojik aygıtları hazır olarak karşısında bulur. Bu aygıtlar da yerel ve bölgesel ideolojileri egemen sınıfın ideolojisinin birliğinde birleştirme amacının doğal sonucudur.¹³⁴

Her birey özne olarak egemen ideolojinin kendisine seslenişinin muhatabıysa, tüm ideolojik aygıtlar egemen ideolojinin koymuş olduğu kurallara aynı şekilde bağlı ise, sisteme muhalefet eden bir parti de tamamen sistemin yarasının tabi ve onun bir parçası olarak işleyişini sürdürür. Bu tip partiler de burjuva ideolojisinin emrine girecek ve emekçi yığınlarının tepkisini dizginleyerek boyun eğme ideolojisini aşlamaya çalışacaktır.¹³⁵

Althusser buradan devam ederek burjuva sınıf mücadelesinin sürekli olarak ideolojik hegemonyasını emekçi kesimlere dayatmak için mücadele ettiğini vurgular, emekçi kesimlerin mücadele örgütlerini kendi kontrollerine almak adına onların ideolojilerini revize edip içeriden fethetme yolunu benimsediklerini savunur. Devletin ideolojik aygıtları yaklaşımı da burjuvazinin egemen konumunu kaybetmemek adına vazgeçemeyeceği eğilimleri dikkate alır.¹³⁶

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde Althusser'in devlete dair yapmış olduğu baskı aygıtları ve ideolojik aygıtlar sınıflandırması Türkiye'nin siyasal yaşamı bağlamında ele alınacak, öncelikle devletin kuruluş felsefesinde hâkim olan ideolojinin adı konulup, sınırlarının ve esaslarının belirlenmesini takiben devletin bu ideolojiyi

¹³² Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin...*, ss. 72-73.

¹³³ Louis Althusser, *Filozof Olmayanlar İçin...*, s. 164.

¹³⁴ Althusser, a.g.e., s. 165.

¹³⁵ Althusser, a.g.e., s. 166.

¹³⁶ Althusser, a.g.e., ss. 166-167.

yerleştirmek, yaymak ve kalıcılığını sağlamak adına başvurduğu temel aygıtlar incelenmeye tabi tutulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ'NİN KURUCU EGEMEN İDEOLOJİSİ OLARAK KEMALİZM VE BAŞLICA AYGITLARI

Milli mücadelenin başarıyla sonuçlandırılması ve Osmanlı Devleti'nin fiilen sona erdiği sonrasında yeni rejimin niteliğinin ne olacağı ve hangi ilkeler üzerine bina edileceği mücadeleyi yürüten öncü kadronun temel tartışma alanlarından başlıcası olduğu söylenebilir.

Cumhuriyetin ilânı sonrasında yönetici kadro tarafından hayata geçirilen toplumsal, politik, kültürel bazlı köklü değişimler ve bu değişimlere rehberlik edecek prensipler "Kemalizm" kavramının çatısını teşkil ettiği bir çerçeve etrafında toplanmıştır. Bu çerçevenin içermiş olduğu tüm unsurların yalnızca yeni devletin başkenti Ankara ve tarihsel mirasın devralındığı Osmanlı'ya uzun bir süre payitahtlık eden İstanbul ölçeğinde sınırlı kalması değil, aynı zamanda Anadolu'nun en ücra köşelerinde yaşayan insanlara kadar ulaştırılması kurucu iradenin öncelikli hedefi olarak kabul görmüştür.

Zira henüz emekleme dönemindeki bir rejimin istenilen doğrultuda büyüüp gelişerek sağlam temeller üzerinde yükselbilmesi, cumhuriyetin ayakta kalmasına kaynaklık eden ideolojik unsurların halkın çok büyük bir kısmı tarafından içselleştirilip gereklerinin yerine getirilmesiyle doğrudan ilgilidir. Nitekim daha ilk yıllarda karşılaşılan Şeyh Sait İsyanı, İzmir Suikastı, Menemen Olayı gibi rejimin geleceğini ciddi ölçüde hedef alan girişimler, çok partili hayata geçiş denemelerinde muhalif pozisyonda konumlanan partilerin kurucu ilkelere net olarak karşıt olan kesimler için birer cazibe merkezi durumuna gelmesi başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere yönetici zümrenin söz konusu düşüncelerini pekiştirmiştir.

Bu doğrultuda resmi ideolojinin özel ismi olarak değerlendirilebilecek Kemalizm'in taşıyıcılığını yaptığı devlet yapısı, kendisine özgü bir takım ideolojik aygıtları ve baskı aygıtlarını devreye sokarak rejimin ülkenin her yerinde ve halkın tüm kesimleri tarafından kabul görmesi için gerekli çabaya girişmiştir.

1. KEMALİZM'İN İDEOLOJİ DÜZLEMİNDE TANIMLANMASI VE YAKLAŞIM TARZLARI

"Kemalizm" kavramına ilk kez İstanbul ve Anadolu'dan önce milli mücadele döneminde yurt dışı kaynaklı metinlerde rastlandığı söylenebilir. Çanakkale Savaşları sırasında İngiliz donanmasında da görev yapan Sir John de Robeck 1920 yılında kaleme almış olduğu bir raporda "Fransızlar Kemalistlere karşı iyi niyetli görünüyorlar" ifadesini kullanmıştır.¹

Milli mücadele yıllarında Kemalizm, ideolojik bir mahiyet kazanmamış, bir tür başkaldırı, direnç hareketi olarak değerlendirilmiştir. Bilhassa yurt dışındaki yayınlarda işgalci ve yayılmacı devletlere karşı milliyetçi bir nitelik taşıyan kalkışma olarak görülürken; İstanbul merkezli yayınlarda ise padişaha, halifeye isyan karakteri barındıran bir milli egemenlik mücadelesi olarak tanımlanmıştır.² Buna ek olarak İstanbul basını, Celali İsyanları'na göndermede bulunarak padişaha ve onun otoritesine karşı da isyan hâlinde gördükleri bu gruba "Kemaliler" yakıştırmasında bulunmuştur.³

Avrupa ülkelerinde bilhassa 1930 yılından sonra Kemalizm daha objektif ve sağ duyulu bir analize tabi tutularak Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünü yaptığı devrimler olarak tanımlanmış ve bu dönemde Kemalizm yerine "Türk İnkılabı" tabiri tercih edilmiştir.⁴ İnan'a göre Kemalizm bu doğrultuda Atatürk'ün yaşamının sona ermesiyle geçerliliğini yitirmiş bir terim görüntüsü vermiştir. Atatürk sonrası dönemde bu kavrama başvurulmadığı algısı doğmuştur.⁵

Kemalizm kavramının Türkiye'de kullanımı Cumhuriyet Halk Partisi'nin 4. Büyük Kurultayı ile başlamaktadır. Kurultayda partinin programına esas teşkil eden ana fikirler, söz konusu kavramın öz Türkçe hâli kullanılarak "Kamâlizm yolu" olarak adlandırılmıştır.⁶

¹ Menter Şahinler, *Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1996, s.320.

² Süleyman İnan, "Atatürkçülük (Kemalizm) ve İdeoloji", *Liberal Düşünce*, Ankara, Liberte Yayınları, S. 36, Yıl. 9, 2004, s. 109.

³ Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 38.

⁴ A. Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973, s. 159.

⁵ Süleyman İnan, *Popüler Tarih Terminolojisi*, Denizli, Kocaeli Matbaa, 2001, s. 18.

⁶ Cumhuriyet Halk Partisi 4. Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, Ankara, 1935, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197610571, (22.08.2016), s. 54.

Atatürk'ün ölümü sonrası özellikle İnönü dönemi ile birlikte Kemalizm kavramının yerini "Atatürkçülük" kavramına bıraktığı görülmekte olup, adlandırılış şeklinin "Kemalizm" mi yoksa "Atatürkçülük" mü olacağı şeklinde ve günümüzde de güncelliğini koruyan tartışmalar da beraberinde gelmiştir.

Attila İlhan, "Kemalizm" kavramının tercih edilmesi gerektiği yönünde düşünenler arasında yer alıp; kavramın devrimci ve reformcu yönünü vurgulayarak ulusal bir devrimle monarşiden cumhuriyete geçişi sembolize ettiğini ifade eder. Kemalizm, anti-emperyalisttir ve kalkınmada Batılılaşmayı değil çağdaşlaşmayı esas alır. İlhan, Atatürkçülük kavramının İnönü ile birlikte gündeme yerleştiğini belirterek, savunduğu prensiplerin Türkiye'yi bağımsız ülkeler arasından çıkartıp Atlantik bloğuna yaklaştırdığını savunur.⁷

Kışlalı da her şeyden önce Kemalizm'in "akla ve insancıl değerlere dayalı, çağdaş bir toplum özlemine yanıt veren ve geri kalmışlıktan kurtulma istencini yansıtan" bir ideoloji olduğunu belirterek, Atatürkçülük ifadesinin kişi kültüründen yola çıkılarak türetilen bir hayranlık anlayışından ibaret olduğunu ortaya koyar. Kışlalı Atatürkçülük kavramının Atatürk'ün sağlığında gerçekleştirilen inkılapların bekçiliğiyle yetindiğinin altını çizerek, bunun Kemalizm'in "sürekli devrimci" yönüyle çeliştiğini ifade eder.⁸

İnsel'e göre Atatürkçülük, toplumu dönüştürmeyi hedefleyen devrimci bir ideolojiden ziyade toplumu olduğu yere sabitleyip statik kılan bir olgudur. Kemalizm'in evrelerinden bir tanesidir. Özellikle 12 Eylül sonrasında tetikleyici gücünü irtica, bölücülük vb. tehditlerle mücadeleden alan politik bir vaziyet almayı işaret eden Atatürkçülük, savunmacı ve mevcudun devamından yana bir güç ilişkisi ile kendisini sınırlar.⁹

Atatürkçülük ile Kemalizm kavramlarını birbirinden farklı anlamlarda kullanmayan Mardin, Atatürkçülüğün, Osmanlı'dan miras kalan bir takım temel yapısal unsurların Cumhuriyet'e geçişle birlikte değiştirilerek Batı uygarlığının normlarına

⁷ Attila İlhan, "Kemalizm Başka, Atatürkçülük Başka mı?", <http://www.dunya48.com/attila-ilhan/3528-attila-ilhan-kemalizm-baska-ataturkculuk-baska-mi-.html>, (22.08.2016).

⁸ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, 8. B., Ankara, İmge Kitabevi, 2010, s. 162.

⁹ Ahmet İnsel, "Giriş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 25.

uygun bir toplum ortaya çıkarmayı amaçlayan bir dünya görüşü olduğunu ifade eder. Bu doğrultudaki temel ilkeleri Mustafa Kemal Atatürk bir devlet politikası hâline dönüştürdüğü için söz konusu görüş onun ismini almıştır. Mardin de Cumhuriyet Halk Partisi'nin 4. Kurultayı'na atıfta bulunarak bu ilkelerin bütününe Kemalizm olarak adlandırıldığını belirtir.¹⁰

Köker, Kemalizm kavramının Tek Parti dönemine ait bir ilkeler bütünü olduğunu ifade ederken, Atatürkçülük teriminin ise 1940'lı yıllardan itibaren Kemalist düşünce sistemini benimsemeyen muhalif çevrelerin, zarar görmemek adına kullandıkları bir ifade biçimi olduğunu savunur. 1960'lardan itibaren ise sol siyasi düşünce çevreleri Kemalizm'i sahiplenirken, milliyetçi-muhafazakâr çevreler ise Atatürkçülük sözcüğünü kullanmayı tercih etmişlerdir.¹¹

Kemalizm kavramını "Mustafa Kemal'in özgün tutum, davranış ve düşüncelerinin ortak adı" olarak tanımlayan Çeçen, kökü dışarıda olan hiçbir fikir ve düşünce anlayışına kapılmadan bağımsız olarak ortaya çıkışın bir nişanesi olarak Atatürk'ün çizmiş olduğu bu yol haritasını görmektedir. Çeçen, Atatürkçülük terimini reddetmemekle birlikte Kemalizm'i Atatürkçülüğün bilimsel adı olarak tanımlamıştır.¹²

Yayla, Kemalizm ile Atatürkçülük arasındaki ayrımın Kemalizm'e yöneltilen eleştirilerin baskısından bir çıkış yolu bulmak amacına dayandığını ifade eder. Kemalizm adına yapıldığı söylenen bir takım zararlı icraat ve eylemlerin sonuçlarından Atatürk'ün manevi şahsının zarar görmemesi adına Atatürkçülük kavramını benimsenmeye başlanması söz konusu olmuştur.¹³

İnalcık, Atatürkçülük kavramını kullanmayı tercih etmekle birlikte Kemalizm kavramını kullanmayı tercih edenlerin sunduğu temel argümanlardan birisi olan devrimci ve reformcu karakteri ciddi şekilde vurgulamış; Atatürk'ün kendi

¹⁰ Şerif Mardin, "Atatürkçülüğün Kökenleri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 21. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 181.

¹¹ Levent Köker, "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 97.

¹² Anıl Çeçen, *Başlangıçtan Günümüze 100 Soruda Kemalizm*, 9. B., Ankara, Kilit Yayınları, 2012, s. 22.

¹³ Atilla Yayla, "Kemalizme Liberal Açıdan Bakınca", *Liberal Düşünce*, Ankara, Liberte Yayınları, S. 36, Yıl. 9, 2004, s. 17.

beyanlarından hareketle Atatürkçülüğü bir "radikal devrimci modernleşme fikri" olarak tanımlamıştır.¹⁴

Tarihsel koşulların ortaya çıkardığı politik durumun barındırdığı zorunlulukların, erken Cumhuriyet dönemini inceleyen yazarların ve bilim insanlarının yaklaşım tarzlarının Kemalizm-Atatürkçülük ikileminin varlığını doğurduğu söylenebilir. Bununla birlikte tercih edilen kavramın toplumun farklı kesimlerine farklı anlamlar çağrıştırması da bu ikilemi perçinleyen durumlardan birisi olarak değerlendirilebilir. Örneğin milliyetçi/maneviyatçı gruplarda Kemalizm sözcüğü -sonuna almış olduğu "-izm" takısının da etkisiyle- "yabancı, dışarıdan ithal edilmiş bir düşünce akımı" algısı oluşturduğundan mesafeli durma eğilimini körüklerken; Atatürkçülük sözcüğü daha yerli, içinde yaşanan coğrafyaya aitmiş hissini yaratmış ve kabul görmüştür.

Bu çalışmada ise incelenen dönem itibarıyla ülke idaresinde tek söz sahibi irade olarak yer alan Cumhuriyet Halk Partisi'nin -daha önceden de belirtildiği üzere- 4. Büyük Kurultayında resmi olarak tutanaklara geçirmiş olduğu "Kemalizm" kavramı tercih edilecektir. Ayrıca çalışmanın teorik arka planını oluşturan Althusser'in ideolojik aygıt-baskı aygıtı sınıflandırmasının yerine oturması açısından da söz konusu dönemde devletin resmi ideolojisine karşılık geldiği söylenebilecek Kemalizm kavramının tercih edilmesinin daha uygun olacağı düşünülmüştür.

Bir ideoloji olarak Kemalizm'in, herkesin üzerinde mutabık kaldığı sabit bir tanımı olduğunu söylemek mümkün değildir. Prensiplerinin içerikleri, amaçları, rejimin işlerliğini tesis edebilmek başvurduğu yöntemler, dönemin politik koşulları çerçevesinde geçirdiği dönüşümler farklı yaklaşımlarla analize tabi tutulmuştur.

Belge, toplumsal alanın dini sembollerden temizlenmesini benimseyen tüm ideolojik hareketlerin geçirmiş olduğu evrelere işaret ederek, Kemalizm'in evrensel ölçekte tüm yaşamı açıklama iddiasında bulunan bir anlayış olmamakla birlikte ulusun çağdaştırılması idealini de içinde barındıran yerli bir ideoloji olduğunu ifade eder. Sınırları kesin çizgilerle belirlenmemiş ve faydacılığı esas alan prensiplerden oluşan

¹⁴ Halil İnalçık, "Atatürk ve Atatürkçülük", *Doğu Batı*, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, S. 29, 2004, s. 101.

yapısı kurumsal ve toplumsal bazda dönüşümün gerçekleştirilmesine yardımcı olmuştur.¹⁵

Mardin, Kemalizm'e modernleştirme projesine adını veren bir ideoloji olarak yaklaşarak devletin rolünün tekrardan düzenlenmesi ve sosyal mühendislik vasıtasıyla toplum için öngörülen değişim planlarının devreye sokulmasıyla anlamını bulduğunu savunur.¹⁶ Genç Osmanlılardan miras alınan demokrasiyi geliştirmekten ziyade devleti güçlü kılmak anlayışı Kemalist ideolojiyi benimsemiş yönetici kadrolarla da devam ettirilmekle birlikte buna ek olarak Rousseau kaynaklı Jakoben bir "kamu iradesi" düşüncesi de hayata geçirilmiştir.¹⁷

Ahmad da Kemalizm'in demokrasiyi öncelikle gibi bir amacının olmadığı noktasında Mardin ile aynı fikirdedir. Ahmad'a göre Kemalizm'in ilk hedefi modernleşme projesini gerçekleştirmek olmuştur. Askeri bir diktatörlük hedeflememesi, "halk", "millet" gibi kavramlara vurgu yaparak yönetime kitlesel bazda katılımın önemsenmesi Kemalist ideolojinin olumlu tarafları olmakla birlikte çok partili hayata geçiş denemelerinin istenilen sonucu vermemesi eleştiri konusu olmuştur.¹⁸ Yine de buna rağmen siyasi partiler, sendikalar, basın ve ifade özgürlüğü gibi liberal kurumların mantığını kabul etmesi ve zamanı gelince bu maddelerin yürürlüğe konulacağını öngörmesi açısından Kemalist ideoloji, faşizan hareketlerden ayrılır.¹⁹

Kemalizm'in gündeminde demokrasinin ilk sırayı işgal etmemesinin, ortaya çıktığı tarihsel ortam ve politik koşulları göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiğini belirten Sarıbay, İngilizcedeki "prelude" sözcüğüne atfen Kemalizm'in kendisinden sonraki süreçte cazip hâle gelecek olan demokrasi öncesi bir nevi giriş niteliği taşıdığını ortaya koyar.²⁰

¹⁵ Murat Belge, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 38.

¹⁶ Şerif Mardin, "Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, (ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 55.

¹⁷ Mardin, a.g.m, ss. 57-58.

¹⁸ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (çev. Fatmagül Berktay), 8. B., İstanbul, Kaynak Yayınları, 2016, ss. 198-199.

¹⁹ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (çev. Sedat Cem Karadeli), 5. B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 97.

²⁰ Ali Yaşar Sarıbay, "Demokrasinin Prelude'ü Olarak Kemalizm", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 16-17.

Plaggenborg, Kemalist ideolojinin sürükleyicisi olan kadroların sosyolojik tabanına dikkat çekerek, ekseriyetle memur, subay ve aydınlardan oluşan ittifakın hareketin çekirdeğini oluşturduğunu belirtmiştir. Buna ilaveten Kemalizm'in, ulusal kurtuluş savaşından zaferle çıkan kadroları barındırdığını ve dönemin politik iklimine sadık kalarak "şehirli, entelektüel ve Batılı" özelliklerini korumayı başardığını dile getirmiştir.²¹

İdeolojiyi "bireyin kafasında sistemleşmiş düşünceler bütünü" olarak tanımlayan Ateş, Kemalizm'i "rasyonel-pragmatik" bir devlet adamı ve belli bir düşünsel duruş sahibi olarak gördüğü Mustafa Kemal Atatürk'ün zihninde formüle ettiği fikirlerin hayata geçiriliş şekli olarak kabul etmektedir.²²

Tunaya, Kemalizm'i milli mücadelenin lideri Mustafa Kemal Atatürk'ün söylemleriyle derinlik kazanan bir "kuruluş ve kurtuluş ideolojisi" olarak görmektedir. Kemalizm, devlet idaresine dair gerçekleştirilen yapısal reformlarla devamlılık yakalamıştır.²³

Çelik'e göre Kemalizm her ne kadar kurucu bir hareket geçiş olarak tarihsel bağlamda bir kırılmaya işaret etse de söylem birliğinin temelini oluşturan "modernleşme" ve "ilerleme" kavramlarını aslında Osmanlı aydınlanmasından devralmıştır. Farklı düşüncelere dair söylemleri dahi kendi potasında eritmeyi başarabildiği ve ona alternatif olma iddiasıyla ortaya çıkan görüşlerin dahi kendisinden esinlenerek söylemlerini oluşturduğundan aynı zamanda hegemonik bir karakter taşır.²⁴

Kemalizm'i salt bir "resmi ideoloji" tanımlamasından ibaret olarak görmenin çok isabetli olmadığını dile getiren Ögün, Kemalizm'in özellikle politik kültür açısından etkilerine vurgu yapmıştır. Ögün'e göre Türkiye'nin siyasal yaşamındaki iktidar ilişkileri göz önüne alındığında Kemalizm "kültürel diyalektik" bir sürece işaret eder. Dolayısıyla

²¹ Stefan Plaggenborg, *Tarihe Emretmek Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya*, (çev. Hulki Demirel), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 163.

²² Toktamış Ateş, "Mustafa Kemal, Kemalizm ve Demokrasi", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, s. 20.

²³ Tark Zafer Tunaya, "Atatürkçülük", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, ss. 89-90.

²⁴ Nur Betül Çelik, "Söylem Kuramları, Hegemonya Kavramı ve Kemalizm", *Doğu Batı*, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, S. 8, 1999, s. 46.

politik yelpazenin ister sağından isterse solundan olsun çok sayıda neslin toplumsallaştırılmasında kültürel bir işlev üstlenmiştir.²⁵

Köker de Öğün'ün Kemalizm'in etki alanının genişliğini daha iyi algılayabilmek adına yapmış olduğu bu sağ ve sol kesim odaklı politik kültür vurgusunu detaylandırarak destekler. Şöyle ki Kemalizm'in sol yorumu halk oyuna dayalı klâsik demokrasi modeline mesafeli durarak bunun laiklik ilkesi ve kalkınma hedefleri bağlamında sıkıntı yaratacağını düşünür. Liberal yahut sosyalist olmayan üçüncü bir yol benimsemekten yanadır. Erken Cumhuriyet dönemindeki Kadro Hareketi, 27 Mayıs askeri müdahalesi sonrası baş verip yükselişe geçen Yön-Devrim çizgisi bu yorumun iki baskın temsilcisidir. Sağ Kemalist yorum ise milletin ve cumhuriyetin menfaatlerini her şeyin üzerinde tutarak buna ekonomik kalkınma ve toplumun inancına dair ritüelleri de kapsayan geleneklerin muhafazasını da eklemektedir. 1970'lerdeki Adalet Partisi söylemleri bu çerçeve ile örtüşür.²⁶

Kahraman, Kemalizm'i kurucu elitin öncülüğünü yaptığı bir modernleşme hareketi olarak değerlendirmiş ve bu süreci hazırlayan dinamikleri ontolojik ve ideolojik olmak üzere ikiye ayırmıştır. İnşa edilmek istenen yapının kurumsal tarafı ontolojik temeli meydana getirir. Bu da Türk kimliği ve Türklük olgusu esasında kurulan ulus-devlet ve bu devletin gözetimi ve koruyuculuğunda yürütülen modernleşmedir. Kahraman'a göre Kemalizm'in ideolojik ayağını ise laiklik, milliyetçilik ve Batılılaşma oluşturur.²⁷

Kemalizm'i bir harekete, eyleme rehberlik eden, koşulların gerçekliğini göz önünde bulunduran, "pratik ve pragmatik bir ideoloji" olarak tanımlayan Parla, pragmatik ve pratik olmasının Kemalizm'i diğer ideolojiler ayırt etmek adına önem taşıyan nitelikler olduğunu savunur. Cumhuriyetin yönetici kadroları da Kemalizm'i sosyal ve politik hem anlamlandıran hem de yönlendiren bir ilkeler bütünü olarak düşünmüşlerdir.²⁸

²⁵ Süleyman Seyfi Öğün, "Kemalizm Tartışmalarının Kültürel Doğası Üzerine Bazı Notlar", *Türkiye Günü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, s. 31.

²⁶ Levent Köker, "Kemalizm ve 21. Yüzyıl Türkiye Demokrasisi", *Mete Tunçay'a Armağan*, (der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk), İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, ss. 120-121.

²⁷ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi - II 1920-1960*, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2010, s. 114.

²⁸ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, C. 3, 3.B., İstanbul, Deniz Yayınları, 2008, ss. 19-20.

Yayla, Kemalizm için iki ayrı tanım belirlemiştir. İlki Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı işler, ortaya koyduğu ve savunduğu düşünceler bütünü olarak karşımıza çıkar. İkinci olarak ise ilk tanıma Atatürk'ün vefatından sonra Atatürk adına yapılan her şeyin eklenmesiyle ortaya çıkan bir Kemalizm söz konusudur. İkinci tanımda Atatürk'ün yaşaması hâlinde karşılaşılan güncel meseleler karşısında nasıl hareket edeceği türünden söylemler geliştirilir. Bu sayede de söz konusu söylemlerin sahiplerine politik bir alan açılmış olur.²⁹

Kışlalı, Kemalizm'i değişen koşullara bağlı olarak kendisini sürekli ve akılcı yenilemeyi öngören ilerici bir ideoloji olarak tanımlamaktadır. Kışlalı'ya göre Kemalizm, Atatürk'ün öncülüğünde gerçekleştirilen Türk Devriminin ideolojik koludur. İki biribirinden ayrı olarak düşünülemez.³⁰

Kemalizm'i bir ideolojiden ziyade bir dünya görüşü olarak ele almanın daha sağlıklı olacağını savunan Heper, Kemalizm'in sorunların çözümünde yöntemden ziyade yaklaşım tarzına ışık tuttuğunu belirtir. Değişen şartlar karşısında din kurallarının yerine akli koymaya çalışan Kemalist anlayış, yapılan devrimlerle rasyonel düşünce şeklini benimseyen yurttaş yetiştirmeyi hedefleyen bir ortam yaratmaya gayret etmiştir.³¹

Kemalizm'i ortaya çıkaran düşünceler ve amaçlar bütünü 1930'lu yıllara denk geldiğini söyleyen Zürcher, bu düşünceler bütünü evrensel ölçekte hayata dair hemen her şeyi kapsayan bir niteliğe sahip olmadığı fikrindedir. Zürcher'e göre Kemalizm, bir "tutum ve kanılar bütünü" olarak açıklanabilir. Bu tutum ve kanıların ne olduğuna dair ayrıntılı bir açıklama getirilmemesi ideolojiyi esnek kılmış ve çok farklı dünya görüşlerine sahip olan insanlar kendilerini "Kemalist" olarak tanımlayabilmiştir.³²

Cumhuriyeti kuran kadronun arzuladığı reformları hayata geçirmek ve hedeflediği toplumsal değişimi gerçekleştirmek adına kapsayıcı bir ideolojiye ihtiyaç duyulduğunu düşünen Mahçupyan, Kemalizm'i "Cumhuriyetin siyasi ideolojisi" olarak

²⁹ Atilla Yayla, *Kemalizm: Liberal Bir Bakış*, Ankara, Liberte Yayınları, 2008, s. 62.

³⁰ Ahmet Taner Kışlalı, *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*, Ankara, İmge Kitabevi, 1994, ss. 13-15.

³¹ Metin Heper, "'Kemalizm' ve Demokrasi", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 37-38.

³² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (çev. Yasemin Saner), 23. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 269.

tanımlamış ve devletin toplum için neyin daha iyi olduğunu/olacağını tayin edici özelliğiyle ön plâna çıkan bir anlayış şeklinde değerlendirmiştir.³³

Kemalizm üzerine yapılan değerlendirmelerde tarihsel zaman aralıkları, Türkiye'de yaşanan özellikle siyasal gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni durumun dinamikleri, politik alanda gözlenen ideolojik/kültürel ayrımlar gibi noktalar dikkate alındığı ve bu doğrultuda söz konusu kavramın içeriğine dair bir takım analizlere başvurulduğunu söyleyebilmek mümkündür.

2. KEMALİZM'İN DÜŞÜNSEL ARKA PLÂNI VE İLKELERİ

Hangi bakış açısından ele alınırsa alınsın Kemalizm'in modernleşme amacını bünyesinde barındıran, taşıdığı prensiplerle hem devlet yapısında hem de toplumsal alanda pek çok reformu hedefleyip gerçekleştiren bir ideolojik bütün olduğu hususunda büyük ölçüde bir fikir birliği mevcuttur. Bu doğrultuda devletin egemen bir ideolojisi olarak Kemalizm'in hangi felsefe ve düşünce ikliminden beslendiği, hangi ilkeleri hayata geçirdiği ve bu ilkelerin içeriğinin nasıl doldurulduğu konuları, onun hâkim ruhunu daha iyi kavrayabilmek açısından önem arz etmektedir.

Mahçupyan, Kemalizm'in otoriter yapısının meşruiyetini sağlayabilmesi ve yapmış olduğu eylemleri doğrulayabilmesi için bilimsel bir yaklaşıma sırtını yaslaması gerektiğini ifade etmiştir. İhtiyaç duyduğu felsefi temel ise 19. yüzyılda Batı'da da egemenliğini tesis etmiş Pozitivizm akımından almıştır. Bilimsel verilerin ancak somut gözlemler yoluyla elde edilebileceği ve metafizikten arındırılabilirdiği ölçüde bilimsel olarak kabul göreceği iddiasına dayanan Pozitivizm, Kemalizm'in vücut bulmasında oldukça etkili olmuştur.³⁴

İnalcık da Atatürk'ün, Fransız Devrimi'ni gerçekleştiren ekibin bakış açısıyla aynı doğrultuda pozitivist felsefeye bağlı olduğunu belirterek; ideal toplum tahayyülünde geleneğin yerini pozitif bilim düşüncesinin almasını arzuladığını ifade

³³ Etyen Mahçupyan, "Kemalizm, Pozitivizm ve İktidar Devlet/Ulemâ İlişkilerinde Modern Durum", *Doğu Batı*, 4.B., İstanbul, Doğu Batı Yayınları, S. 7, 2011, ss. 115-116.

³⁴ Etyen Mahçupyan, "Kemalizm, Pozitivizm...", ss. 116-117.

etmiştir. İnalçık'a göre bu belki de rejim değişikliğini gerçekleştirmekten daha büyük bir sorundur.³⁵

Köker'e göre Kemalizm, Tanzimat sonrası Türkiye tarihine ilişkin ilerlemeci bir yoruma sahiptir ve bu yorumunu pozitivistin barındırdığı bilimsellik iddiası temelinde şekillendirir. Kemalizm'in devletin toplum üzerindeki vesayetini onaylayan tutumu da pozitivist anlayışla pekiştirilir.³⁶

Çeçen de Kemalizm'in düşünsel bazda izlerini pozitivist felsefede bulmanın mümkün olduğunu söyleyerek, bilimin öncülüğünde rasyonel bir toplum ve devlet düzeni kurmaya çalıştığını ifade etmiştir. Hatta buna ek olarak Kemalizm'i Türk dünyasına pozitivist getiren ilk düşünce akımı olduğunu iddia etmiştir.³⁷

Pozitivistin Kemalizm üzerindeki etkisini tarihsel bir bağlama oturtarak açıklama yoluna giden Kahraman, Jön Türklerin Osmanlı entelektüel hayatında bu şekilde yaptığı sıçramayla pozitivist düşünceyi Cumhuriyet Türkiye'sinde gerçekleştirilecek toplumsal dönüşümün temel dayanağı olmasını sağladıklarını savunmuştur.³⁸

Kemalizm'in toplumun yapısal anlamda dönüşümünü tesis etmek adına belirlemiş olduğu ilkeler bütününe ise Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Milliyetçilik, Devletçilik, Laiklik ve Devrimcilik olmak üzere altı başlıkta toplandığı görülür. Bu ilkeler 1931 yılındaki Cumhuriyet Halk Partisi 3 kurultayında "altı ok" olarak sembolize edilmiş ve 1937 yılında da anayasaya eklenmiştir. Söz konusu ilkeleri, taşımış olduğu anlamlar ışığında ana hatlarıyla açıklamak Kemalizm'in toplum için çizmiş olduğu sınırların nerede sonlandığını belirlemek açısından faydalı olacaktır.

2.1. CUMHURİYETÇİLİK

Kemalist düşünce sisteminde cumhuriyetçilik ilkesinin içerdiği anlam itibarıyla ilk etapta Osmanlı Devletinde hüküm süren saltanat yönetiminin tasfiyesini sembolize eden bir prensip olduğu söylenebilir. Halkı Padişahın kulu olmaktan devletin yurttaşı

³⁵ Halil İnalçık, "Atatürk ve...", s. 101.

³⁶ Levent Köker, "Kemalizm/Atatürkçülük...", s. 101.

³⁷ Anıl Çeçen, *Başlangıçtan Günümüze...*, s. 26.

³⁸ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi - I Kavramlar Kuramlar Kurumlar*, 2.B., İstanbul, Agora Kitaplığı, 2010, s. 39.

olmaya yönlendirme gayesi politik düzendeki karşılığını Cumhuriyet rejimi ile bulmuştur.

Latince anlamıyla Cumhuriyet (res publica) hâkimiyetin kamuya ait olduğunu ifade eder ve bu doğrultuda devlet de kamu malıdır. Özgürlük temelli bir portre içerisinde tüm toplum kesimlerinin hakleri ve menfaatleri gözetilir.³⁹ Cumhuriyet rejimi ile idare edilen ülkelerde tüm kamusal işler yurttaşların ortak işidir ve yurttaş bu kamusal görevleri yerine getirirken ortak yararı hedefler.⁴⁰

Mahçupyan, Kemalizm'in cumhuriyetçilik ilkesini yeni devleti kuran kadroların sabit kalması kaydıyla "diktatörlük" eleştirilerine meydan vermemek adına ve iktidarın aynı zamanda halkın iktidarı olacak şekilde siyasal yapının yeniden sistematize edilmesi gerekliliğinin doğal bir sonucu olarak görmüştür. Mahçupyan'a göre teoride halkın kamusal alanda egemenliğini tesis etmesi anlamını taşıyan bu ilke, uygulamaya bakıldığında ise halk adına hareket etme misyonunu kendilerine biçen yönetici zümrenin kamusal alanda hâkimiyet kurmasıyla kendisini göstermiştir.⁴¹

Çeçen'e göre Kemalizm'in cumhuriyetçilik ilkesi, demokrasiye geçiş öncesindeki hazırlık evresini ifade etmektedir. Yeni bir politik ortam içerisinde, halkın herhangi birikimi olmadığı bir alanda yeni bir rejimin kurulması ve bunun sağlam temelleri oturtulması, demokratik siyasal hayatın kurulması öncesinde elzem olan bir aşamadır.⁴² Kışlalı ise Atatürk'ün "Cumhuriyet rejimi demek, demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir..." ifadelerinden yola çıkarak Kemalizm'in cumhuriyetçilik ilkesinin esasında demokrasi ile aynı anlama geldiğini savunmuştur.⁴³

Ünder, cumhuriyetçilik ilkesinin politik bir kuram olarak Kemalizm'in diğer ilkelerini kapsayan bir yönü olduğunu vurgular. Ayrıca cumhuriyet kavramının tarihsel dönem ve koşullara göre farklı anlamlarda kullanılabildiğine işaret eder. İlk anlamı Egemenliğin ulusa ait olduğu ve monarşi rejiminin karşıtı şeklinde karşımıza çıkar.

³⁹ Ali Yaşar Sarıbay, "Cumhuriyet, Devlet ve Toplum", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 20, 1992, s. 37.

⁴⁰ Hasan Ünder, "Kemalist Cumhuriyetçiliğin Klasik Ruhu", *Birikim*, İstanbul, S. 115, 1998, s. 61.

⁴¹ Etyen Mahçupyan, "Kemalizm: Bir Geçiş Dönemi", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 57-58.

⁴² Anıl Çeçen, *Başlangıçtan Günümüze...*, s. 130.

⁴³ Ahmet Taner Kışlalı, *Kemalizm, Laiklik...*, s. 18.

İkinci anlamında ise ilk anlamla bağlantılı olarak yeni bir dönemi ifade etmek için kullanılır. Üçüncü anlamında ise devletin yönetim şeklini ifade eder.⁴⁴

Ünder'e göre Kemalist cumhuriyetçilik anlayışı, klasik anlamdaki cumhuriyetçilik ile örtüşmektedir. Cumhuriyeti kuran kadronun düşünsel alt yapılarını Fransız Devrimi'nden ve aydınlanma çağı düşünürlerinin ortaya koyduğu fikirlerden alması, bunun yanında bireycilik, ilerleme, aklın rehberliği, bilim, din ve vicdan özgürlüğü gibi hususların ön plâna çıkması söz konusu anlayışın belirleyici dinamikleri hâline gelmiştir.⁴⁵

Kili, cumhuriyeti reform hareketlerinin yolunu açan bir devrim hareketi olarak tanımlama yoluna gitmiştir. Cumhuriyet ile birlikte halk egemenliğinin yasalaşması sağlanmış, ulusun koşulsuz egemenliği ve bu egemenliğin halk tarafından kullanılması resmileşmiştir.⁴⁶

Parla'ya göre Kemalist cumhuriyet anlayışı taşıdığı özellikler bakımından monarşi ve teokrasiye olan karşıtlığıyla öne çıkar. Ulusal egemenliğe dayanır ve en yüksek yönetsel makam olarak meclisi kabul eder. Parla, Atatürk'ün cumhuriyet anlayışını demokrasi ilişkilendirmeyerek Kışlalı ve Çeçen'in yaptığı tespitlerden ayrılmaktadır. Parla her ne kadar adı konulmasa bile Atatürk'ün cumhuriyet anlayışını sınıfsal temele dayanmayan otokratik yönüyle "Bonapartist" ve seçim ve halkoyu gibi demokrasiye özgü bir takım yöntemlere de başvurmasına rağmen neyin nasıl yapılacağını topluma gösteren yapısıyla "plebisiter diktatöryal" bir anlayış olarak niteler.⁴⁷

2.2. MİLLİYETÇİLİK

Çeşitli dini ve etnik unsurların uzun dönemler bir arada yaşadığı çok parçalı bir imparatorluk bakiyesinden ulus temelinde yeni bir devlet inşa etme arzusu Kemalist ideolojinin, milliyetçilik ilkesini benimsemesini zaruri kıldığı söylenebilir. Irkçılık çizgisine kaymamakla birlikte Türklerin İslamiyet'ten önceki tarihlerine de bolca

⁴⁴ Hasan Ünder, "Kemalist Cumhuriyetçiliğin...", s. 61.

⁴⁵ Ünder, a.g.m., s. 66.

⁴⁶ Suna Kili, *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 1998, s. 226.

⁴⁷ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Atatürk'ün Nutku*, C. 1, 3.B., İstanbul, Deniz Yayınları, 2008, s. 131.

referansta bulunularak dizayn edilen bu yeni Türk kimliği, hem yeni kurulan devletin hem de devletin sınırları içerisinde yaşayan toplumun menfaatlerini birbirinden ayrı tutmayan bir anlayışın esasını teşkil etmiştir.

Köker'e göre Kemalizm'in benimsediği milliyetçilik anlayışını hem dışarıya hem de içeriye dönük olmak üzere iki yönlü ele almak gerekir. Kemalizm'in dış dünyaya dönük milliyetçilik anlayışında Türk milletinin diğer tüm çağdaş uluslar gibi eşit haklara sahip olma isteğini kapsamaktadır. “Yurtta sulh, cihanda sulh” prensibi de yayılcı hedefleri içeren bir gündeme sahip olmadığına ispatı niteliğindedir.⁴⁸

Kemalizm'in milliyetçilik ilkesinin iç siyasete dönük bakış açısında ise geliştirdiği belli başlı unsurlar söz konusudur. Söz konusu unsurlardan ilki kendisini millet kavramının içeriğinin yeniden düzenlenmesi ile kendisini göstermiştir. Buna göre Osmanlı siyasal düşüncesinde dinsel nitelikte bir aidiyeti simgeleyen millet kavramı, laiklik ilkesinin de etkisiyle dinsel niteliklerinden arındırılmış olup; dil, kültür ve ülkü birliğinin korunması zemininde oluşturulacak bir Türk ulusu hedeflenmiştir.⁴⁹

Nitekim Mustafa Kemal Atatürk de millet kavramını tarif ederken Türk milletinin kurulmasında etkili olan olguların “siyasi varlıkta, dilde, ırk ve menşede birlik ile tarihi ve ahlâki yakınlık” olduğunu ifade ederek dinsel öğeleri dışarıda bırakmıştır.⁵⁰

Kemalizm'in milliyetçilik ilkesine getirdiği ikinci önemli unsur ise aslında kökü Jön Türk hareketine kadar dayandırılabilir “ilerleme” kavramıdır. Kemalist ideolojinin felsefi anlamda beslendiği pozitivist düşüncenin de anahtar kavramlarından olan ilerleme hedefinin bir düzen içerisinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda Jön Türkler'in düşünce dünyasında Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan unsurların bir arada yaşamasını simgeleyen “ittihad” kavramı söz konusu düzeni karşılarken; Kemalist ideoloji içinde ilerlemenin sağlanacağı düzeni “millet” kavramı ile tanımlamıştır. Düzenin temellendirildiği zemin ise “milli bütünlük” fikridir.⁵¹

⁴⁸ Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, 2.B, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 150.

⁴⁹ Köker, a.g.e., ss. 150-151.

⁵⁰ A. Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969, s. 22.

⁵¹ Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve...*, s. 154.

Kemalizm'in milliyetçilik ilkesini tanımlayan üçüncü önemli unsur "milli devlet" anlayışıdır. Milli devlet anlayışı çok uluslu bir imparatorluk yapısından tarifi yeniden yapılmış tek bir milletin egemen olduğu siyasal yapıyı ifade etmektedir. Kemalist düşüncede devlet ve millet aynı potada eritilmiş, egemenliğin millete ait oluşuyla da bu kaynaşma perçinlenmiştir.⁵² Atatürk'ün "Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkını" Türk milleti olarak tanımlaması ve "Türk milleti, halk idaresi olan cumhuriyetle idare olunur bir devlettir." yaklaşımı da bu devlet-millet özdeşliğini destekler niteliktedir.⁵³

Çeçen'e göre Kemalizm'in milliyetçilik ilkesi, içinde yaşanılan vatani sevmeyi ve onu dışarıdan gelecek tehditlere karşı korumayı ifade eden "patriotism" kavramı ile açıklanabilir. Patriotism'de yaşadıkları ülkeyi vatan olarak kabul etmiş ve bağımsız olarak bir arada yaşama iradesini ortaya koymuş halk kesimlerinin oluşturduğu millet olgusu esastır. Bu doğrultuda Kemalist ideolojinin milliyetçilik prensibi de ırkçı veya ümmetçi anlayıştan uzak, ülke bağımsızlığını savunan insanları kapsayan bir tür "Türk patriotismi"dir.⁵⁴

Kemalizm'in milliyetçilik anlayışının devlet, millet ve milli kimlik tesis etmeyi kendisini birincil amaç olarak belirlediğini savunan Yıldız, bu sayede her türlü çatışmadan arınmış, kurucu felsefenin doğrudan yansıtıldığı kamusal alanın istenmeyen sızmalara karşı da güvence altına alındığını ortaya koymuştur. Dini, etnik veya sınıfsal göstergeler milli bütünlüğü doğrudan tehdit eden unsurlar olarak kabul edildiğinden bunların sınırları belirlenmiş olan kamusal alanda görünür kılınmaları yine Kemalist ideolojinin milliyetçilik prensibi gereğince devlet iradesi tarafından engellenmiştir.⁵⁵

Bunun yanı sıra Kemalizm'in milliyetçilik ilkesi dini unsurları tamamen bir kenara bırakıp tarihsel bağlamda Türklerin Orta Asya'daki kökenlerine sıkça vurgu yaparak dil ve tarih birliğini tesis edecek çalışmalara kaynaklık etmiştir. Osmanlı ve İslamiyet'e yönelik öğelerin dışlanması, Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Teorisi, ezanın

⁵² Levent Köker, *Modernleşme Kemalizm ve...*, s. 155.

⁵³ İnan, a.g.e. ss. 18-26.

⁵⁴ Anıl Çeçen, *Başlangıçtan Günümüze...*, s. 124.

⁵⁵ Ahmet Yıldız, "Kemalist Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 215.

Türkçeleştirilmesi gibi adımlar Kemalist ideolojinin ortaya koyduğu milliyetçilik anlayışının doğal sonuçları olarak varlığını hissettirmiştir.⁵⁶

Nitekim 26 Nisan 1930 tarihinde düzenlenen Türk Ocakları'nın 6. Kurultayında Türk tarihinin kapsamının sanılandan çok daha geniş olduğu belirtilmiş, özellikle Anadolu Uygarlıklarını ve Orta Asya'yı kapsadığı önemle vurgulanmıştır. Ek olarak bu tarihin Herodot'a göre Lidya'dan göç eden bir kavim olan Etrüskler tarafından da Avrupa'ya ulaştırıldığı söylenmiştir. Hatta Antik Roma ve Grek medeniyetlerinin de bu tarihin etkisi altında kaldığı iddia edilmiştir.⁵⁷

1936 yılında toplanan 3. Dil Kurultayı'nda açıklanan Güneş-Dil Teorisi arzu edilen etkiyi yaratamamış, Türkçe'nin dilbilimsel kökenlerinden ziyade Türk Tarih Tezinin bu alanda kanıtlanma çabası olarak görülmüştür. Teori gereğince yeryüzündeki tüm dillerin öncülünün Türkçe olduğunu iddia edilmiş ve Batı dillerindeki sözcüklerin Türkçe'den türediği ispatlanma yoluna gidilmiştir.⁵⁸

Mahçupyan, Benedict Anderson'a da göndermede bulunarak "Türk Milleti"ni Kemalizm'in benimsediği milliyetçiliğin yarattığı bir "hayali cemaat" olarak tanımlamış, bu hayali cemaate Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Teorisi gibi unsurlar vasıtasıyla kökü İslamiyet'ten öncesine kadar giden bir tarih hazırlandığını savunmuştur.⁵⁹

Çetin de bu konuda Mahçupyan ile aynı doğrultuda tavır alarak Cumhuriyetin ve ona öncülük eden lokomotif kadronun birincil hedefinin bir millet yaratmaya ihtiyaç duymaları olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda Kemalist ideolojinin en önemli inşa aracı olan milliyetçilik, sadece politik bir korunma değil aynı zamanda kültürel açıdan da çevrelenme alanını işaret eder.⁶⁰ Ögün'e göre Kemalizm kültürel vurgularla donatılmış bir milliyetçilik taşımaz. Atatürk'ün yapmak istediği, milliyetçilik ve popülizme kaymadan bir "politik toplum inşa ederek" yurttaşlık ilişkilerini yerleşik

⁵⁶ Ahmet Yıldız, "Kemalist...", s. 222-223

⁵⁷ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi – II...*, s. 96.

⁵⁸ Kahraman, a.g.e., s. 98.

⁵⁹ Etyen Mahçupyan, "Kemalizm: Bir Geçiş...", s. 57.

⁶⁰ Halis Çetin, *Korku Siyaseti ve Siyaset Korkusu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, ss. 231-232.

kılmak olmuştur. Bu yönüyle de Ziya Gökalp ve muadillerinden genel kanının aksine ciddi anlamda ayrılmaktadır.⁶¹

Kışlalı, Kemalizm'in milliyetçilik ilkesini hem ulusal bağımsızlık mücadelesi hem de çağdaşlaşma hedefi ile özdeşleştirmiş, ulus olmanın da modern bir toplum olmanın ön şartı olarak belirlemiştir. Kışlalı'ya göre Kemalizm'in milliyetçilik anlayışı emperyal hedefler gütmeyen, ırkçılığa sapmayan bir eğilime sahiptir. Buna ilaveten Kışlalı Kemalizm'in milliyetçilik ilkesini "ilerici milliyetçilik" olarak tanımlamış ve bu olguya "barışçı, birleştirici, çağdaş ve kalıcı" olmak gibi vasıflar yüklemiştir.⁶²

Tunaya da Kemalist ideolojinin milliyetçilik anlayışını bağımsızlık kavramıyla açıklamış olup, bağımsızlığın aynı zamanda ulusal bir amaç olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla sömürü, kapitülasyonlar gibi bağımsızlığı tehdit edecek her türlü unsurun reddini de milliyetçilik ilkesinde aramak gerekir.⁶³

Kemalizm'in milliyetçilik ilkesini yeni devletin idaresini elinde bulunduran siyasal eltin geriye gidişten kurtulmak adına yaslandığı bir dayanak şeklinde yorumlayan Gellner, bu doğrultuda ihtiyaç duyulan etnik grubun Türkler olduğuna kanaat getirmiştir. Kemalist ideoloji, Batı toplumunun sahip olduğu ve gücünün kaynağını teşkil eden unsurlardan birisi olan milliyetçiliği de çok net olmayan şekilde taklit etme yoluna gitmiştir.⁶⁴

Ahmad, Kemalizm'e özgü milliyetçilik ilkesinin kökenden ziyade bölgesel bazda anlam kazandığını belirtir. Atatürk'ün 1933 yılında sarfetmiş olduğu meşhur "Ne Mutlu Türk'üm diyene" sözü Kemalizm'in milliyetçilik anlayışının, o dönem için Almanya ve İtalya'da hüküm süren faşizmin ırk ve kan esasına dayalı milliyetçilik anlayışından ayrı tutulması gerektiği anlamını taşımaktadır.⁶⁵

Her ne kadar Kemalizm'in milliyetçilik ilkesi çok partili hayata geçiş sonrasında temsil edilen politik cenahın bakış açısına göre farklı içeriklerle şekillendirilse de

⁶¹ Süleyman Seyfi Öğün, "Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü", *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5. B., Ankara, Sentez Yayıncılık, 2014, ss. 313-315.

⁶² Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler...*, s. 148.

⁶³ Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, 4.B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 136.

⁶⁴ Ernest Gellner, "Karşılaştırmalı Perspektiften Türk Seçeneği", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, (ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, ss. 197-198

⁶⁵ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde...*, s. 94.

hemen her dönemde “devletin milletiyle bölünmez bütünlüğü”, “vatanın bölünmez bütünlüğü”, “devletin üniter niteliğinin korunması” gibi söylemler söz konusu milliyetçilik anlayışının geçerliliğini sürekli koruyan özünü teşkil etmeye devam etmiştir.⁶⁶

Erken Cumhuriyet dönemi incelendiğinde ise Kemalist ideolojinin milliyetçilik anlayışının dışarıya karşı ortaya koyduğu bağımsızlıkçı, anti-emperyalist tavır gibi özellikleri üzerinde belirli bir fikir birliği olmakla birlikte, içeride temsil ettiği anlamlarda bu konsensüse rastlanmamaktadır. Milliyetçilik ve onun dayandığı millet mefhumu, çağdaş toplumlar nezdinde kabul ve eşit muamele görmek adına bir zorunluluk olarak değerlendirildiği gibi; yeni kurulan devletin güçlü şekilde varlığını tanımlayabilmesi ve sürdürebilmesi adına hayata geçirme lüzumu hissettiği bir tür proje olduğu tarzında analizlere de tabi tutulmuştur.

2.3. HALKÇILIK

Halkçılık kavramının Türkiye’de politik gündeme dâhil oluşunun da tıpkı milliyetçilik gibi bir tarihsel arka plânı olduğu söylenebilir. Özellikle 19. yüzyılda Avrupa’yı ciddi ölçüde etkileyen siyasal, toplumsal ve ekonomik gelişmelerin doktriner anlamda karşılığı olarak ortaya çıkan politik akımlar imparatorlukların bünyesindeki toplumsal unsurları harekete geçirmiştir. Dolayısıyla halkçılık kavramının bizdeki geçişini bu döneme kadar dayandırmak mümkündür.

Karaömerlioğlu, Jöntürkler’in modernleşme sürecini hızlandırmak için II. Abdülhamit rejimiyle olan mücadelelerinin sertleşmesiyle doğru orantılı olarak yanlarına halkı alma ihtiyacını hissetmelerini halkçılık düşüncesinin doğup gelişmesinde oldukça etkili olduğunu düşünür. 1908 devriminden sonra ise halkçı düşüncenin yayılmasında Türk milliyetçiliğinin de önemli isimlerinden olan Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp’in payı büyüktür.⁶⁷

Akçura halk kavramını millet kavramından ayırma yoluna gitmiş, toplumun yoksul kesimlerini oluşturan sınıfların halkı meydana getirdiğini savunmuştur. Gökalp

⁶⁶ Ahmet Yıldız, “Kemalist...”, s. 232.

⁶⁷ M. Asım Karaömerlioğlu, “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce* *Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 273-274

ise I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkan sınıfsal uçurumların örtülmesine yönelik bir halkçılık anlayışı geliştirmiştir. Gökalp, eğitilmiş elitlerin dışında kalan tüm toplumsal tabakaları halk olarak nitelemiş, sınıf esasını gözardı ederek kaynaşmış bir kitlenin varlığına işaret etmiştir. Fransız sosyolog Emile Durkheim'in fikirlerinden etkilenen Gökalp'in bu dayanışmayı esas alan halk tanımlaması Kemalist ideolojinin halkçılık ilkesinin de düşünsel alt yapısını oluşturmuştur.⁶⁸

Kemalist ideolojinin halkçılık söyleminde tarihsel bağlamda karşılığını 3. Cumhuriyet Fransa'sında bulan ve dilimize dayanışmacılık olarak geçen "solidarizm" anlayışının önemli etkileri vardır. Bu doğrultuda toplum birbiriyle çatışma hâlinde değil bütünleşme ve dayanışma hâlinde olan parçaların bir araya gelmesiyle sağlıklı bir şekilde vücut bulur. Bu da Cumhuriyet'in aydın kadrosunun idealindeki halk modelini şekillendirmiştir.⁶⁹

Kemalist rejimin öngördüğü reformlardan birçoğunun II. Meşrutiyet sonrası ortaya çıkan modern siyasal akımların programlarında halkçılık ideolojisi bağlamında yer bulması, Köker'e göre halkçılık ilkesini Cumhuriyet'in ve Kemalist düşünce sisteminin en anlamlı ilkesi hâline getirmiştir.⁷⁰

Kazancıgil, Mustafa Kemal Atatürk'ün halkçılık ilkesine tarihsel koşullara göre farklı içerikler yüklediğini ifade etmiş, bu sayede devlet seçkinleri ile sivil seçkinler arasındaki uyumun güçlendirilmesinin hedeflendiğini savunmuştur. Bu doğrultuda Atatürk 1920 yılında halkçılık kavramını bürokrasi ile halkı birleştiren bir unsur olarak görmüş, 1921'de kavrama sosyalist bir gönderme yaparak Ankara hükümetini "halkın hükümeti" olarak tanımlamış, 1923'te ise dayanışmacı işbölümünü sembolize eden bir akım olarak değerlendirmiştir.⁷¹

Tekeli ve Şaylan Kemalist rejimin halkçılık ilkesini siyasal, kültürel ve sınıfsal olmak üzere üç boyutta değerlendirmenin gerekliliği üzerine durmuşlardır. Halkın doğrudan yönetime katılması siyasal boyutu, toplumsal değişim hamleleri karşısında

⁶⁸ M. Asım Karaömerlioğlu, "Tek Parti...", ss. 274-275.

⁶⁹ Karaömerlioğlu, a.g.m., s. 282.

⁷⁰ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm...*, s. 136.

⁷¹ Ali Kazancıgil, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5. B., Ankara, Sentez Yayıncılık, 2014, s. 207.

halkın geleneksel değerlerinin korunma yolunun aranması kültürel boyutu, toplumsal düzen ve yapının belirleyicileri de sınıfsal boyutu ifade eder.⁷²

Halka dayalı bir siyasal rejim olan Cumhuriyet, Kemalizm'in halkçılık ilkesi için en temel dayanaklardan birisi olarak kabul edilir. Egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu anlayışı da halkçılık ilkesini doğrudan ilgilendirmektedir.⁷³ Köker'e göre bu düşünce Cumhuriyet'in ilk yıllarında geçerli olsa bile 1930'lu yıllardan itibaren halkın politikaya dahil olması açısından parlamentonun varlığı yeterli görülmüştür.⁷⁴

Halkçılık ilkesinin "Türk kimliği" ekseninde devletin ve toplumun menfaatlerini muhafaza etmek adına rejimin tercih ettiği bir anlayış olduğunu savunan Mahçupyan, bu ilkenin bir zaman sonra Kemalist ideolojinin en etkili propaganda araçlarından birisi durumuna geldiğini düşünmüştür. Mahçupyan'a göre bu bağlamda resmi ideoloji Türk halkına kendisini özel ve emsalsiz hissetmesini sağlayacak bir takım değerler atfetmiştir.⁷⁵

Halkçılık ilkesinin tıpkı milliyetçilik ilkesi gibi emperyalizm karşıtı ulusal bağımsızlık mücadelesi ile özdeşleştiren analizlere de tabi tutulduğu görülmektedir. Çeçen göre Kemalizm'in Anadolu halkını esas alarak söz konusu halk kitlelerini yine halkın çıkarları doğrultusunda ve yine halkın iradesini esas alarak yönlendirmesi halkçılık ilkesine karşılık gelmektedir.⁷⁶ Çeçen, Kemalizm'in halkçılık ilkesinin halkın bilinçlendirilmesi, halkın hükümeti olacak bir yönetimin kurulması, devlet yönetimin halkın menfaatlerinin gözetilmesi gibi anlamları da bünyesinde barındırdığını ifade etmektedir.⁷⁷ Shaw da halkçılık ilkesinin doktrin olarak cumhuriyetçilik ve milliyetçilik ilkelerine yakınlaştırdığını, hükümetin yönetici sınıfın değil halkın hükümeti olduğunun vurgulanmasına kaynak teşkil ettiğini savunmuştur.⁷⁸

Kışlalı, milli mücadele dönemi Türkiye'sinde Marksist jargona uygun olarak herhangi bir egemen yahut proletarya sınıfı bulunmadığından Kemalizm'in öngördüğü

⁷² İlhan Tekeli ve Gencay Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim*, İstanbul, S. 6-7, 1978, ss. 64-65.

⁷³ Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1984, s. 134.

⁷⁴ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm...*, s. 138.

⁷⁵ Etyen Mahçupyan, "Kemalizm: Bir Geçiş...", s. 57.

⁷⁶ Anıl Çeçen, *Başlangıçtan Günümüze...*, s. 127.

⁷⁷ Çeçen, a.g.e., s. 128.

⁷⁸ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (çev. Mehmet Harmancı), C. 2, İstanbul, E Yayınları, 1983, s. 449.

ayrıcalıksız ve sınıfsız toplum modelinin normal olduğunu dile getirir. Dolayısıyla burada önemli olan toplum içerisinde ayrıcalıklı kesimler yaratmak suretiyle herhangi bir sınıf mücadelesine zemin hazırlamamaktır. Kışlalı'ya göre Kemalist düşünce sistemi gereğince hiçbir ayrıcalığa sahip olmayan toplumsal kesimlerin tümü “halk” kavramına karşılık gelir.⁷⁹

Tunaya'ya göre halkçılık ilkesi Kemalist devrimin ulusal karakterinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Halk ve ulus kavramlarını birbirinde ayırma yoluna gitmeyen Tunaya, Cumhuriyetle birlikte halkın yeni bir politik öge olarak ortaya çıktığını ifade ederek yeni devlet ile Osmanlı Devleti arasındaki en önemli ayrımlardan birisinin bu durum olduğunu vurgulamıştır.⁸⁰

Lewis, halkçılık ilkesinin Kemalist ideoloji tarafında yüzeysel geçirilen bir anlayış olmadığını belirtmiş, gerek Cumhuriyet Halk Partisi'nin programında, gerekse anayasada somut olarak yer verilerek “ıcracı” bir ilke olarak işlev gördüğünü vurgulamıştır. Lewis'e göre Türk halkı çıkarları çatışan sınıflara ayrılmadığından ülkenin geleceğine ilişkin projelerin hayata geçirilebilmesi için dayanışma hâlinde çalışması gerekmiştir.⁸¹

Karaömerlioğlu'na göre Kemalizm'im halkçılık ilkesinin işlevsel olarak zirve yaptığı dönem 1930'lu yıllara denk gelir. Bu dönemden itibaren ekonomik alanda devletçilik, siyasette ise dış politika ile bağlı olarak milliyetçilik baskın duruma geçmiş, devlet-parti bütünleşmesinin yolu açılmıştır. Yine bu süreçte kurulan Halkevleri de halkçı düşüncenin halkla buluşmasında teorik de olsa kendisini gösteren kurumlar olmuştur.⁸²

Halkçılık ilkesi de tıpkı milliyetçilik ilkesi gibi dönemler ve şartlar değiştikçe mevcut olan politik ikliminin bakış açısına göre türlü değişikliklere uğramış, halkın çıkarına olduğu düşünülen projelerin niteliği ve uygulamaya konuş tarzı da dönemin siyasal iktidarının sahip olduğu ideolojik konuma göre farklılık göstermiştir.

⁷⁹ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler...*, s. 153.

⁸⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler...*, s. 137.

⁸¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Boğaç Babür Tuna), 6. B., Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2013, s. 629.

⁸² M. Asım Karaömerlioğlu, “Tek Parti Döneminde...”, s. 283.

2.4. DEVLETÇİLİK

Cumhuriyetin ilânı sonrasında kurulan yeni devlet için takip edilecek ekonomik kalkınma modelinin hangi tarzda olacağı yönetici kadronun temel meselelerinden birisini teşkil ettiği söylenebilir. 1920’li yılların sonuna kadar sanayileşme yolunda özel teşebbüsün de teşvik edilmesi söz konusu iken, 1929 yılında başlayan büyük ekonomik buhranın etkisiyle birlikte devlet ekonomide doğrudan söz sahibi olan baskın bir aktör hâline gelmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1931 yılında kabul edilen programında devletçilik ilkesinin amacı olabildiğince çabuk bir süre içerisinde toplumu refaha kavuşturup, memleketin imarını sağlamak şeklinde belirlenmiştir.⁸³ 1935 yılında kabul edilen programda ise devletin ekonomik alanda hangi işleri yapacağını milletin çıkarlarıyla doğrudan ilgili olduğu belirtilmiş, devletin yürütmek istediği herhangi bir ekonomik faaliyet alanı özel girişimcinin elinde bulunuyor ise bunun kanunla söz konusu girişimciden alınabileceği ve zararının karşılanacağı ifade edilmiştir.⁸⁴

Plânlı sanayileşme 1930’lu yıllarda Kemalizm’in devletçilik ilkesinin en belirgin karakteristiklerinden birisi olmuştur. Kapitalist ekonomik sistemin derin krizlerle boğuştuğu bir dönemde totaliter rejimlerin ekonomik kalkınmada önemli adımlar attığı görülür. Türkiye de bu dönemde kapitalist ekonomik sisteme tamamen kapılarını kapatmadan sosyalist iktisadi planlama sistemini benimsemiş yoluna gitmiştir.⁸⁵

Mustafa Kemal Atatürk benimsemiş olduğu devletçilik anlayışını Türkiye’ye özgü bir sistem olarak değerlendirmiş, bireylerin özel teşebbüslerini göz önünde bulundurmakla birlikte milletin tamamının ihtiyaçlarının bu şekilde karşılanamayacağını dikkate alarak ülke ekonomisinin büyük bir bölümünü devletin elinde tutulmasının gerekliliği üzerinden bir devletçilik ilkesi tanımlamıştır.⁸⁶ İnönü de sanayileşme ve beraberinde gelecek kalkınmanın hızla gerçekleştirilmesi için devletin ekonomide etkin vasıflar üstlenmenin zarureti üzerinde durmuş, aynı zamanda

⁸³ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm...*, s. 176.

⁸⁴ Cumhuriyet Halk Partisi Programı, Ankara, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197000602, (05.09.2016), 1935, s. 10.

⁸⁵ Murat Koraltürk, “1920’lerden 1960’lara Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları”, *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, (ed. Mete Tunçay), İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, ss. 157-158.

⁸⁶ A. Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Sanayi Planı 1936*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, özel sayfa.

devletin ciddi ekonomik krizler karşısında serbest girişimciyi ayak tutma görevini de üstlendiğini vurgulamıştır.⁸⁷

Çeçen'e göre Kemalizm'in devletçilik ilkesi, halkçılık ilkesinin doğal bir uzantısıdır. Zira halk için yapılması gereken tüm girişimlerin devletin öncülüğünde gerçekleştirilmesi söz konusu olmuştur. Ancak bu anlayış, özel teşebbüsün veya piyasa ekonomisinin reddi anlamına gelmez.⁸⁸ Sanayileşme yolunda olumlu görülen özel girişimciliğin teşvik edilmesi ve korunması, öte yandan da devletin iktisadi kuruluşlar inşa ederek ulusal kalkınmayı hızlandırma hamleleri Kemalist devletçilik anlayışının temel prensipleri olarak belirlenmiştir.⁸⁹

Kışlalı da devletçilik ilkesini halkçılıkla birlikte düşünmek gerekliliğine inanmış olup, halkı içine düştüğü derin yoksulluktan kurtarıp çağdaş refah düzeyine ulaştırmanın yolunun devletçi sanayi hamlelerinden geçtiğini ifade etmiştir. Ekonominin yönlendirilmesinde ve kaynakların rasyonel kullanılmasında devlet başat rol üstlenecektir.⁹⁰

Kemalizm'in devletçilik ilkesini "karma bir sistem" olarak tanımlayan Tunaya, üretim araçlarının mülkiyetinde bireylere sınırlama getirilmemesi ve devletin müdahaleci işlevi nedeniyle bu devletçilik anlayışını sosyalist anlayıştan ayrı tutar. Tunaya'ya göre Devletin ekonomide inisiyatif üstlenen ve ihtiyaç duyduğunda müdahale eden rolü Cumhuriyet ile başlamamış olup, daha öncesine dayanır. II. Meşrutiyet döneminde de bu tarz uygulamalar denenmiş ve bu deneyimin ürünü olan bazı kurumları Cumhuriyet idaresi aynen devralmıştır.⁹¹

Boratav, Devletçilik sözcüğünün Kemalist ideolojinin terminolojisine 1930 yılından itibaren girdiğini kabul etmekle birlikte ilk iki yıl için net bir içerikten yoksun olduğunu savunarak demiryolları dışında devletin herhangi bir üretim bandında etkin duruma geçmediğini ve müdahale mekanizmasının yalnızca dış ticaret alanında kullanıldığını ifade eder.⁹² Boratav'a göre yine de Kemalist sistem saf, katı bir devletçilik modelini benimsememiş, savunma sanayi ve ağır sanayi dışındaki tüm alt

⁸⁷ İsmet İnönü, "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", Ankara, *Kadro*, S. 22, 1933, ss. 5-6.

⁸⁸ Anıl Çeçen, *Başlangıçtan Günümüze...*, s. 134.

⁸⁹ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm...*, s. 179.

⁹⁰ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler...*, s. 156.

⁹¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler...*, s. 138.

⁹² Korkut Boratav, *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, İstanbul, Yordam Kitap, 2010, s. 359.

endüstriyel alanlarda özel sektör ile bir arada hareket etmiştir. Bunun yanı sıra devlet ihalelerine giren müteahhitler ve bazı sektörlerle girdi sağlayan küçük sanayiciler için de kazançlı ilişkiler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla devletin sanayileşme sürecinde etkin olması, özel sermaye birikiminin de gerçekleşmesini sağlamıştır.⁹³

Kuruç, 1930 sonrasında özel sektörün devlet desteğiyle ayakta tutulabileceği düşüncesinin artık rağbet görmediğini ve ekonomik sahada ağırlık merkezinin devlete doğru kaydığını savunmuştur. 1932'ye kadar devam eden bulanık içerik ise 1933 yılından itibaren başlatılan sanayi programlarıyla daha somut bir niteliğe büründürülmüştür.⁹⁴

Keyder ise Kemalist devletçiliği cumhuriyeti kuran yönetici kadro ile henüz yeni palazlanmaya başlayan küçük burjuvazinin işbirliğine giderek her türlü sakıncalı buldukları etkiden yalıtılmış bir milli ekonomi alanı yaratma teşebbüsü olarak değerlendirir. Bu teşebbüs aynı zamanda yeni bir toplumsal sistem yaratma iddiasını da barındırmaktadır.⁹⁵ Türkiye'deki kapitalist aşama politik örgütlenme ve sınıfı esasına dayalı ayrışmaları henüz üretemediği için yönetici kadro uygulamaya koyduğu projeler karşısında kitle hareketine dayalı herhangi bir dirençle de karşılaşmamıştır.⁹⁶

Kemalist devletçilik prensibi sadece tek parti döneminde değil -bir takım liberal tarzda müdahalelerle esnetilse de- çok partili hayata tam olarak geçiş sonrasında da etkisini göstermiş, dünyada baş gösteren geniş çaplı siyasal ve ekonomik çıkmazlara bağlı olarak da korumacı yapısını diri tutmayı başarmıştır. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi öncesi alınan 24 Ocak Kararları ile karma ekonomik sistemden serbest piyasa ekonomisine geçiş düşüncesinin ilk adımları atılmış, ithal ikameci sanayileşme politikaları terk edilerek ihracata dayalı sanayileşme modeli tercih edilmiştir. Bu durumu zarar bilançoları yıldan yıla artan Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin özelleştirilmesi hamleleri izlemiş ve neo-liberal anlayışa uygun olarak devletin ekonomik hayattaki rolü olabildiğince sınırlandırılarak, yalnızca savunma, adalet gibi kamusal hizmetlerden sorumlu olması benimsenmiştir.

⁹³ Korkut Boratav, *Emperyalizm, Sosyalizm...*, s. 366.

⁹⁴ Bilsay Kuruç, "Kemalist Ekonomi Görüşü: Kesitler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 299.

⁹⁵ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 19. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 137.

⁹⁶ Keyder, a.g.e., ss. 138-139.

2.5. LAİKLİK

Sözcük olarak laikliğin kökeni eski Yunanca'ya dayanmaktadır. Eski Yunanca'da ruhban sınıfına dahil olmayan yani din adamı niteliği bulunmayan "sokaktaki adam" için "laikos" sözcüğü kullanılmıştır. Daha sonra bu sözcük Fransızca'ya "Laïcisme" olarak geçmiş ve buradan da dilimize aktarılmıştır.⁹⁷

Laiklik kavramının Batı dünyasında mezhepsel farklılıklardan kaynaklanan gerekçelerle iki farklı başlık altında tanımlandığını belirten Hocoğlu, söz konusu kavramın Katolik kültürün hâkim olduğu Akdeniz ülkelerinde "Laiklik", Protestan kültürün hâkim olduğu Germen ve Anglo-Sakson kökenli ülkelerde ise "Sekülerlik" ismiyle bilindiğini ortaya koymuştur. Hocoğlu'na göre Türkiye Cumhuriyeti tarafından kabul edilen model ise sert bir içeriğe sahip olan Fransız kültürü kaynaklı, Katolik yoruma dayalı "Laiklik" anlayışıdır.⁹⁸

Laiklik, toplumsal hayatın örgütlenmesinde dine dayalı otoritelerin devre dışı bırakıldığı ve dinsel görüşlerin toplum hayatına yön veren referanslar olmaktan çıkarıldığı bir anlayışı karşılamaktadır. Buna ilaveten siyasi iktidarın meşruiyet kaynağını da dini kurum veya kuruluşlar oluşturamaz.⁹⁹ Hilafetin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, 1928 yılında "devletin dini İslâm'dır" ibaresinin anayasadan kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu gibi hamleler de bu anlayışın somut ürünleridir.

Köker'e göre Kemalist ideolojinin milliyetçilik ve laiklik ilkeleri birbirinden beslenir. Zira Kemalist devrimin yeni toplumsal örgütlenme modelinin temeli "millet" olup, laik anlayış gereği milletin de dinsel öğelerden arındırılması gerekmektedir. Bu sayede devletin de dinden ayrılması mümkün kılınabilir.¹⁰⁰

Kemalist rejimin, laiklik ilkesi ve bu ilke doğrultusunda gerçekleştirilen reformlar aracılığıyla modern topluma dönüşümün sağlanmasını hedeflediğini vurgulayan Mert, laikliğin -tıpkı Köker gibi- modern bir ulus ve ulusal kimlik inşası

⁹⁷ Toktamış Ateş, "Laiklik ve Aydınlanma", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, (ed. Mete Tunçay), İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 178.

⁹⁸ Durmuş Hocoğlu, "Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 93-94.

⁹⁹ Nuray Mert, "Cumhuriyet, Laiklik ve Din", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, (ed. Mete Tunçay), İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 207.

¹⁰⁰ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm...*, s. 162.

oluşturma yolunda yalnızca dini niteliklerden değil aynı zamanda geleneksel ayrıcalıklardan da yalıtılmış bir toplum hedeflediğini savunur.¹⁰¹

Laikliği "din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması" şeklindeki en genel tanımı ile kabul eden Kışlalı, akıl ve bilimin toplumsal yaşama rehberlik ettiği bir anlayışın laiklik ilkesinin esasını oluşturduğunu belirtir. Bununla birlikte laiklik ilkesi gereğince toplumu oluşturan hiçbir bireyin veya grubun diğerlerine göre dinsel bir ayrıcalığı yahut üstünlüğü söz konusu olamaz. Kışlalıya göre laiklik ilkesi, devletçilik dışındaki Kemalizm'e dair tüm ilkelerin ön koşuludur.¹⁰²

Tunaya'ya göre laiklik ilkesi ile devlet yönetimi ilmiye sınıfının etkisinden kurtarılmıştır. Laiklik ilkesinin Kemalist devrimin hayati unsurlarından birisi olduğunu düşünen Tunaya, laikliği modern devlet anlayışı ile bağdaşmayan her türlü tehdidin sigortası olarak görür. Hatta her siyasal iktidar laiklik ilkesinin gereklerini uygulamayı bir "kamu hizmeti" olarak kabul etmelidir.¹⁰³ Ortaylı da laik düzenin gelmesiyle birlikte modern toplumlara özgü ideal ölçekte siyasi, idari ve hukuki yapıya geçişin mümkün olduğunu savunmuş, bu sayede ortak kültür ve dil mirasına sahip olan Türk toplumunun mezhepsel çatışmalara sürüklenmesinin de önüne geçilmesini hedeflediğini vurgulamıştır.¹⁰⁴

Mardin'e göre İslamiyet'in Türk toplumunu sosyal anlamda pekiştirme ve sosyal bilinci üst seviyeye çekme noktasında yetersiz kaldığını düşünen Cumhuriyetin kurucu kadrosu bu hedeflere ulaşabilmek adına laiklik ilkesini hayata geçirmiştir.¹⁰⁵ Laik toplumsal düzene geçişteki reformlar da Atatürk'ün yetiştiği ortam gereği Osmanlı'daki mahalle, kahvehane, cami gibi sosyalleşme araçlarına olan mesafeli duruşunun bir yansıması olarak kabul edilebilir.¹⁰⁶

Mardin'e göre laiklik ilkesi aracılığıyla modern topluma geçişin sağlanma hedefi halk tarafından içselleştirilmiş dini içerikli değerler sistemi sebebiyle belli ölçüde bir

¹⁰¹ Nuray Mert, "Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 204.

¹⁰² Ahmet Taner Kışlalı, *Kemalizm, Laiklik...*, ss. 29-30.

¹⁰³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler...*, s. 142-144.

¹⁰⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5. B., Ankara, Sentez Yayıncılık, 2014, s. 186.

¹⁰⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 68.

¹⁰⁶ Mardin, a.g.e., s. 73-74.

dirençle de karşılaşmıştır. Bu değerler sistemi ilerleyen dönemde gerçekleştirilmesi düşünülen reformlar açısından da Kemalist ideolojinin en ciddi rakibi olmuştur.¹⁰⁷ Mardin, bunun yanı sıra dinin karşısına onun etkisini azaltacak rakip ideolojilerin çıkmasına müsaade etmemesini Kemalizm'in ciddi bir zaafı olarak da değerlendirmiştir.¹⁰⁸

İçerik açısından Kemalist laiklik anlayışının "resmen ve aleni" olarak dinin temel değerleri ve prensiplerine karşı çıkmadığını savunan Tunçay, -Atatürk'ün de konuşmalarını referans alarak- laiklik ilkesinin karşıtlık alanlarının hurafeler ve din istismarı olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla Kemalizm'in benimsediği laiklik ilkesinin dinin dayanmış olduğu toplumsal kökenleri ortadan kaldırma gibi bir gayesi olmamıştır. Laiklik ilkesi daha çok devletin din üzerindeki denetim işlevini tesis etmesinin önünü açmıştır.¹⁰⁹

Tanör, Kemalist rejiminin Cumhuriyet'in ilanı öncesi ve sonrasında dine karşı takındığı tavrı vurgulayarak laiklik ilkesine yaklaşımını sergiler. Tanör'e göre dinin kamusal alandaki baskınlığını en aza indirmek amacıyla Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının uç bir söylem benimsemesi 1924 sonrasına dayanır. Öncesinde ise daha ihtiyatlı bir tavır takınmışlardır.¹¹⁰ Tanör, "Türk laikliği" olarak isimlendirdiği anlayış uyarınca din ve devletin iki ayrı özerk alan olmadığını, Tunçay'ın düşüncesine benzer şekilde devletin din üzerinde -bilhassa Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla- denetleme ve düzenleme işlevlerini yürüttüğünü savunur.¹¹¹

Çok partili hayata geçiş sonrası muhafazakâr sağ seçmen eğiliminin siyasal iktidarda söz sahibi olmasıyla birlikte laiklik ilkesine bakış açısı belli değişiklikler geçirmeye başlamıştır. Bu noktada takip edilen iki temel yöntem dikkati çekmektedir. İlk olarak din ve inanç özgürlüğünü daha çok ön plâna çıkarmaya dayalı söylem tercih edilerek Kemalist devlet yapısının din üzerinde bilinen mekanizmaları aracılığıyla sürdürdüğü denetime karşı durulduğu görülmektedir. İkinci olarak ise Kemalist düşünce

¹⁰⁷ Şerif Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, C. 2, S. 3, 1971, s. 209.

¹⁰⁸ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, 23. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 147.

¹⁰⁹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, 7. B., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, ss. 216-217.

¹¹⁰ Bülent Tanör, "Laikleş(tir)me, Kemalistler ve Din", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, (ed. Mete Tunçay), İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 183.

¹¹¹ Tanör, a.g.m., s. 192.

sisteminin dini unsurlardan arındırılmış bir millet oluşturma amacına karşı olarak dinin milletin ayrılmaz bir parçası şeklinde tanımlanması yoluna gidilmiştir.¹¹²

Sonraları Hocaoğlu tarafından "Milli Sekülerizm" adı verilecek olan bu anlayış -Kemalist ideolojinin üzerinde durduğu Batıcı laik perspektif ile karşılaştırıldığında dine karşı negatif bir duruş takınmadan da olmadan modernleşmenin tesis edilebileceğine dair yeni bir açılımı ortaya koymuştur. Din ile barışık olan bir millet olgusu da bu modernleşme hedefinin taşıyıcı gücü pekalâ olabilecektir.¹¹³

Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının ilk defa el değiştirdiği 1950 yılından günümüze kadar gelen politik yaşamın laiklik ilkesi temelli incelenmesinde, aslında Batı kökenli Laisizm'i rehber edinen Kemalist ideolojik kesim ile yine Batı kökenli olmakla birlikte dine doğrudan cephe almaması sebebiyle kendileri tarafından daha tercih edilir olan sekülerizmin milli yorumunu kendisine rehber edinmiş muhafazakâr kesimin mücadelesi karşımıza çıkmaktadır. Bu mücadele zaman zaman askeri müdahale veya muhtıralarla kesintiye uğramış, 1990'lı yıllara kadar bu kesintilerin ana fikrini oluşturan rejimin ve Atatürk ilke ve devrimlerinin korunması gerekçesi, 1990'ların ortalarından sonra yerini devlet aygıtları tarafından çok büyük ölçüde laiklik odaklı rejim kaygısına dayalı bir pozisyon alışı bırakmıştır.

2.6. İNKILAPÇILIK

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında Kemalist ideolojinin, devlet yapısında ve toplumsal yaşamın düzenlenmesinde hayata geçirilecek reformların bütünü inkılapçılık ilkesinin esasını oluşturmuştur. her rejim değişikliğinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin sona ermesi sonrasında kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin "muasır medeniyetler seviyesine erişme" hedefi doğrultusunda gerçekleştirilecek reformlarla ayakta kalabilmesi kurucu kadroların üst sıradaki gündem maddelerinden bir tanesi hâline gelmiştir.

Köker, Kemalizm'in inkılapçılık ilkesini iki aşamada değerlendirmeye tabi tutmuştur. Öncelikle bu bağlamda pek çok işin yapılması gerekliliği ve buna karşılık

¹¹² Nuray Mert, "Laiklik ve Karşı Laikliğin...", ss. 208-209.

¹¹³ Durmuş Hocaoğlu, *Laisizm'den Milli Sekülerizm'e Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi*, Ankara, Selçuk Yayınları, 1995, ss. 393-397.

zamanın kısıtlı olması, reformların hızlı bir şekilde hayata geçirilebilmesini zaruri kıldığından ilerleme süreci de inkılapçı niteliğe sahip olmalıdır. Dolayısıyla inkılapçılık ilkesi topluma yön verecek hamleleri gerçekleştirecek politik kurumlar için ani bir değişimi öngörür.¹¹⁴

İkinci önemli husus ise Kemalist ideolojinin inkılâpların gerçekleştirilmesi hususunda halkın onayına başvurup vurmayacağı meselesidir. Bu açıdan da inkılâpçılık, "halk için halka rağmen" mantığını barındırmaktadır. Bu doğrultuda belirlenen hedeflere ulaşabilmek adına gerçekleştirilecek yeniliklerin yönü yönetici kadrodan halka doğru olacaktır. Cumhuriyet de siyasal iktidarın sahibi olmak ve bu iktidarı elde tutabilmek adına kurucu kadrolar tarafından gerçekleştirilen politik nitelikte bir inkılâp olma özelliği taşımaktadır.¹¹⁵

Çağdaşlaşma hedefinin gerçekleşmesi adına vakit kaybetmeden devrimlerin yapılması gerekliliğinin inkılâpçılık ilkesinin temel özelliklerinden birisi olduğu noktasında Köker ile aynı noktada duran Mahçupyan, halkın çıkarı için yapıldığı iddiasını taşıyan devrimlerin halkın dâhil olamayacağı bir alan yarattığı şeklinde düşüncesini ortaya koymuştur.¹¹⁶

Kemalist ideolojinin inkılâpçılık ilkesi için getirilen "tepeden inme" benzetmesinin olumsuz anlamda kullanılmasını doğru bulmayan Kışlalı, devrimlerin dayanak bulacağı askeri/sivil bürokrasiden daha ilerici bir güç olmamasının bu durumu zaruri kıldığını savunur.¹¹⁷ Kışlalı'ya göre inkılâpçılık ilkesi kurumsal bazda eskiyi bırakıp yeni olana yönelme ve yeniliklere daima açık olma gibi iki temel unsuru bünyesinde barındırır.¹¹⁸

Devrimlerin hayata geçirilip yürütülmesinde halktan gelen bir talebe dayandırılmamasının sebebini halkın Osmanlı'da hiçbir zaman siyasetin aktörü olmamasına bağlayan Kılıçbay, bu bağlamda Cumhuriyet devrimleri sürecinde halkın yönetilen sınıf olmasını tabii karşılamıştır.¹¹⁹ Tunaya ise Kemalist ideolojinin inkılapçılık ilkesinin gereği olarak yürütülen devrimlerin "halka rağmen" yapıldığı

¹¹⁴ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm...*, ss. 170-171

¹¹⁵ Köker, a.g.e., ss. 174-175.

¹¹⁶ Etyen Mahçupyan, "Kemalizm: Bir Geçiş...", s. 57.

¹¹⁷ Ahmet Taner Kışlalı, *Kemalizm, Laiklik...*, s. 53.

¹¹⁸ Kışlalı, a.g.e., s. 50.

¹¹⁹ Mehmet Ali Kılıçbay, "Atatürkçülük ya da Türk Aydınlanması", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, s. 67.

noktasındaki eleştirilere katılmakla birlikte bunun halkı rejim ve devrim muhalifi grupların baskısından kurtarmak adına izlenmiş isabetli bir yol olduğunu vurgular.¹²⁰

Kemalist ideolojinin inkılâpçılık ilkesinin gereği olan yeniliklerin hazırlanıp yürütülmesinde halkın aktif bir unsur olarak dikkate alınmadığı hususunda genel bir fikir birliği olmakla birlikte, bunun anlamlı olup olmadığı noktasındaki ayrışmalar Kemalist devrimler hakkında tartışmaların esasını oluşturmuştur denilebilir. Öte yandan yeni rejimin, meşruiyetini tesis etmesi ve ele geçirilen siyasal iktidarın devamlılığının sağlanabilmesi gerekliliğinin de planlanan reformların hızla ve gerektiğinde sert tedbirler alınarak hayata geçirilmesine zemin hazırlamış olduğu söylenebilir.

3. KEMALİST DEVLET YAPISININ TEMEL İDEOLOJİK VE BASKI AYGITLARI

Cumhuriyet'in ilânı sonrasında yönetimde söz sahibi ve egemen sınıf konumunda olan sivil ve askeri bürokrasi yeni devletin temellerini sağlamlaştırmak adına savunuculuğunu yaptığı ideolojinin kalıcılığını ve sürdürülebilirliğini tesis etmek için kendi oluşturduğu ideolojik aygıtları etkin bir biçimde kullanma yoluna gitmiştir. Bunun yanı sıra egemen ideolojinin yeniden üretimini sağlanacağı siyasal koşulların zeminini hazırlamak ve karşılaşılmaması muhtemel dirençleri kırmak için de siyasal iktidarın hâkimiyeti altında işlev gören baskı aygıtlarının varlığı da söz konusudur.

3.1. İDEOLOJİK AYGITLAR

Yeni cumhuriyetin kurucu kadrosunun gerçekleştirdiği devrimlerin memleket sathına yayılması ve kurucu felsefenin halk tarafından da içselleştirilmesi için rejimin oluşturduğu ideolojik aygıtlar kritik bir rolü üstlenmiştir. Kültür, eğitim ve din alanında oluşturulan bu ideolojik aygıtlar Kemalizm'in fikri yapısı ve ilkeleri ışığında toplumun kontrol altına alınmasının birer aracı olarak öne çıktıkları gibi, egemen ideolojinin yeniden üretilmesinde de üzerlerine düşen görevi yerine getirmişlerdir.

¹²⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 3. B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 100.

3.1.1. Halkevleri

Kemalizm ideolojisinin kültür ayağında toplumla rejimin kaynaşması adına görev üstlenen Halkevleri'nin temeli, kuruluşu Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar giden Türk Ocakları'na dayanır. Dolayısıyla halkevlerinin ortaya çıkış koşullarının değerlendirilebilmesi için öncelikle Türk Ocakları hususuna kısaca değinmek yerinde olacaktır. Şunu da belirtmek gerekir ki bu bölümde konusu edilen ve bir ideolojik aygıt olarak işlev gören Halkevleri, 1932 yılında kurulan ve 1951 yılına kadar faaliyetlerinin devam ettiği tarihsel dilimi kapsamaktadır.

Fransız Devrimi'nin etkisiyle yayılma gösteren milliyetçilik akımının çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti'ni de etkilemesi ve bu doğrultuda Balkan coğrafyasında bulunan etnik unsurların sırayla ayrılıp bağımsızlıklarını ilân etmeleri tabii olarak devletin asli unsuru olan Türkleri de harekete geçirmiştir. Türklerin de milli bilinç sahibi olarak bir bütün hâlinde hareket etme zorunluluğu, dönemin Türkçü aydınlarının da öncülüğünde Türk Ocakları'nın kuruluşunun fikri alt yapısını meydana getirmiştir.¹²¹

Türk Ocakları'nın kuruluş fikrinin hareket merkezi ise Askeri Tıbbiye olmuş, burada aldıkları modern eğitimin etkisiyle, karşılaşılan politik ve sosyal meselelere daha rahat teşhis koyabilen öğrenciler hazırlamış oldukları programı Türkçülük fikriyatının önemli isimleri ile paylaşmışlardır. Nihayetinde Mehmet Emin Bey (Yurdakul), Yusuf Akçura, Ahmet Ferit Bey, Rıza Tevfik Bey gibi önemli isimlerin öncülüğünde 1911 yılında Türk Ocakları fiili olarak kurulmuştur.¹²² Resmi kuruluşu ise 25 Mart 1912 tarihinde Hüseyin Cahit Yalçın'ın Tanin Gazetesi'nden ilan edilmiştir.¹²³

Türk Ocakları bu tarihten itibaren siyasetin tamamen dışında kalıp, hiçbir siyasi parti ile organik bağ kurmadan Türk ulusunun ilmî, ahlâki, toplumsal, ekonomik ilerlemesine katkıda bulunarak ve Türk dilinin olgunlaşması yönünde kültürel çalışmalar yürütmeyi amaçlamıştır. Bu amaçları da yurdun çeşitli yerlerinde Türk Ocakları şubeleri açarak, konferanslar, yayınlar ve okullar yoluyla gerçekleştirmeyi ilke

¹²¹ Yusuf Sarmay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1921-1932*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1994, ss. 118-119.

¹²² Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, Ankara, Kömen Yayınları, 1977, ss. 101-102.

¹²³ Hüseyin Tuncer, *Türk Ocakları Tarihi*, C. 1, Ankara, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 1998, s. 15.

olarak benimsemiştir.¹²⁴ Milli Mücadele esnasında ve sonrasında çalışmalarını sürdüren Türk Ocakları, bünyesinden yetiştirdiği aydın sınıfı ile Cumhuriyet'in temellerinin atılmasında ve kurucu felsefenin yerleşmesinde önemli katkıları olmuştur.¹²⁵

1930'lu yılların başlarına gelindiğinde ise başta genel başkan Hamdullah Suphi Tanrıöver olmak üzere önde gelen isimlerin Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu memnuniyetle karşılayıp, destek vermeleri kurumun yola çıkış programında belirtilen esaslardan birisi olan siyasetin dışında kalma ilkesinden sapma olarak değerlendirilmiştir. Buna ilaveten 1930 belediye seçimlerine Türk Ocakları'nın bazı şubelerinin müdahil olarak ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı desteklemeleri Cumhuriyet Halk Partisi'nin tepkisini çekmiştir.¹²⁶ Nihayetinde 10 Nisan 1931 tarihinde toplanan son ve olağanüstü kongresinde alınan kararlarla Türk Ocakları kendisini lağvederek Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılmış ve tüm malları da partiye devredilmiştir. Türk Ocakları'nın yerini ise ondan aldığı mirası geliştirerek devam ettirecek olan Halkevleri olacaktır.

Halkevlerinin kuruluş sürecinin arka plânını Çekoslovakya'da halk eğitimi üzerine özel çalışmalar yapan, belli aralıklarla düzenledikleri organizasyonlarla halkı ulus devletin idealleri doğrultusunda bir araya getirip kaynaştıran "Sokol" isimli kültür merkezlerinin oluşturduğu söylenebilir. Cumhuriyet idaresinin eğitim için yurt dışına gönderdiği gençlerden Vildan Aşir Savaşır, bu ülkedeki gözlemlerini aktırarak söz konusu modelin Türkiye'ye uygulanıp uygulanamayacağını tartışmasını açmıştır.¹²⁷

Bu tartışmaların ışığında Milli Eğitim Bakanlığı'na yeni getirilen Dr. Reşit Galip, Halkevlerinin kuruluş sorumluluğunu üstlenmiş ve Recep Peker, Şevket Süreyya Aydemir gibi önemli isimlerin de iştirak ettiği toplantı sonucunda gerekli hazırlıklar tamamlanmış olup, 19 Şubat 1932 tarihinde başta Ankara olmak üzere 14 il merkezinde Halkevlerinin açılış töreni düzenlenmiştir.¹²⁸

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Recep Peker tarafından yapılan açılış konuşması Halkevlerinin takip edeceği strateji açısından önemlidir. Halkevleri'nin

¹²⁴ Hüseyin Tuncer, *Türk Ocakları...*, s. 15.

¹²⁵ Mehmet Salihoğlu, "Halkevleri Nedir Ne Değildir", *Atatürk ve Halkevleri Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974, s. 74.

¹²⁶ Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi...*, ss. 325-326.

¹²⁷ Anıl Çeçen, *Halkevleri*, 2. B., Ankara, Gündoğan Yayınları, t.y., s. 91.

¹²⁸ Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu*, Ankara, S. 23, 1999, s. 268.

kuruluş amacında milletleşme idealinin gerçekleştirilmesinin yanı sıra halkın terbiye edilerek dayanışma içerisinde çalışmasının da önemli bir unsur olduğu, Cumhuriyet Halk Partisi'nin de bu doğrultuda Halkevleri aracılığıyla Kemalist ideolojinin ideallerine bağlı, teşkilatlanmış ve bilinçli bir millet ortaya çıkarmayı hedeflediği söz konusu konuşmanın ana fikrini oluşturmuştur.¹²⁹

Şimşek'e göre Halkevlerinin kuruluşunda başat rol üstlenen Dr. Reşit Galip de Türk Halkının ihtiyacını derinden hissettiği ilerleme hedefi ile Kemalizm'in ilkeleri arasında bir bağ kurmayı amaçlamış, Türk Tarih Tezi'nin etkin bir şekilde işlenmesi vasıtasıyla ulus bilincinin inşa edilmesini hedeflemiştir. Halkevlerine düşen görev ise egemen ideoloji doğrultusunda toplumun talep ve beğenilerini yeniden şekillendirmek olmuştur. Dolayısıyla Halkevleri Türk Tarih Tezini kıstas alarak destanlar, şiirler, spor dalları vb. üzerinde duracak ve bu alanlardan "kritik semboller" üretecektir.¹³⁰ Bu bağlamda Halkevlerinin çıkarmış olduğu dergilere verilen Ülkü, Yeni Türk, 19 Mayıs, 4 Eylül gibi isimler, rejimin yeni bir toplum inşa etme idealinde kullanılan sembollere örnek teşkil etmektedir.¹³¹

Ulusal birliği perçinleyecek tüm kültürel öğeleri ortaya çıkartıp geliştirmeyi hedefleyen Halkevleri, Cumhuriyet Halk Partisi'nin -doğal olarak Kemalizm'in- temel esaslarının ve bunların ülkenin bütününde nasıl uygulandığını anlatmak için kullanılacak bir merkeze dönüştürülmek istenmiştir.¹³² Bunun yanı sıra Halkevlerinin çalışmalarının gündemleri buldukları yerdeki Cumhuriyet Halk Partisi il, ilçe teşkilatları tarafından belirlenmesinin yanı sıra, ihtiyaç duyulan fiziki ve maddi olanaklar da yine parti tarafından sağlanmıştır.¹³³

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Halkevleri için hazırladığı öğreneğinde halkevi açan her örgütün halkın buraya olan ilgisini pekiştirmekle yükümlü olduğunun altı çizilmiştir. Bunun yanı sıra parti genel merkezi tarafından Halkevleri şubelerine konferans konuları, şiir, kitap, nota vs. yardımlarında bulunulacağı vurgulanmıştır.¹³⁴

¹²⁹ Zeki Arıkan, "Halkevlerinin...", s. 268.

¹³⁰ Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002, ss. 64-65

¹³¹ Şimşek, a.g.e., s. 117.

¹³² Anıl Çeçen, *Halkevleri...*, s. 103.

¹³³ Çeçen, a.g.e., s. 104.

¹³⁴ *C.H.P. Halkevleri Öğreneği*, Ankara, Recep Ulusoğlu Basımevi, 1938, ss. 20-22.

Halkevleri, Dil-Edebiyat ve Tarih Kolu, Güzel Sanatlar Kolu, Temsil Kolu, Spor Kolu, Halk Dershaneleri ve Kurslar Kolu, Kütüphane ve Neşriyat Kolu, Müze ve Sergi Kolu, Sosyal Yardım Kolu ve Köycülük Kolu olmak üzere dokuz kolda kurum içi örgütlenmesini gerçekleştirmiştir.¹³⁵

Dil-Edebiyat ve Tarih Kolu, Halkevlerinin uluslaşma süreci açısından birincil derece önem atfettiği alan olup, Kemalizm'in ilkeleri doğrultusunda yurttaşlık bilincini arttıracak çalışmalar yaparak bunların yazılı eserler vasıtasıyla topluma yayılmasını hedeflemiştir. Güzel Sanatlar Kolu, halkın güzel sanatlara olan ilgisini arttırarak yetenekli kişileri bu alanda ustalaşmaları için eğitir. Ortaya çıkan ürünleri topluma tanıtır. Temsil Kolu'nun ilgi alanını tiyatro oluşturur. Geleneksel değerleri işleyen ulusal nitelikteki piyeslerle halkın eğitilmesini amaçlar.¹³⁶

Spor Kolu, ülkeye sağlıklı, ahlâklı ve sağlam fertler yetiştirmek gayesini taşır. Bu çerçevede Halkevlerinin her şubesinde ulusal spor bayramları tertip edilecektir. Sosyal Yardım Kolu, ihtiyaç sahibi yurttaşlara sağlık yardımı ve ekonomik yardımlar yapılmasını amaçlarken, maddi durumu müsait olmayan yoksul çocukların eğitiminin üstlenilmesini sağlar. Halk Dershaneleri ve Kurslar Kolu, okuma-yazma seferberliğinin yürütücü gücü olmakla birlikte, vatandaşlara geçimlerini temin edebilmeleri için özel kurslar aracılığıyla meslek edindirmeyi hedefler.¹³⁷

Kütüphane ve Neşriyat Kolu, halka kitap okuma alışkanlığının kazandırılması projesinden hareketle ihtiyaç duyulan kitapları temin etmek, gezici kitaplıklarla kütüphane açılmayan yerlere kadar gidip kitap, gazete vb yayınları götürmekle yükümlüdür. Köycülük Kolu, “zengin ve kalkınmış Türk köyü” idealinden hareket ederek köylerin her açıdan kalkındırılmasını, köy yaşamı ile kent yaşamını benimseyen vatandaşlar arasında güven ve dayanışmanın tesis edilmesini amaçlar. Müze ve Sergi Kolu ise Türk tarihine ait eserler hakkında halkın bilgilendirilmesi, bu eserlerin korunması ve sergilenmesi için müzeler açmak ile görevlendirilmiştir.¹³⁸

Gerekli fiziki ve ekonomik altyapı sağlandıktan sonra bir Halkevleri şubesinin faaliyete geçebilmesi için yukarıda sayılmış olan branşlardan en az üç tanesinin açılmış

¹³⁵ Nurcan Toksoy, *Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak Halkevleri*, Ankara, Orion Yayınevi, 2007, ss. 50-59.

¹³⁶ Anıl Çeçen, *Halkevleri...*, s. 105.

¹³⁷ Çeçen, a.g.e., s. 106.

¹³⁸ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 107.

olması şartı getirilmiştir. Bu koşulun sağlanamadığı yerlerde ise (genellikle köyler) Halkodaları kurulmuştur.¹³⁹ Nitekim 1946 yılına gelindiğinde mevcut 455 halkevinden 63'ü il merkezlerinde, 288'i ilçelerde, 73'ü bucaklarda, 28'i köylerde, 2'si mahallelerde ve bir tanesi de yurt dışında (Londra/İngiltere) yer almıştır. Yine aynı tarihte ilçelerde 103, bucaklarda 727, köylerde 3206 ve mahallelerde de 30 halkodası faaliyet göstermiştir.¹⁴⁰

Halkevlerinin çıkardığı yayınlar içerisinde en kapsamlı ve uzun soluklu olanı Ankara şubesi tarafından yayınlanan Ülkü dergisidir. Ülkü dergisi, Halkevleri bünyesinde çıkarılacak ve Cumhuriyet rejiminin propaganda ihtiyacını karşılayacak diğer yayınlara da öncülük etmesi açısından da önem taşımıştır.¹⁴¹ Özellikle 1935 yılındaki Cumhuriyet Halk Partisi kurultayında parti ilkelerinin “Kemalizm” ismiyle kabul edilmesinden sonra devrimlerin tanıtılmasına ilişkin yazılar Ülkü’de sıkça yer tutmaya başlamıştır.¹⁴²

Her ne kadar üst düzey parti yöneticilerinin vermiş olduğu beyanatlarda Cumhuriyet Halk Partisi’nden bağımsız bir teşekkül olduğu sıklıkla vurgulansa da işleyiş biçimi açısından Halkevlerini parti yapısından ayırmak çok mümkün gözükmemektedir.

Cumhuriyet Halk Partisi, rejimin ilkelerinin dışında herhangi bir bağımsız eğilimin gelişmesine engel olmak ve dönemin koşulları içerisinde bağımsız derneklerin karşılaşacağı sıkıntılarla boğuşmaması adına Halkevlerini kendi bünyesinde örgütleme yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda Halkevlerinin yöneticileri partinin üyeleri tarafından oluşmuştur. Türk Ocakları’nda yaşanan tecrübelerle dayanılarak Halkevlerinin de ayrı bir genel merkezi olmasına izin verilmemiş olup, yürütülen etkinliklerin tamamı Cumhuriyet Halk Partisi’nin temsil ettiği ilkeler ve ideoloji ile sınırlandırılmıştır.¹⁴³ Nitekim partinin hazırladığı tüzükler doğrultusunda faaliyet gösteren Halkevlerinin söz

¹³⁹ Neşe G. Yeşilkaya, “Halkevleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 113.

¹⁴⁰ Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, C. 2, 4. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 105.

¹⁴¹ Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi...*, s. 112.

¹⁴² Mustafa Oral, *Kemalist Cumhuriyetin İnşası Bir İdeolojik Aygıt Olarak Ülkü Dergisi*, İstanbul, Yeni İnsan Yayınevi, 2016, s. 216.

¹⁴³ Şimşek, a.g.e., ss. 91-93.

konusu etkinlikleri yürütebilmek adına ihtiyaç duyduğu mali kaynaklar devlet bütçesinden karşılanmıştır.¹⁴⁴

Kemalist ideolojinin ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilkelerinin yayılması, gerçekleştirilen devrimlerin toplumda yerleştirilmesi adına Halkevleri önemli bir işlev üstlenmiş, davranış ve düşünüş biçimlerinden sosyal yaşam tarzlarına kadar yeniden şekillendirilmiş bir modern toplum inşa etmeyi amaçlamıştır. Egemen ideolojinin tezleri ile yoğrulmuş, çağdaş ve milli nitelikli, terbiye edilerek eğitilmiş bu yeni toplum ideali aynı zamanda yeni devletin de temel dayanağı olacaktır.¹⁴⁵ Kemalizm'in ilkeleri ve hayata geçirdiği devrimler açısından Halkevleri yeni bir dönemi başlatmış olup, halkçılıkla desteklenmiş milliyetçiliğin bir ideolojik form olarak toplumda yaygınlaşması Halkevleri aracılığıyla gerçekleşmiştir.¹⁴⁶

Cumhuriyet rejiminin öngördüğü modern yaşam biçiminin İstanbul dışında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de varlığını hissettirmesi adına öncülük eden Halkevleri, dans, müzik, tiyatro, spor gibi etkinliklere ağırlık vererek taşrada yaşayan halka ev ve iş yaşamları dışında alternatif sosyalleşme alanları yaratmıştır. Bu etkinliklerin içerikleri de Kemalizm'in benimsediği prensipler gereğince oluşturularak, halkın resmi ideoloji ışığında siyasallaşması sağlanmış, bunun yanı sıra düzenlenen kurslar sayesinde teknik bilgi ve beceriler edinmelerinin önü açılmıştır.¹⁴⁷

Çavdar'a göre toplum içerisinde ortak menfaatleri barındıran kesimler arasında somut, canlı bir kenetlenmeye dayalı bir yapısal değişim yerine, kültürel girişimlerle bir şeyleri başarmaya çalışan yönetici sınıfın araçlarından birisi olan Halkevleri deneyiminin bütünüyle istenileni verdiği söylenemez. Öz Türkçe bazlı dil çalışmalarının aydınlar ile halk arasındaki uçurumu daha da açması, yapılan çalışmalarda köylerde yaşayan insanların edilgen bir konuma itilmesi bunun örnekleridir.¹⁴⁸

Bunun yanı sıra, Halkevlerinin askeri ve sivil bürokrasinin kontrolünde faaliyet göstermesi, halkın katılım kanallarının egemen ideolojinin çizmiş olduğu sınırlar izin verdiği açık kalması, kitlelerin kültürel seviyesinin Batı tipi modernleşme ışığında

¹⁴⁴ Selçuk Duman, *Modern Türkiye'nin İnşasında Halkevleri ve Sivas Halkevi Örneği*, Ankara, Berikan Yayınevi, 2013, s. 355.

¹⁴⁵ Neşe G. Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 61.

¹⁴⁶ Nurcan Toksoy, *Bir Kültürel Kalkınma Modeli...*, s. 481.

¹⁴⁷ Neşe G. Yeşilkaya, "Halkevleri...", s. 113-114.

¹⁴⁸ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, 5. B., Ankara, İmge Kitabevi, 2013, s. 355.

yükseltilmesi için öngörülen çalışmaların sert mizaçlı, tepeden bakan bürokrat profili tarafından yürütülmesi bu denemede karşılaşılan başarısızlıkların sebepleri arasındadır.¹⁴⁹ Şimşek'e göre de Halkevlerinin kâğıt üzerinde her statüden insana açık olduğu söylenmesine rağmen, halkın beğenisine ve bilgi düzeyine uygun olmadığı için düzenlenen etkinliklere ağırlıklı olarak aydınların ve bürokratların katılması bir kopukluk yaşanmasına neden teşkil etmiştir. Halkın gelenek ve inançları karşısında bilime mutlak bir üstünlük atfedilmesi, egemen ideolojinin beslendiği pozitivist görüşün doğal bir sonucudur.¹⁵⁰

Cumhuriyet Halk Partisi ile olan organik bağının bu derece kuvvetli olması Halkevlerinin siyasetten bağımsız olarak değerlendirilmesine engel teşkil etmiştir. Nitekim politik iktidarın el değiştirip Demokrat Parti'ye geçişi ile birlikte bu husus üzerinde durulmuş ve 1951 yılında Halkevleri kapatılarak sahip olduğu mal varlığı hazineye devredilmiştir. 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi sonrası yeniden faaliyete geçen Halkevleri, bu kez 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi ile kapatılmış olup; 1988 yılında üçüncü kez açılarak faaliyetlerini günümüze kadar sürdürmüştür.¹⁵¹

3.1.2. Köy Enstitüleri

Kemalist ideolojinin eğitim alanındaki aygıtı olarak değerlendirebileceğimiz Köy Enstitüleri, bir yandan köylerde yaşayan nüfusun bilimsel ve teknik anlamda eğitilip öğrendiklerini de oralarda uygulamasını sağlayan, öte yandan da köy halkının Cumhuriyet rejiminin temel ilke ve devrimleri ışığında şekillendirilmesi yönünde ciddi bir sorumluluk üstlenen kurumlar olarak karşımıza çıkmıştır.

Cumhuriyetin ilânı sonrası köy yaşamının ve köylünün bir müddet yalnızca söylem düzeyinde övülüp onurlandırılması, yerini 1930'lu yıllardan itibaren Kemalizm'in somut olarak ilgilenmesine ve projeler üretme çalışmalarına bırakmıştır. Bu yönelimin yükselişe geçmesinde resmi egemen ideolojinin politik zeminin genişletilme amacı önemli bir sebep teşkil etmiştir.¹⁵² 1930 yılında yaşanan Serbest

¹⁴⁹ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi...*, s. 357.

¹⁵⁰ Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik...*, ss. 222-223.

¹⁵¹ Neşe G. Yeşilkaya, "Halkevleri...", ss. 117-118.

¹⁵² M. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 285-286.

Cumhuriyet Fırkası deneyimi ile Kemalist ideolojinin özellikle köylerde istediği ölçüde destek bulamadığını görmesi, sözcülüğünü üstlenen aydın kesiminin buralara yönlendirilmesini gerektirmiştir. Ayrıca Kemalizm'in temel taşıyıcı ilkelerinden birisi olan milliyetçiliğin köylerde yeterince yerleşmemiş olması da enstitülerin kurulma düşüncesini pekiştirmiştir.¹⁵³

Rejimin daha geniş düzlemde ideal bir şekilde etkinliğini sağlama arzusu dışında, özellikle kırsal bölgelerde yaşanan eğitim krizi de Köy Enstitüleri'nin kurulmasında önemli rol oynamıştır. Yetiştirilen işgücünün üretim sürecine tam anlamıyla dâhil olamaması, köy yaşamı hakkında bilgisi olmayan ve buralardaki okullara gitmekte gönülsüz davranan kentli öğretmenlerin varlığı gibi nedenler de kurucu idarenin enstitüler aracılığıyla arzu edilen aydınlanma reformunun yapılacağına dair inancını arttırmıştır.¹⁵⁴

Bu bağlamda enstitü öncesi bir tür ön çalışma olarak değerlendirilebilecek köy öğretmen okulları projesi üzerinde durulmuş, kırsal bölgelere eğitim hizmetini götürecek öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla 1937-1939 arasında Kızıllıçlı (İzmir), Çifteler (Eskişehir), Kepirtepe (Lüleburgaz) ve Gök köy (Kastamonu) olmak üzere dört bölgede köy öğretmen okulu hizmete girmiştir.¹⁵⁵ Yine bu süreçte dönemin ilköğretim genel müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un enstitülerin kurulması gerekliliğine dair Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan'a sunmuş olduğu rapor söz konusu projenin düşünsel altyapısını oluşturmuş, 17 Nisan 1940'ta 278 milletvekilinin kabul oyuyla 3803 Sayılı Köy Enstitüsü Yasa tasarısı kanunlaşarak enstitülerin kuruluşu resmiyete kavuşmuştur. Çıkarılan kanun sonrasında mevcut köy öğretmen okulları enstitü statüsüne geçirilmiş ve bunlara ilaveten 1940-42 yılları arasında 17 adet köy enstitüsü daha açılarak eğitim faaliyetleri yürütülmüştür.¹⁵⁶

Yaparak ve üreterek öğrenme, enstitüleri diğer eğitim/öğretim kurumlarından ayıran başlıca vasfı olmuştur. Enstitülerde öğrenciye yaptırılacak olan işlerin önce öğrencinin aklından sonra da elinden çıkması amaçlanmıştır. İş, öğrencinin yetişmesine

¹⁵³ M. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köy Enstitüleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* *Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 286.

¹⁵⁴ Karaömerlioğlu, a.g.m., s. 287.

¹⁵⁵ Mustafa Gazalçı, *Köy Enstitüleri Sistemi Mezunları Üzerine Bir Araştırma*, 2. B., Ankara, Bilgi Yayınevi, 2016, s. 35.

¹⁵⁶ Gazalçı, a.g.e., s. 37.

ve bilgilenmesine araç vazifesi görerek üretimle sonuçlanmalıdır. Böylelikle öğrenciler için her aşamasında aktif rol üstlenip, ortaya çıkardıkları ürünleri toplum yararına sunabilme fırsatını elde edeceklerdir.¹⁵⁷ Koç'a göre yapılan üretimin hangi boyutta olacağı hakkında enstitü idarecileri arasında görüş ayrılıkları da yaşanmıştır. Bir kısım üretime araçsal bakılması gerektiği üzerinde durarak öğrenmenin ön plana çıkarılmasını savunmuş, üretime öncelik verilmesinin enstitülere bir nevi “işletme” muamelesi yapılması anlamına geleceği yanlışlığına dikkat çekmiştir.¹⁵⁸

Öğrenim süresi beş yıl olan enstitülerde okutulan dersleri üç grupta sınıflandırmak mümkündür. Başta Türkçe, tarih, coğrafya, fizik, kimya, matematik, yurttaşlık bilgisi vs. olmak üzere haftada 22 saat okutulan kültür dersleri, tarla ziraatı, bahçe ziraatı, kümes hayvancılığı, arıcılık vs. olmak üzere haftada 11 saat okutulan tarım dersleri ile demircilik, nalbantlık, marangozluk, duvarcılık, dikiş, örgü, dokuma vs. olmak üzere haftada 11 saat okutulan teknik ders ve çalışmalar enstitülerin müfredatını oluşturmuştur.¹⁵⁹

Enstitüler, Kemalist ideolojinin prensiplerini toplumsal değerler bakımından somut kılmayı da hedefleyen kurumlar olmuşlardır. Geleneklerin kuşatıcılığından sıyrılıp çağdaş uygarlığı benimseyen öğrenci profili oluşturarak, Cumhuriyet devrimleri aydın sınıfına ihtiyaç duymadan yaymayı vazife edinecek bir öğretmen kuşağı hayata geçirmişlerdir.¹⁶⁰

Kemalizm'im halkçılık ilkesini köylü-kentli dikotomisine sivrulmadan ele alan enstitülü aydınlar tüm toplumun varlığını tehdit eden unsurlar üzerinde durmuş, “bürokrat”, “ağa”, “tefeci” gibi statüler etrafında eleştirilerini temellendirmişlerdir. Esas olan toplumun uğratıldığı zarar olup, zarar veren çevrelerin köylü yahut kentli olmasının da herhangi bir önemi yoktur.¹⁶¹

Kirby'e göre enstitü hareketi düşünce biçimi ve ilgi alanı olarak aynı zamanda tümüyle ulusal bir nitelik taşımıştır. Örneğin yaşanan doğal afetlerde, afetin yaşandığı alanda tüm enstitülerin dayanışma içerisinde çalışarak yaraların sarılmasına yardımcı

¹⁵⁷ Fakir Baykurt, *Unutulmaz Köy Enstitüleri*, 3. B., İstanbul, Literatür Yayınları, 2016, ss. 96-97.

¹⁵⁸ Nurgün Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2013, s. 486-487.

¹⁵⁹ Mahmut Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, 6. B., İstanbul, Literatür Yayınları, 2015, s. 55.

¹⁶⁰ Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, (çev. Niyazi Berkes), 3. B., İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2015, s. 342.

¹⁶¹ Kirby, a.g.e., s. 346.

olmaları, toplumsal kültürün yerel kalmış taraflarının ulusallaştırılmasına hizmet etmiştir.¹⁶² Laiklik ilkesi uyarınca da enstitüler halkın sahip olduğu inanç ve kültürün insancıl yorumlarının millileştirilmesine katkıda bulunmuştur. Köylerde de İslam dinini hurafeye dayalı yorumlarla başkalaştırmaya çalışan kesimlerle enstitü mezunu öğretmenler sıkça karşı karşıya gelmiştir.¹⁶³

Kemalizm'in ve onun politik kurumsal uzantısı Cumhuriyet Halk Partisi'nin enstitülerden ideolojik ve siyasal beklentiler içine girdiği söylenebilir. Hatta dönemin devlet başkanı İsmet İnönü, Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'e çok partili seçimlere gidilmesi durumunda enstitüden yetişen gençlerin köylerine döndüklerinde Cumhuriyet Halk Partisi'ni destekleyip desteklemeyeceğini sormuştur.¹⁶⁴ Bu doğrultuda İsmail Hakkı Tonguç da 1946 seçimleri öncesinde bütün enstitü yöneticilerine mektup yazarak onlardan tüm imkânlarını Cumhuriyet Halk Partisi için seferber etmelerini istemiştir.¹⁶⁵ Ancak Köy Enstitüleri'nin zaman içerisinde egemen ideolojinin belirlediği esaslardan uzak düşmeye başlaması iktidarın bakış açısında da değişikliklere yol açmıştır.

Enstitüler, "sınıfsız, kaynaşmış bir kitle" iddiasındaki halkçılık ilkesinin pratikte uygulanabilirliğinin en somut ispatı hâline gelmiştir. Yetiştirdikleri nesillerin resmi ideolojiye itaat etmesi üzerine tasarlanan bir yapıda kırsal kesim insanların enstitüler aracılığıyla özgüven sahibi olması siyasal iktidar tarafından potansiyel bir tehlike olarak görülmüştür.¹⁶⁶

Enstitülerden yetişmiş olan öğrencilerin sahip olduğu özellikler de egemen ideoloji tarafından tercih edilebilir nitelikte olmamıştır. "Yaparak öğrenme" anlayışının daha fazla sorumluluk almayı gerektirmesi enstitü mezunu öğrencilerini haksızlıklara tahammül edemeyen ve itirazı güçlü bireyler hâline getirmiştir.¹⁶⁷ Hatta yaz tatillerini memleketlerinde geçiren pek çok öğrenci devlet memurlarıyla problemler yaşamıştır. Dolayısıyla en küçük bir adaletsizlikle karşı karşıya kalsalar karşı çıkmaya hazır şekilde

¹⁶² Fay Kirby, *Köy...*, ss. 347-348.

¹⁶³ Kirby, a.g.e., s. 350.

¹⁶⁴ Hürrem Arman, *Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri ve Tonguç Anılar*, Ankara, İş Matbaacılık ve Ticaret, 1969, s. 11.

¹⁶⁵ Engin Tonguç, *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç*, İstanbul, Ant Yayınları, 1970, s. 214.

¹⁶⁶ M. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, ss. 111-112.

¹⁶⁷ Ahmet Emin Yalman, *Yarının Türkiyesine Seyahat*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1990, ss. 164-165.

vaziyet almışlardır.¹⁶⁸ Bu tip durumlar ise siyasal iktidar tarafından hoş karşılanmamıştır. Tütengil'e göre, yüzyıllardan beri susup yapılması istenilen şeyleri yerine getirmeye alışkın insanların kanuni yollardan hak arayışı mücadelesi vermeye başlaması yönetici kadro tarafından "şımarıklık" olarak değerlendirilmiştir.¹⁶⁹

Devletin eğitim bürokrasisinin önemli isimlerinin Köy Enstitüleri ile ilgili yapmış olduğu konuşmalar, enstitüler ile hedeflenen önemli amaçlardan birisi de köy ahalisinin köylerinde kalmasını sağlayarak kente göçün önüne geçmek olmuştur. Enstitülerde yetişen kişilerin ait oldukları sınıftan ayrılarak başka bir toplumsal sınıfa dâhil olma ihtimali siyasal iktidarın endişe kaynağını teşkil etmiştir.¹⁷⁰

Köy Enstitüleri için toplumsal temelli başka bir sorun ise yer ve finansmanının sağlanması noktasında kuruldukları yöredeki halkın üzerine binen yükün fazlalığı olmuştur. Kentlerdeki okulların masrafları devlet bütçesinden karşılanırken, enstitülerin yapımında ve masraflarına köylülerin ortak edilmesi yöre halkında huzursuzluk yaratmıştır.¹⁷¹ Bunun yanı sıra okulların yapımı esnasında soğuk, açlık, aşırı çalışma saatleri dolayısıyla hastalık ve ölümler yaşanmış,¹⁷² inşaat çalışmalarında öğrencilerin de aktif olarak yer alması devletin kendilerine ucuz iş gücü muamelesi yaptığı yönünde eleştirilere neden olmuştur.¹⁷³

II. Dünya Savaşı sonrasında değişen politik konjonktür sonucunda tek parti rejimlerinin gözden düşmeye başlaması enstitülerin geleceğini de etkilemeye başlamıştır. Zira tıpkı Halkevleri gibi tek parti yönetimi temelli resmi ideolojinin bir ürünü olan enstitülerin çok partili hayata geçişte varlığını sürdürebilmesi tehlikeye girmiştir.¹⁷⁴ Ayrıca her ne kadar siyasi nitelikte olmasa da birlikte iş görmeyen sonucu olarak öğrenciler arasında gelişen kolektif bilinç, ileride enstitü mezunlarının sol siyasal söylemlere meyiletmesinin endişesini siyasal iktidarda doğurmuştur.¹⁷⁵

Öte yandan özellikle Demokrat Parti'nin kuruluşu sonrası muhafazakâr çevreler tarafından enstitüler için getirilen ideolojik temelli yıpratıcı eleştiriler, bir noktadan

¹⁶⁸ Ahmet Emin Yalman, *Yarının...*, ss. 175-177.

¹⁶⁹ Cavit Orhan Tütengil, *Köy Enstitüsü Üzerine Düşünceler*, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1948, s. 20.

¹⁷⁰ Engin Tonguç, *Devrim Açısından...*, s. 56.

¹⁷¹ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef...*, s. 125.

¹⁷² Nurgün Koç, *Türk Kültür Tarihi...*, s. 488.

¹⁷³ M. Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köy...", s. 287.

¹⁷⁴ M. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy...*, ss. 114-115.

¹⁷⁵ Ahmet Emin Yalman, *Yarının Türkiyesine...*, s. 92.

sonra köy öğretmenleri ile geniş toprak sahiplerinin karşı karşıya gelmesi gibi sebepler, buna ek olarak kendi teşkilatlarından yükselen baskılar Cumhuriyet Halk Partisi'nin enstitüler için gösterdiği 1940'ların başındaki kararlı duruşunu daha fazla sürdürememesini beraberinde getirmiştir.

Başta Hasan Âli Yücel ve İsmail Hakkı Tonguç olmak üzere Köy Enstitüleri fikrinin doğup olgunlaşmasında pay sahibi olan isimler görevden el çektilmiş ve enstitülerin kuruluş amaçlarının belkemiğini oluşturan prensipler kaldırılmaya başlanmıştır. 1950 genel seçimleri sonrasında Demokrat Parti'nin iktidara gelişi ile birlikte Köy Enstitüleri'ne karşı olan mesafeli duruş daha da somut hâle bürünmüş ve 27 Ocak 1954 yılında çıkarılan 6234 sayılı yasa ile enstitüler resmen kapatılarak Öğretmen Okulları'na dönüştürülmüştür.¹⁷⁶

Köy Enstitüleri, dönemi için oldukça önemli bir atılım olup eğitimin yanı sıra politik, kültürel, ideolojik alanlarda yaratmış olduğu etkiler açısından devamlılığı sağlamak noktasında sıkıntı çekmiş bir girişim olarak kalmıştır.¹⁷⁷ Köy halkının eğitimi ve yetiştirilmesinin yanında Kemalizm'in kırsal kesimde varlığını sağlamlaştırması ve toplumsal bazda olabildiğince geniş bir tabana yayılması hedeflenerek oluşturulan bu kurumlar, egemen ideolojinin politik ayağı olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin dünyadaki genel değişimlerin etkisiyle yıpranması sonucu işlerliğini kaybetmiş ve muhalefet konumuna düşmesiyle birlikte de varlığı sona ermiştir. Ancak enstitülerden mezun olan kişiler bilhassa 1960 sonrasında Türkiye'de sol siyasetin gelişip palazlanmasında ve kitleleşmesinde etkin rol oynayacaklardır. Bu durum da aslında ideolojik aygıt olarak Köy Enstitüleri'nin Kemalist ideolojinin istediği tarzda aydın sınıfının yetişmesinde büyük mesafe alamadığı anlamına gelmektedir.

3.1.3. Diyanet İşleri Başkanlığı

Cumhuriyet rejimine geçişle birlikte devletin ve toplumun modernizasyonu yolunda geleneksel bir siyaset ve kimlik aracı olan İslam dininin yeri laik temele dayalı bir ideoloji olan milliyetçilikle ikame edilmiş, bu sayede dinin kamusal alandan

¹⁷⁶ Mustafa Gazalci, *Köy Enstitüleri...*, s. 44.

¹⁷⁷ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef...*, s. 125.

çıkarılarak fertlerin özel yaşamını ilgilendiren bir konu olarak kalması amaçlanmıştır.¹⁷⁸ Yeni politik düzende ulema sınıfına, hilafet makamına yer olmaması egemen ideolojiyi yeni çözümler bulma arayışına itmiştir. İslam'ın devletle iç içe geçmiş yapısının tasfiyesi sayesinde din, devletin dışında kalan bir inanç meselesine dönüşecektir.¹⁷⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı'nı da Kemalist ideoloji açısından böyle bir zarurettten doğan bir kurum olarak nitelendirmek mümkündür.

Tarihsel arka plân bakımından incelendiğinde Cumhuriyet'in bir kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kökeni Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislamlık makamına kadar götürülebilir. Tanzimat modernleşmesi ile birlikte Şeyhülislamlığın yetki alanı içerisinden eğitim ve adalet çıkarılmış olup, görev pozisyonu yalnızca dini konularla ilgilenmek, bu çerçevede çıkan sorunlara çözüm getirmekle sınırlandırılmıştır. Milli mücadele sonrasında 1924 yılına kadar ise din hizmetleri Şer'îye ve Evkaf Vekâleti adı altında kurulan bakanlık eliyle yürütülmüştür.¹⁸⁰

Kara'ya göre Osmanlı'daki Batılılaşma hareketleri incelediğinde gerçekleştirilen yahut gerçekleştirilmesi düşünülen faaliyetlerin hemen her aşamasında - her ne kadar temel olarak dini mantık açısından uygun düşmese de- İslam'a dayalı bir açıklanma gayreti görülmekte olup, devletin geleceği aynı zamanda İslam'ın geleceği olarak görüldüğünde modernleşme ve din olgusu birlikte devam ettirilmiştir.¹⁸¹ Cumhuriyet ilânından sonra ise yeni rejim dini tamamen ötekileştiren bir siyaset izlememekle birlikte, din olgusunu siyasi yön değiştirmeler, meşruiyet tesis etme, toplum üzerinde hâkimiyet kurma gibi hedeflerle yeniden dizayn etme çabasına girişmiştir.¹⁸² Bu bağlamda egemen ideoloji tarafından eğitim, hukuk, giyim-kuşam, kullanılan alfabe, rakamlar, takvim ve saat, resmi tatil günleri alanında yapılan tüm reformların doğrudan ya da direkt olarak dini ilgilendirmesi, kurucu kadronun söz konusu çabalarını destekler cinstendir.

¹⁷⁸ Ali Yaşar Sarıbay, "Demokrasi ve İslam İlişkisinde Türkiye Tecrübesi: Çok Partili Hayata Geçiş", *Global Toplumda Din ve Türkiye*, İstanbul, Everest Yayınları, 2004, s. 57.

¹⁷⁹ Stefan Plaggenborg, *Tarihe Emretmek...*, s. 415.

¹⁸⁰ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, "Kuruluş ve Tarihi Gelişim", <http://www.diyanet.gov.tr/tr/icerik/kurulus-ve-tarihce/8>, (21.09.2016).

¹⁸¹ İsmail Kara, "Din ile Devlet İşleri Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, S. 18, 2000, s. 31.

¹⁸² Kara, a.g.m., s. 32.

Nihayetinde 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan ve 1965 yılına kadar yürürlükte kalacak 429 sayılı kanunla birlikte Hilafet makamının yanı sıra Şer'îye ve Evkaf Vekâleti de kaldırılarak Diyanet İşleri Başkanlığı resmi olarak kurulmuş olup, "İslam dininin itikat ve ibadet alanıyla ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve dini kurumları idare etmek" görevi kendisine verilmiştir. Başbakanlığa bağlı bir kurum olarak faaliyet gösterecek olan Diyanet İşleri Başkanlığı, ülkedeki tüm cami, mescit vb. İslamî ibadet alanlarının yönetiminden sorumlu olup, ihtiyaç duyulan personeli de atamakla görevlendirilmiştir.¹⁸³

Kara'ya göre Diyanet İşleri Başkanlığı, görevlerini yerine getirirken resmi ideolojinin barındırdığı felsefe ve ilkeler bütününe dışına çıkmamaya özen göstermiş, Müslüman ahalinin benimsediği İslam anlayışından daha ziyade, devletin uygun gördüğü din işlerine bakan bir kurum hüviyetinde karşımıza çıkmıştır.¹⁸⁴ 1927'de hutbelerin, 1932'de ezanın Türkçeleştirilmesi, 1934'te Ayasofya Camii'nin müze hâline dönüştürülmesi gibi dini doğrudan ilgilendiren faaliyetler konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görüşüne başvurulmadan veya aleyhte bildirdiği görüşler dikkate alınmadan siyasi irade tarafından karar alınması buna örnek teşkil etmektedir.¹⁸⁵ Bu çerçevede Kemalist devlet ideolojisi, din olgusunu sosyal hayatın içinde yaşamını sürdüren canlı bir varlık olarak ele almamış, İslam dininin gereksinimlerinin yerine getirileceği alanları ibadet yerleri ile sınırlamıştır.¹⁸⁶ Nitekim erken Cumhuriyet döneminin en uzun süreli İçişleri Bakanlığı görevini yürütmüş olan Şükrü Kaya da Kemalist ideolojinin laiklik ilkesine işaret ederek devlet işlerinin dinden etkilenmesine müsaade etmeden dinin ibadet yerlerin dışarı çıkmamasının kurucu iradenin hedefleri arasında olduğunu vurgulamıştır.¹⁸⁷

Karpat'a göre devlet halkın yaşadığı İslam üzerinde sıkı bir denetim ağı kurarken, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın işleyişinde görev alan modernist dinsel elitleri aracılığıyla da İslam'a kendi düşüncelerini aşılacaktır. Bu süreçte de resmi ideolojinin ibadetlere karşı mesafeli tutumu, dine karşı bir kampanya yürütüldüğü algısının

¹⁸³ Nihat Aytürk, Yaşar Çelik, Enver Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, Ankara, T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Yayınları, 1987, s. 7.

¹⁸⁴ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, 4. B., İstanbul, Dergah Yayınları, 2010, s. 78.

¹⁸⁵ İsmail Kara, "Din ile Devlet...", ss. 43-44.

¹⁸⁶ Kara, a.g.e., s. 24.

¹⁸⁷ Andrew Mango, "Türkiye'de İslam", *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 133.

doğmasına yol açmıştır.¹⁸⁸ Heyd de bu noktaya dikkat çekerek Kemalist rejimin hiçbir zaman Sovyet tarzı bir din düşmanlığına soyunmadığını, İslam'ı yalnızca bireysel inanç ve ibadetle sınırladığını savunmuştur.¹⁸⁹

Başgil, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın idari konumunun kurucu felsefenin laiklik ilkesiyle çok da örtüşmediğini savunur. Zira kurumun başbakanlığa bağlı olması, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından ziyade dinin devletin denetime altına girmesi anlamını taşımaktadır.¹⁹⁰ Toprak bu durumu İslamiyet'in din olma gerçekliğinin yanı sıra politik bir doktrin de öne sürmesine bağlamaktadır. Toprak'a göre din ile devlet İslamiyet'te iç içe olduğundan ve devlet ile toplum arasından bir ayrıma gidilmemesinden dolayı devletin dinden bağımsız bir yapı olarak inşa edilebilmesi için dini denetim altına alması gerekmektedir. Dolayısıyla Kemalist ideolojinin laiklik ilkesini de İslamiyet'in bu politik özelliği şekillendirmiştir.¹⁹¹ Hatemi de laiklik ilkesinin anayasaya girmesi sonrasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığını sürdürmesini olumlu bulmuş, bu sayede özerkliğe hiç hazır olmayan din adamlarının yalnızca günlük dini gereksinimleri karşılayan bir memura dönüşmelerinin önüne geçildiğini ve İslam dinin prestijinin sarsılmasının da engellendiğini savunmuştur.¹⁹² Akşit'e göre de Diyanet İşleri Başkanlığı, modern ulus-devlet anlayışına uygun laik kimlikli bir yurttaş tipi oluşturmak ve dini kimliklerin özel alana itilmesi adına gerekli bir kurum olup, Fransa tipi laiklik modeli ile de çelişmemektedir.¹⁹³

Tunaya'ya göre Kemalizm'in laiklik prensibi ilmiye sınıfının varlığını sona erdirmiştir ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile de Cumhuriyet rejiminin kendine özgü yeni bir ilmiye sınıfı oluşturduğu kanısına varmak doğru bir değerlendirme olmaz. Zira Diyanet İşleri Başkanı ruhani bir lider değil, tıpkı diğer bürokratlar gibi devlet kademesinde çalışan bir memurdur.¹⁹⁴

¹⁸⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, 5. B., İstanbul, Timaş Yayınları, 2014, s. 266.

¹⁸⁹ Uriel Heyd, "Modern Türkiye'de İslam'ın Yeniden Dirilişi", *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 172.

¹⁹⁰ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2003, s. 205.

¹⁹¹ Binnaz Toprak, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5. B., Ankara, Sentez Yayıncılık, 2014, s. 395.

¹⁹² Hasan Hüsrev Hatemi, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet İşleri Teşkilatının Önemi", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 29, 1994, s. 87.

¹⁹³ Bahattin Akşit, "Laikleşme Tipolojisi ve Türkiye'deki Laikleşme Deneyimi", *Şerif Mardin'e Armağan*, (der. Ahmet Öncü, Orhan Tekelioğlu), 3. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 77.

¹⁹⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler...*, s. 214.

Özay, egemen ideolojinin yürütücüsü olan kadronun bütünüyle dine karşı bir tavır almamak ancak öte yandan da devlet yapısı içerisinde laik sistemin işlerliğini sürdürebilmek adına çözümü Diyanet İşleri Başkanlığı mekanizmasının oluşturulmasında bulduğunu savunur.¹⁹⁵ Gözaydın'a göre kurucu irade bu vesile ile hem dinin bir kamusal hizmet olarak sunulmasını sağlamış hem de söz konusu hizmeti yürütmek olan dini personeli denetleme olanağına kavuşarak laik düzenin korunmasını hedeflemiştir.¹⁹⁶

Kemalizm'in, din konusunu toplumsal değil de bireysel olarak ele alması ve bunun vicdanlarda değerlendirilmesi gerektiğini düşünmesi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığını zaruri kılmıştır. Bu anlamda Diyanet İşleri Başkanlığı, dinin rejim dışında kalabilmesi açısından güvenli bir tercihtir.¹⁹⁷ Özbudun da “muasır medeniyet” amacının güvenliği konusuna vurgu yaparak, din işlerinin dini cemaatlerin oluşturduğu kurumların inisiyatifine bırakılmasının yaratacağı riskler çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığının önemine dikkat çekmiştir.¹⁹⁸

Mardin, -Diyanet İşleri Başkanlığı da dâhil olmak üzere- laiklik ilkesi gereğince Kemalizm'in din alanında giriştiği modernleşme esaslı reformların “halk dini” olgusunu gözardı edilecek şekilde yapılmasının uzun zaman diliminde zararlı bir takım sonuçlar doğurduğunu savunmuştur. Her ne kadar egemen ideolojinin yürütücüleri bu hususun üzerinde durmasa da İslam dininin yaşanış şeklinin halk nezdinde daha farklı olduğunun farkında olan yerel dini kanaat önderleri ve bu işleri hurafe temelli olarak yürüten bazı odaklar söz konusu zaafıtan faydalanma imkânı bulmuşlardır.¹⁹⁹ Dolayısıyla resmi ideolojinin hemen her kurumu gibi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın halk nazarındaki meşruiyeti de halkın ve devletin uyumlu birlikteliğiyle yakından ilgilidir. Bu ikili arasındaki güvenin tesis edilemediği durumda ise Diyanet İşleri Başkanlığı hükümetin bir kurumundan ibaret kabul edilmiştir.²⁰⁰

¹⁹⁵ İl Han Özay, “Cumhuriyetin Dini”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, C. 2, İstanbul, S. 3, 1981, s. 83.

¹⁹⁶ İhtar Gözaydın, *Diyanet Türkiye'de Dinin Tanzimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 274.

¹⁹⁷ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 8. B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1990, s. 260.

¹⁹⁸ Ergun Özbudun, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi – II Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)*, Ankara, Yükseköğretim Kurulu Yayınları, 1987, s. 77.

¹⁹⁹ Şerif Mardin, *Din ve...*, s. 119.

²⁰⁰ Yasin Aktay, *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 230.

Kemalizm'in devletin egemen ideolojisi olması ve buna karşılık İslam'ın, egemen ideolojiye muhalif pozisyonda bulunan kesimlerin sembolü hâline gelmesinin sonuçları çok partili hayata geçişte etkisini göstermiştir. İslam'ın Türk milletinin ayırt edici vasfı olduğundan hareketle din ve vicdan hürriyetinin önemini vurgulayan Demokrat Parti, laiklik ilkesinin de din düşmanlığı anlamına gelmediğini savunmuştur. Kemalizm'i kimin daha iyi yorumladığı iddiası iki parti arasındaki politik rekabetin unsurlarından birisi hâline gelmiş, bu rekabeti sürdürürken gerçek anlamda İslam'a kimin daha çok saygı duyup değer verdiği tartışması da öne çıkmıştır.²⁰¹

En nihayetinde bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı, devletin dini alanda toplumsal yaşamı kontrol altına alıp düzenlemek adına işlev gören ideolojik bir aygıt olmuş, gerek tek parti döneminde gerekse çok partili hayata geçiş sonrası siyasal iktidarların dünya görüşleri çerçevesinde şekillendirmesiyle varlığını korumaya devam etmiştir. Toplumsal hayatın alternatif dini oluşumlara bırakılma gibi bir düşüncenin somut anlamda bir karşılığının bulunmaması da bu mevcudiyetin devamında etkilidir.²⁰²

3.2. BASKI AYGITLARI

Kemalizm'in hâkim ideoloji olarak hüküm sürdüğü devletin, ideolojik aygıtlar vasıtasıyla toplumun bütününe yerleştirmeye çalıştığı bu temel felsefeyi tehdit eden oluşumların etkisiz hâle getirilmesi, resmi ideolojinin esasını oluşturan prensiplerin korunması adına devreye soktuğu baskı aygıtları, üzerinde durulması gereken tamamlayıcı yapılardır. Althusser'in ortaya koyduğu teori çerçevesinden bakıldığında başlangıcı Takrir-i Sükûn kanununa kadar götürülebilecek, siyasi iktidar olarak ise bilhassa 1930'ların başlarından itibaren devletle özdeşleşmiş olan ve 1945 yılına kadar bu niteliğini muhafaza eden Cumhuriyet Halk Partisi, hukuk alanında İstiklâl Mahkemeleri ve güvenlik boyutunda ordu, devletin baskı aygıtları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmanın temel tartışma alanı olması bakımından ordunun konumu bir sonraki bölümde ele alınacak olup, bu kısımda politika ve adalet zemininde Kemalizm ile yoğrulmuş devlet yapısının, ihtiyaç duyduğu durumlarda -benimsediği ideolojinin

²⁰¹ Ali Yaşar Sarıbay, "Demokrasi ve İslam İlişkisinde...", ss. 58-59.

²⁰² İştâar Gözaydın, *Diyanet...*, ss. 305-306.

devamını sağlamak adına- devreye soktuğu diğer iki baskı aygıtı ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

3.2.1. Cumhuriyet Halk Partisi

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan itibaren politik hayatın en önemli aktörlerinden birisi belki de birincisi olarak gösterilebilecek bir kurum olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin görev edindiği tarihsel misyonun incelenmesi, erken Cumhuriyet döneminde egemen ideolojinin yerleşmesi için yürütölen faaliyetlerde görmüş olduğu işlevin netleştirilmesi bakımından da gereklilik arz etmektedir. Bu bağlamda 1923-1925 yılları arasında kurucu felsefenin temel prensiplerini ideolojik söylem düzeyinde ortaya koyarak işe başlayan Cumhuriyet Halk Partisi'nin, 1925 yılında çıkardığı Takrir-i Sükûn kanunundan başlayarak yirmi yıl boyunca egemen ideolojiye muhalif konumda bulunan tüm oluşumların tasfiyesine girişen bir baskı aygıtına evirildiği söylenebilir.

Tarihsel arka plâna bakıldığında Cumhuriyet Halk Partisi'nin kökeni Milli Mücadele döneminde üstlenmiş olduğu kritik rolle öne çıkan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne ve akabinde birinci mecliste aynı isimle kurulan gruba dayanmaktadır. 6 Aralık 1922 tarihinde yaptığı açıklamayla Mustafa Kemal Paşa, "Halk Fırkası" ifadesini kullanarak partinin kurulmasına dair ilk işareti vermiş, kazanılan bağımsızlık sonrası ülkeyi içine düşmüş olduğu geri kalmışlık hâlden hızla kalkındırmanın çözümlerini üretecek projelerin hayata geçirilmesini partinin esas hedefi olarak belirlemiştir.²⁰³

8 Nisan 1923 tarihinde ise kurulması düşünölen partinin çekirdek programı olarak kabul edilebilecek "Dokuz Umde" yayınlanmış, ulusun temsilcisinin Türkiye Büyük Millet Meclisi olması, saltanatın kaldırılması gerekliliği, güvenliğin öncelikli husus olarak tanımlanması, mahkemelerin adil bir şekilde çalışmasının sağlanması, tarım, sanayi, hayvancılık, sağlık, ulaşım, madencilik gibi alanlarda gelişimin sağlanması, zorunlu askerliği kısıtlanması, askeri bürokrasi ve kamu bürokrasisinin hayat standartlarının geliştirilmesi, özel girişimin teşvik edilmesi ilkeleri kabul

²⁰³ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, 3. B., İstanbul, Boyut Yayınları, 2012, ss. 65-67

edilmiştir.²⁰⁴ Dokuz Umde'nin ilânını takiben 9 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası kurulmuş, 10 Kasım 1924 tarihinde isminin başına Cumhuriyet sözcüğü eklenmiş, 1931 yılında ise “fırka” yerini “parti” kelimesi almıştır.²⁰⁵

Kurulduğu dönem itibarıyla üyelerinin çoğunluğu aydınlar, bürokratlar, emekli subaylar ve büyük toprak sahiplerinden oluşan Cumhuriyet Halk Partisi,²⁰⁶ modern ve bağımsız bir ulus-devletin inşasını görev edinmiştir.²⁰⁷ Bunun yanı sıra aralıksız sürdürülecek bir toplum değişimi hamlesini yapabilecek politik ve sivil kurumların oluşturulması hedeflenmiş, halkçı anlayış ve demokratik ideallerden vazgeçmeden fakat bunların seçkin düşünce yapısı içinde geçerliliğini koruyacak bir parti örgütü tasarlanmıştır.²⁰⁸

Cumhuriyetin ilk yıllarında patlak veren, rejimi tehdit edici nitelik barındıran Şeyh Said İsyanı, siyasal iktidarın -dolayısıyla Cumhuriyet Halk Fırkası'nın- çözmesi gereken bir mesele olarak ortaya çıkmış, ayaklanmanın bastırılması sonrasında mevcut başbakan Fethi Bey'in (Okyar) görevi bırakmasını takiben yeni hükümeti kuran İsmet Paşa (İnönü) öncülüğünde düzenin yerleşmesinin ve istikrarının sağlanması adına daha sert tedbirler alınması kararlaştırılmıştır.

Bu çerçevede İsmet Paşa kabinesi tarafından hazırlanmış ve 4 Mart 1925 tarihinde meclisten çıkarılmış olan Takrir-i Sükûn Kanunu ile devlet ideolojisinin işlerliğinin daha etkin bir şekilde sağlanması yoluna gidilmiştir. Yürürlüğe girdiği tarihten itibaren iki yıl boyunca geçerli kalması kabul edilen ve üç maddeden oluşan kanunun ilk maddesi, aynı zamanda çıkarılış amacını da net bir şekilde yansıtmaktadır. Söz konusu madde uyarınca siyasal iktidar, cumhurbaşkanının da onayını alarak başta irtica ve isyan olmak üzere ülkenin düzenini bozmaya yönelik çalışmalarda bulunan her türlü oluşumun varlığına son verme yetkisini eline almıştır.²⁰⁹ Ayrıca birisi doğu vilayetleri birisi diğer şehirler olmak üzere oluşturulan iki İstiklâl Mahkemesi kurularak kanun gereğince suçlu bulunanların yargılanması sağlanmıştır.²¹⁰

²⁰⁴ Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti...*, ss. 44-45.

²⁰⁵ Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 21.

²⁰⁶ Metin Heper, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, İstanbul, Doğan Kitap, 2011, s. 174.

²⁰⁷ Kemal Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, 6. B., İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 43.

²⁰⁸ Karpat, a.g.e., ss. 42-43.

²⁰⁹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti...*, s. 146.

²¹⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin...*, s. 254.

Kanun etkisini öncelikle basın alanında öne çıkarmış, ilk etapta İstanbul'da faaliyet gösteren ve çeşitli politik görüşleri savunan Tevhid-i Efkâr, İstiklal, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç, Sebilürreşat, Tanin isimli yayın organları kapatılmıştır.²¹¹ Takrir-i Sükûn'un ikinci önemli etkisi ise siyasal muhalefet üzerinde kendisini göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele yıllarında kader birliği yaptığı ve daha sonrasında politik açıdan ayrıldığı yol arkadaşları tarafından 1924 yılının Kasım ayında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, siyasal faaliyetlerine dini alet ettiği ve bazı temsilciliklerinin Şeyh Sait İsyanı'nda parmağı olduğu gerekçesiyle 5 Haziran 1925'te kapatılmıştır.²¹²

17 Haziran 1926 tarihinde yapılan bir ihbar üzerine ortaya çıkan ve Mustafa Kemal Paşa'yı hedef alıp, tarihe "İzmir Suikastı Girişimi" olarak geçen olay sonrasında, girişimin planlayıcıları arasında yer alan, birinci meclisin Lazistan mebusu Ziya Hurşit ve arkadaşları ile bunun haricinde rejime muhalif kimlikleriyle bilinen ve geçmişte İttihat ve Terakki bünyesinde aktif görevler üstlenen pek çok ismin yanı sıra başta Kâzım Karabekir Paşa olmak üzere kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın vekilleri de tutuklanmıştır.²¹³

Zürcher'e göre Takrir-i Sükûn Kanunu Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinde bir dönüm noktasına karşılık gelmiştir. Kanunun etkin bir biçimde kullanıldığı iki yıl boyunca muhalefet ve basın devre dışı bırakılmış, iktidar yolunda kendisine rakip teşkil edebilme potansiyeline sahip olan tüm unsurlar sistemin dışına itilmiştir. Egemen ideolojinin yürütücüleri kendilerini tam anlamıyla güvende hissettikleri 1929 yılına kadar yürürlükte kalan kanunun etkileri ise çok partili hayata geçişe kadar devam etmiştir.²¹⁴

Türkiye'deki politik rejim hakkında Batı dünyasının sahip olduğu olumsuz imajı yıkmak ve siyasal tansiyonu düşürmek adına çözüm arayışı içinde olan Mustafa Kemal Paşa 1930 yılına gelindiğinde iki partili sistemi yeniden denemeye karar vermiş ve arkadaşlıkları Harbiye yıllarına kadar dayanan Fethi Bey'den bir parti kurmasını talep etmiştir. Fethi Bey de bu talebi kabul ederek 12 Ağustos 1930 tarihinde Serbest

²¹¹ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti...*, s. 149.

²¹² Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, 3. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, ss. 130-131.

²¹³ Tunçay, a.g.e., ss. 166-167.

²¹⁴ Zürcher, a.g.e., ss. 123-124.

Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuştur.²¹⁵ Serbest Fırka, rejimin temel prensiplerine sadık kalacağına sözünü vermekle birlikte ekonomi ve politikada liberal çizgiyi savunan bir program etrafında örgütlenme yolunu tercih etmiştir.²¹⁶

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın "güdümlü muhalefet" olarak tanımlayan Tunçay'a göre firkanın ciddi bir iktidar alternatifi olması endişesi söz konusu girişimi yapay kılmıştır. Zira Mustafa Kemal Paşa açısından ülke menfaati Cumhuriyet Halk Fırkası'nın menfaatleri ile özdeş olduğundan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın varlığı da yalnızca siyasal iktidarın uyguladığı hatalı politikaları ortaya koyup daha iyi işlerlik kazanmasına yardımcı olması açısından bir anlam taşımaktadır.²¹⁷ Gerçekten de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın iktidarı hedefleyen bir politik girişime dönüşme olasılığının yarattığı huzursuzluk 1930 yılında yapılacak yerel seçimler öncesinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nı bir dizi tedbirler almaya itmiştir.

Bu doğrultuda bazı Serbest Fırka adaylarının seçimden çekilmeye zorlanması, Serbest Fırka'ya oy vereceği düşünülen bazı mahallelerdeki seçmenlerin sandık başlarından uzaklaştırılması, kimi köylerde köy ahalisinin tarım kredisi alabilmesi ve ürününü satabilmesinin Serbest Fırka ile ilişki kurmamaları koşuluna bağlanması, Cumhuriyet Halk Fırkası'na oy vermeyi düşünmeyen kamu çalışanlarının işten çıkarılması gibi yaptırımların uygulanması söz konusu olmuştur.²¹⁸ Tüm bunlara rağmen Serbest Cumhuriyet Fırkası 1930 yerel seçimlerinde 502 seçim bölgesinden, iki tanesi kent merkezi (Samsun ve Silifke) olmak üzere 40 belediye kazanmayı başarmıştır.²¹⁹

Yerel seçimler sonrasında Fethi Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası'nı seçimlere hile karıştırmakla suçlamış ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya hakkında bir gensoru önergesi vermiştir.²²⁰ Bu gelişme üzerine siyasal iktidar da refleks göstermekte gecikmeyerek, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı ve yöneticilerini vatana ihanetle itham etmiştir. Mevcut gerilimde Cumhuriyet Halk Fırkası'nı işaret ederek taraf olduğunu belirten Mustafa

²¹⁵ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan...*, s. 206.

²¹⁶ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin...*, s. 265.

²¹⁷ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti...*, s. 249.

²¹⁸ Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Yerel Seçimler*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 47.

²¹⁹ Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 183.

²²⁰ Tunçay, a.g.e., s. 274.

Kemal Paşa ile karşı karşıya gelmek istemeyen Fethi Bey de 16 Kasım 1930 tarihinde partisini feshetme kararı almıştır.²²¹

Koçak'a göre Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendisini feshetme kararı alması dönemin dinamikleri göz önüne alındığında pek de şaşırılacak bir durum değildir. Zira muhalefet partisi olarak iktidardaki Cumhuriyet Halk Fırkası'na yönelttikleri her eleştiri aynı zamanda devlete ve onun temsil ettiği ideolojiye yönelik kabul edilmiştir. Buradan da Cumhuriyet Halk Fırkası, devlet, iktidar, rejim ve ideoloji kavramlarının aslında birbirlerinden bağımsız düşünülmeceği anlamı çıkmaktadır.²²²

Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminin de başarısızlıkla sonuçlanması sonrasında Cumhuriyet Halk Fırkası, 1931 yılından itibaren gücünü daha da sağlamlaştırarak muhalefeti sadece parti içi ile sınırlamıştır.²²³ 1931 kurultayı ile birlikte egemen ideolojinin ilkeleri parti programında da resmi olarak yerini almış ve bu sayede parti-devlet bütünleşmesinin ilk adımları atılmıştır.²²⁴ İlk aşamada bazı toplumsal ve kültürel kurumların tasfiyesine girişilmiş olup, bu çerçevede Türk Ocakları kapatılmış (1931), kuruluşu 1924 yılına dayanan Türk Kadınlar Birliği, Cumhuriyet Halk Partisi'nin lider kadrosunun talebi üzerine 1935 yılında topladığı olağanüstü kongresi sonucunda kendisini feshetme kararı almıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası'na görüşlerine daha yakın duran ve İsmet Paşa kabinesinin bilhassa iktisadi politikalarını eleştirmesiyle bilinen "Yarın" gazetesi ise çıkarılan yeni basın kanunu uyarınca kapatılmıştır.²²⁵

İkinci önemli hamle ise akademide gerçekleştirilmiştir. Darülfünun mektebi, 1933 yılında İstanbul Üniversitesi olarak yeniden kurulmuş, öğretim kadrosunun 2/3'si görevlerinden alınarak yalnızca Kemalist ideolojinin çizgisine sıkı sıkıya bağlı öğretim üyeleriyle yola devam edilmiştir. Ortaya çıkan açık ise Hitler iktidarı sonrası Almanya'dan ayrılan profesörlerin ders vermeleri için Türkiye'ye davet edilmeleriyle kapatılmıştır.²²⁶

²²¹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin...*, s. 265.

²²² Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, ss. 671-672.

²²³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, Dovan Kartet Basımevi, 1952, s. 561.

²²⁴ Ayşe Güneş Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, (çev. Belkıs Tarhan, Nüvit Tarhan), 2. B., İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2010, ss. 68-69.

²²⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin...*, ss. 267-268.

²²⁶ Zürcher, a.g.e., s. 268.

1930'lu yılların ortasından itibaren Cumhuriyet Halk Partisi, yalnızca iktidarı elinde bulunduran bir siyasi teşekkül olmakla kalmamış, aynı zamanda bir devlet partisi hüviyetine bürünmüştür. Parti, tüm vatandaşların ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte olan ve milli birliğin somut göstergesi sayılan bir kurum olmakla birlikte, devletin işleyişini sağlayan bir "motor gücü" vazifesi de görmüştür. Parti meclisi üyeleri ve milletvekili adaylarının listeleri ise cumhurbaşkanı, parti genel başkanı ve başbakan ile parti genel sekreterinin onayıyla hazırlanmaya başlanmıştır.²²⁷ 1936 yılında yayımlanan beyanname ile ise İçişleri Bakanı aynı zamanda partinin genel sekreteri olmuş, valilerin de partinin il başkanlıkları görevini yürütmesi kararlaştırılmıştır.²²⁸ Koçak'a göre söz konusu beyanname ile amaçlanan öncelikle devlet dışındaki her türlü özerk siyasi varlığa son verip bunları parti içerisinde eritmek ve devamında partiyi devletin bileşenlerinden birisi hâline getirmek olmuştur.²²⁹

Parti-devlet bütünleşmesinin nihai adımı ise 1931 yılında Cumhuriyet Halk Partisi programına dahil edilen Kemalizm'in altı temel ilkesinin 1937 yılında anayasaya girmesiyle atılmıştır. Bu çerçevede 1924 Anayasası'nın ikinci maddesi "Türkiye devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve devrimcidir" şeklinde değiştirilmiştir. Böylelikle Cumhuriyet Halk Partisi'nin temel ilkelerin devletin anayasasının metni içinde de yer almış, daha sonra kurulacak tüm siyasi partiler de bu ilkelere programlarında yer vermiştir.²³⁰

Koçak'a göre parti bu noktada devlet tarafından hiyerarşik açıdan daha alt kademedede bulunan bir organ olarak görülmüştür. Bu doğrultuda parti-devlet ilişkilerinde partinin görev tanımı, kamu bürokrasisi tarafından verilen talimatları harfiyen uygulamak şeklinde belirlenmiştir. Dolayısıyla parti, devleti denetleyen yahut ona rehberlik eden bir kurumdan ziyade, devletin ülkenin en ücra noktalarına kadar nüfuz edebilmesi adına kendisinden faydalandığı bir örgüte karşılık gelmektedir.²³¹

²²⁷ Ayşe Güneş Ayata, *CHP...*, s. 75.

²²⁸ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve...*, s. 86.

²²⁹ Cemil Koçak, "CHP-devlet kaynaşması (1936)", *Toplumsal Tarih*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S. 118, 2003, s. 79.

²³⁰ Hikmet Bilâ, *CHP 1919-2009*, 4. B., İstanbul, Doğan Kitap, 2008, s. 64.

²³¹ Cemil Koçak, "Yeni Belgeler Işığında CHP-Devlet Kaynaşması Üzerine Notlar", *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar Sina Akşin'e Armağan*, (haz. Mehmet Ö. Alkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 134-135.

Atatürk'ün ölümü ve yerine son dönemde arasının pek de iyi olmadığı İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte farklı bir dönemin kapısı aralanmış, "değişmez genel başkan" ve "Milli Şef" ilân edilen İnönü döneminde Kemalizm'in şekillendirilip yeniden üretilmesi çalışmaları karşımıza çıkmıştır. Koçak'a göre uluslararası politik şartların etkisiyle devlet-toplum ilişkileri totaliter bir niteliğe bürünmüştür.²³²

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte bu duruma uygun bir ekonomi politikası belirleyen devlet, bu bağlamda üç temel yasa çıkararak uygulamaya sokmuştur. Bunlardan ilki 18 Ocak 1940 tarihli Milli Korunma Yasası olup, tarım ürünlerinin ve sanayi kuruluşlarının üreteceği malların niteliği, miktarı, fiyatlarının belirlenmesi, bu sektörlerdeki işçilerin çalışma yükümlülükleri, yurttaşlara karne ile ekme dağıtımını gibi hususlar hükümetin inisiyatifine ve denetimine bırakılmıştır.²³³

Bu dönem içerisinde çıkarılan ikinci yasa, 11 Kasım 1942 tarihli Varlık Vergisi Kanunudur. Bu kanunla savaş ekonomisi ortamında servetlerini ciddi ölçüde arttırarak olağanüstü kazançlar elde eden kişilerden hiç değilse bu miktarın belli bir kısmını tahsil ederek toplumda yaşanan ekonomik darboğazın aşılması hedeflenmiştir. Ayrıca büyük meblağlara varan devlet harcamalarının bütçede yarattığı boşluğun bu sayede kapatılması amaçlanmıştır.²³⁴

Yasa uyarınca kazanç ve buhran vergisi mükellefleri, büyük çiftçiler, yüksek miktarda gayrimenkul sahipleri, asıl meslekleri olmasa dahi 1939 yılından beri bir kez bile olsa ticaret yapmış kişilerden bir defaya mahsus olmak üzere vergi tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Vergi miktarları il ve ilçelerde oluşturulan komisyonlar tarafından belirlenmiş olup itiraz yolu kapatılmıştır. Mükelleflere ödeme için 15 gün süre (faiziyle ödemek şartıyla artı 15 gün de gecikme marjı) tanınmış, bir ay içerisinde vergisini ödemeyenler ise Aşkale ve Sivas-Erzurum demiryolu hattının yapımında çalışmaya gönderilmiştir.²³⁵

Boratav'a göre Varlık Vergisi Kanunu ile burjuvazinin tüm grupları arasında devlet tarafından objektif bir yaklaşım sergilenmemiş, siyasi iktidara yakın olan

²³² Cemil Koçak, "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/Milli Şef", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 123.

²³³ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi...*, ss. 426-427.

²³⁴ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef...*, C. 2, s. 476.

²³⁵ Çavdar, a.g.e., ss. 431-432.

kesimler kayrılırken ağırlıklı olarak azınlıkların içinde bulunduğu kesimler ise önemli derecede mağdur edilmiştir. Bu sayede büyük bölümünü gayrimüslimlerin oluşturduğu İstanbul burjuvazisinden, Anadolu orijinli yeni zenginlerin lehine doğru hissedilir ölçüde değişimler ortaya çıkmıştır.²³⁶ Koçak, Boratav'ın görüşünü daha da ileri taşıyarak Varlık Vergisi Kanunu sayesinde ekonominin tüm alanlarını kapsayacak şekilde Türk ve Müslüman kökenli girişimcilere yer açılarak gayrimüslim kökenli girişimcilerin tasfiyesinin sağlandığını ve bunda da büyük ölçüde amaca ulaşıldığını savunmuştur.²³⁷

Savaş ekonomisinin uygulandığı dönemde çıkarılan üçüncü önemli yasa ise 15 Mayıs 1943 tarihli Toprak Mahsulleri Yasası olmuştur. Yasaya göre miktarı önceden tahmin edilmek üzere tüm tarım ürünlerinden %8 oranında vergi alınması hükme bağlanmış, 1944 yılında kanun yeniden revize edilerek vergi oranı % 10'a yükseltilmiştir.²³⁸

Boratav'a göre Toprak Mahsulleri Yasası, büyük ölçekli toprak sahipleri ile küçük çiftçi arasında vergi oranı açısından herhangi bir fark gözetmemesi sebebiyle önemli sıkıntılara yol açmıştır. Savaş şartları dolayısıyla ancak kendi geçimini sağlayabilecek kadar üretebilen küçük çiftçi, belirlenen vergi miktarının olumsuz etkilerinden en ciddi şekilde zarar gören kesim olmuştur.²³⁹

Ahmad'a göre tüm bu yasaların üzerinde fazla çalışılmadan çıkarılması, uygulanmasında yaşanan aksaklıklar ve sonuçları özellikle ticaret erbabı ile büyük toprak sahipleri arasında huzursuzluğa yol açmış, Cumhuriyetin ilânından beri iktidar ve pek tabii devlet ile kurulmuş olan sağlam işbirliği güven unsurunun zedelenmesi sebebiyle sarsıntıya uğramıştır.²⁴⁰

Atatürk sonrası tek parti dönemine politik açıdan bakıldığında ise İnönü'nün 1938 öncesinde çeşitli gerekçelerle muhalif konumda olan ve iktidar çevresinden uzaklaştırılan siyasi figürlerle bir nevi barışma yolunu tercih ettiği görülmektedir. Bu doğrultuda başta Kâzım Karabekir olmak üzere pek çok önemli ismin yeniden

²³⁶ Korkut Boratav, *Emperyalizm, Sosyalizm ve...*, s. 380.

²³⁷ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef...*, C. 2, s. 515.

²³⁸ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi...*, ss. 433-434.

²³⁹ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1972, ss. 352-353.

²⁴⁰ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, (çev. Ahmet Fethi), 3. B., İstanbul, Hil Yayın, 2007, s. 24.

Cumhuriyet Halk Partisi'ne katılmaları ve milletvekili olarak parlamentoya girmeleri sağlanmıştır.²⁴¹

Atatürk ve İnönü'den sonra partinin üç numaralı ismi olarak gösterilen Recep Peker, tek parti yönetiminin egemen ideolojiye uygun olarak gerekliliğini bir dizi konferans vererek açıklamış, Peker'in bu konuşmaları 1935 yılında "İnkılap Tarihi" ismiyle kitaplaştırılarak üniversitelerin müfredatına zorunlu kaynak olarak konulmuştur.²⁴²

Peker'e göre Kemalizm'in öngördüğü reformların uygulanması ve yerleşik hâle getirilebilmesi için güç kullanımına başvurulması zaruridir. Çünkü Türkiye'deki geleneklerin kökleri halk içerisinde oldukça derinlere uzanmaktadır.²⁴³ Parti lideri ise parti için hayati derecede önemli bir aktördür. Parti lideri, partinin felsefesini, iradesini ve yaratıcı gücünü kendi kimliğinde somutlaştıran kişidir.²⁴⁴

Eğitim alanında da yeni kuşakların Kemalizm'in prensiplerini özümseyecek şekilde yetişmeleri için azami titizlik gösterildiğini, bunun haricinde herhangi bir fikir akımına yönelik okumaların yapılmasının önüne geçildiğini söyleyebilmek mümkündür. Örneğin 1938 yılında İçişleri Bakanı ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın Halkevleri başkanlarına yönelik yayınlamış olduğu genelgeyle sol yayınlar üzerinde böyle bir tedbir alma yoluna gidilmiş, Karl Marx'tan Hikmet Kıvılcımlı'ya, Sabiha Sertel'den Nazım Hikmet'e kadar pek çok düşünür ve yazarın eserleri Halkevlerinin kütüphanelerinden toplatılmıştır.²⁴⁵

II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte Avrupa merkezli uluslararası politika anlayışı yerini Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin odak noktası olduğu iki kutuplu yeni bir düzene terketmiş, ortaya çıkan bu yeni tablo savaş yılları boyunca dikkatli bir denge siyaseti izleyen Türkiye'yi de alacağı pozisyon bakımından net bir karar verme sürecine itmiştir.²⁴⁶ Zira savaşı müttefiklerin kazanması aynı zamanda

²⁴¹ Ahmet Demirel, "İsmet İnönü", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 130.

²⁴² Kemal Karpat, *Türk Siyasi...*, ss. 62-63.

²⁴³ Recep Peker, *İnkılap Dersleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1984, ss. 18-19.

²⁴⁴ Peker, a.g.e., ss. 63-64.

²⁴⁵ Cemil Koçak, *Tek-Parti Döneminde Muhaliif Sesler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, ss. 154-155.

²⁴⁶ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef...*, C. 2, s. 546.

otoriter nitelikli tek parti rejimlerine karşı çok partili demokratik anlayışın zaferini simgelemiş, Türkiye de bu noktada yönünü Batı'ya doğru çevirme kararını almıştır.²⁴⁷

Bu doğrultuda savaşın bitimiyle birlikte kurulmasına karar verilen Birleşmiş Milletlerin temel yapısının ve statüsünün belirleneceği San Francisco Konferansı'na katılan Türkiye, Birleşmiş Milletler Şartı'nı imzalayarak bir bakıma demokrasinin temel prensiplerini göz önünde bulunduran daha özgürlükçü bir rejime geçeceğinin de teminatını vermiştir.²⁴⁸ Yanı sıra Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik ortaya çıkan somut toprak talepleri de hükümeti Atlantik bloğuyla yakınlaşmaya daha çok sevketmiş, Türkiye'nin komünizm aracılığıyla Sovyetlerin yörüngesine girmesini istemeyen Amerika Birleşik Devletleri de 1947 yılında Truman Doktrini kapsamında ekonomik yardımda bulunarak bu yakınlaşmayı perçinlemiştir.²⁴⁹

Gerek dış politikaya dair gelişmeler gerekse iç politikada savaş yıllarından çıkarılan vergi yasaları sonucu büyük/küçük sermayedarların ve toprak sahiplerinin tek parti iktidarına karşı takınmış oldukları mesafeli tutum, İsmet İnönü'nün de çok partili hayata geçişi onaylayan ılımlı açıklamalarla da birleşince Cumhuriyet Halk Partisi bünyesindeki muhalif grupların daha da cesaretlendiği söylenebilir.

1945 yılında mecliste konuşulan yeni Bütçe Kanunu ve peşinden gelen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısının oturumları muhalif milletvekillerinin görüşlerini açıklaması bakımından ideal bir ortam oluşturmuş, Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü tarafından yeni bir parti ihtiyacının vurgulanmasından ziyade Cumhuriyet Halk Partisi'nin kendi içinde demokratikleşmeye yönelik reformlar yapması gerekliliğini içeren "Dörtlü Takrir" isimli bildirge meclis başkanlığına sunulmuştur.²⁵⁰

Dörtlü Takrir'in sert tartışmalar sonrasında reddedilmesinin akabinde, taktire yönelik ağır eleştirilere Menderes, Köprülü ve Koraltan tarafından gazetelerde yazdıkları makalelerle aynı ağırlıkta yanıtlar verilmiş ve bunun üzerine söz konusu üç isim Cumhuriyet Halk Partisi'nden ihraç edilmiştir. Celal Bayar ise mevcut Basın

²⁴⁷ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef...*, C. 2, s. 548.

²⁴⁸ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 6. B., İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 229.

²⁴⁹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin...*, s. 307.

²⁵⁰ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi...*, s. 455.

Kanunu ile ilgili sunmuş olduğu bir değişiklik önerisinin kabul edilememesini takiben önce milletvekilliğinden, daha sonra da partiden istifa etmiştir.²⁵¹

Bu gelişmeler ışığında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün oluru da alınarak 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti, dörtlü takririn hazırlayıcıları tarafından resmen kurulmuş olur. Kuruluş öncesinde İsmet İnönü'nün bir görüşme gerçekleştirdiği Celal Bayar'a parti programında din konusu, laiklik ve köy enstitülerine karşı hangi yaklaşımların sergileneceğine dair yönelmiş olduğu sorulara aldığı olumlu yanıtlar üzerine onay vermesi,²⁵² egemen ideolojinin devamına yönelik hassasiyetleri göstermesi bakımından da çarpıcı bir anlam teşkil etmektedir.²⁵³

Demokrat Parti ülke sathındaki örgütlenmesini tam olarak tamamlayamadan Cumhuriyet Halk Partisi'nin manevrası sonucunda genel seçim tarihinin geriye çekilmesiyle 1946 yılının Temmuz ayında hazırlıksız olarak siyasal iktidar ile yarışa girmiş, 465 milletvekili sandalyesinden 62'sini kazanabilmişlerdir.²⁵⁴ Açık oy/gizli sayım ilkesi, tarafsız gözlemcilerin olmaması, sonuçlar açıklandıktan hemen sonra oy pusulaların imha edilmesi ve özetle Demokrat Parti'nin seçimlere hile karıştırıldığı gerekçesiyle yapmış olduğu itirazlardan ise bir sonuç çıkmamıştır.²⁵⁵

Koçak'a göre 1946 seçimleri Cumhuriyet Halk Partisi'nin parlamenter demokratik rejimin tesisine öncülük edeceği ve bunun için gerekli politik eğitimi vereceği türünden savları boşa çıkarmıştır. Gerekli politik eğitimin verildiği varsayılsa dahi bu sayede demokratik düzenin yerleştirmesi mümkün olmamıştır.²⁵⁶

1946 genel seçimleri sonrası iktidar ve muhalefetin gündemindeki hâkim suçlayıcı tema "komünizm" olmuş, soğuk savaş sonrası Türkiye'nin içinde yer almayı tercih ettiği bloğun da etkisiyle bu dönemdeki baskılar daha çok sol akımlar üzerinde kendisini göstermiştir.

Nitekim siyaset sol çizgide konumlanmasıyla bilinen ve Demokrat Parti öncülerinin de hükümete yönelik eleştirel yazılarına sayfalarında yer veren Tan

²⁵¹ Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970, ss. 102-103.

²⁵² Toker, a.g.e., s. 112.

²⁵³ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal...-II*, s. 200.

²⁵⁴ Hikmet Bilâ, *CHP...*, s. 103.

²⁵⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin...*, s. 312.

²⁵⁶ Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İktidar ve Demokratlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, ss. 531-532.

Gazetesi, iktidara yakın duran yayın organlarının da kışkırtmasıyla saldırıya uğramıştır. Ayrıca önemli sosyalist siyasetçilerden Dr. Şefik Hüsnü'nün kurmuş olduğu Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi kapatılmıştır.²⁵⁷ Aşırı sağ anlayış ise II. Dünya Savaşı'nın bitimine doğru Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği önünde yenilgiye uğraması sonrasında tek parti yönetiminin hışmına uğramış; Hüseyin Nihal Atsız, Alparslan Türkeş, Reha Oğuz Türkkan gibi isimlerin öncülük ettiği Türkçü-Turancı kesim, iktidarı ele geçirme iddiasıyla gözaltına alınarak tutuklanmıştır.²⁵⁸

1946 seçimleri sonrasında iktidar ayağına bakıldığında ise ilk aşamada başbakanlık için, sert tutumuyla bilinen Recep Peker'in görev alması söz konusu olmuş, ancak iktidar-muhalefet ilişkilerinin daha da gerginleştiğini gören Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 12 Temmuz 1947'de yayımladığı bir beyanname ile Demokrat Parti'nin demokratik sistemin gelişmesi adına ortaya koyduğu talepleri haklı bulduğunu belirterek bir anlamda Peker hükümetini sona erdirmiştir.²⁵⁹ 12 Temmuz beyannamesinin perçinlediği demokratik ortamın sonuçlarından bir tanesi de Demokrat Parti'nin Cumhuriyet Halk Partisi'ne yönelik eleştirilerinin dozajının yetersiz kaldığını düşünerek ayrılma kararı alan Fevzi Çakmak, Osman Bölükbaşı gibi isimlerin öncülüğünde 1948 yılında Millet Partisi'nin kurulması olmuştur.²⁶⁰

Recep Peker sonrası daha ılımlı kabul edilebilecek Hasan Saka'nın başbakanlığı dönemiyle birlikte Cumhuriyet Halk Partisi liberalleşme yönünde bir takım adımlar atmaya başlamış, -grev hakkı tanınmamakla birlikte- sendikalar kanunu çıkartılmış, basın kanununda yapılan yeni düzenlemeyle birlikte gazete kapatma yetkisi hükümetten alınarak yargı organlarına verilmiştir.²⁶¹ Buna ilaveten 1947 yılında toplanan 7. kurultayda parti-devlet anlayışının esnetilmesine yönelik girişimler başlatılmış, parti il başkanlarının aynı zamanda valilik yapması sona erdirilmiştir. Cumhurbaşkanı, partinin başkanı olarak kalmaya devam edecek ancak yetkileri onun adına parti genel başkan vekili kullanacaktır.²⁶² Bunun yanı sıra rejime ruhunu veren Kemalizm'in ilkeleri yeniden değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Cumhuriyetçilik ilkesi demokrasi kavramı ile birlikte ele alınırken, milliyetçilik politik ekseninden çıkartılarak dil, kültür ve tarih

²⁵⁷ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin...*, s. 313.

²⁵⁸ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal...-II*, ss. 216-217.

²⁵⁹ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde...*, s. 45.

²⁶⁰ Kemal Karpat, *Türk Siyasi...*, s. 93.

²⁶¹ Kahraman, a.g.e., s. 222.

²⁶² Suna Kili, *1960-1975 Döneminde...*, ss. 99-100.

temelli bir anlayışla dizayn edilmiştir. Devletçilik ilkesinde özel sektör lehine olacak şekilde bir ayrıma gidilmiş, laiklik ilkesinde de devletin dine daha hoşgörülü ve daha az müdahaleci olması anlayışı benimsenmiştir. Halkçılık ilkesi bağlamında halkın çoğunluğunu oluşturan köylünün yaşam standartlarının yükseltilmesi üzerinde durulmuştur. İnkılapçılık ilkesinin odağı "evrim" olarak belirlenmiş, süreklilik esas alınmıştır.²⁶³

Ülkede ekonomik durumun iyiye gitmeyip bunun halkın günlük yaşantısına da ciddi şekilde tesir etmesi, Demokrat Parti'nin etkin muhalefetiyle de birleşince Hasan Saka başkanlığındaki iki kabinenin de ömrü çok uzun sürmemiş ve yerine İslam Tarihi alanında uzmanlaşmış ve belli bir dönem Darülfünun İlahiyat Fakültesinde dekanlık görevini de üstlenmiş olan Şemsettin Günaltay başbakanlığında yeni hükümet kurulmuştur.²⁶⁴

Günaltay'ın sahip olduğu akademik ve siyasi profil, Cumhuriyet Halk Partisi içinde egemen ideolojiye sıkı sıkıya bağlı olan tutucu kanat tarafından tepkiyle karşılanmış ve kendisinin başbakanlığında bir kabine kurulması Kemalizm'in ilkelerinden sapma anlamına gelebileceği şeklinde yorumlanmıştır.²⁶⁵ Hatta rivayet düzeyinde kalsa da böyle bir hamlenin parti içinde bölünmeye yol açacağı ve partiden ayrılması beklenen kanadın -başta istifasını sunan Erzincan milletvekili şair Behçet Kemal Çağlar olmak üzere- "Kemalist Parti" isminde yeni bir oluşuma liderlik edecekleri konuşulmuştur.²⁶⁶

Günaltay döneminde de Cumhuriyet Halk Partisi'nin izlediği ılımlı siyaset çizgisi geçerliliğini korumuş, özellikle halkın inanç değerlerine yönelik bazı düzenlemelere gidilmiştir. Örneğin okullarda din dersi eğitiminin verilmesi, türbelerin yeniden ziyarete açılması gibi hamleler Günaltay kabinesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Son olarak tek dereceli, genel, eşit, gizli oy/açık sayım yeni seçim kanununun da hayata geçirilmesi ile 1946 seçimlerinin aksine daha adil bir yarışın

²⁶³ Suna Kili, *1960-1975 Döneminde...*, ss. 100-102.

²⁶⁴ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde...*, s. 50.

²⁶⁵ Ahmad, a.g.e., ss. 50-51.

²⁶⁶ *Cumhuriyet*, 26 Ocak 1949.

olacağına dair inanç da Günaltay hükümeti tarafından başta muhalefet olmak üzere tüm toplumsal kesimlere aşılacaktır.²⁶⁷

Böyle bir ortamda girilen 14 Mayıs 1950 genel seçimleri sonrasında Demokrat Parti'nin kazandığı başarı 22 yılı tek parti olmak üzere toplamda 27 yıl süren Cumhuriyet Halk Partisi iktidarını sonlandırmış, egemen devlet ideolojisinin politik kurumsal ayağı, gerek ekonomik sıkıntıların gerekse siyasal, sosyal ve kültürel uyumsuzlukların etkisiyle halk tarafından muhalefet konumuna itilmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi'ni bir "vesayet partisi" olarak tanımlayan Tunaya'ya göre hukuki anlamda başka bir partinin kurulmasında herhangi bir engel bulunmadığından bu dönem "fili tek parti" dönemi olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Cumhuriyet Halk Partisi konumundaki siyasal kurumlar demokratik düzene geçişin hazırlayıcıları konumundadır.²⁶⁸ Duverger'e göre ise Cumhuriyet Halk Partisi ve muadilleri "hakim parti" sınıfına sokulabilir. Dolayısıyla partinin iktidar dönemi ne tek parti ne de çok parti rejimi ile açıklanabilir.²⁶⁹ Akşin'e göre başta Almanya, İtalya, Portekiz, İspanya olmak üzere pek çok ülkenin diktatörlükle yönetilen rejimleriyle mukayese edildiğinde tek parti yönetimi demokrasiye daha yakın durmaktadır.²⁷⁰

Tunçay'a göre Cumhuriyet Halk Partisi yönetiminde geçen dönem bir tek parti yönetimi dönemidir. Bu bağlamda 1925 yılının ilk yarısından itibaren muhalif oluşumlara karşı fazla bir siyaset şansı verilmemiştir. Egemen ideolojinin halkçılık ilkesi geniş katılımlı bir demokrasi anlayışını tesis etmek yerine monarşi karşıtlığı ve statüye dayalı imtiyazlara karşı tavır almakla yetinmiştir.²⁷¹

Karpat'a göre Cumhuriyet Halk Partisi, politikaları çoğu zaman yanlış yönlendirilmesine karşın demokratik bir toplumun vücuda getirilmesi adına lâzım gelen enstrümanları sağlayan bir anayasa hazırlamış, bir takım önemli hatalarına rağmen

²⁶⁷ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal...-II*, s. 223.

²⁶⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1980, s. 314.

²⁶⁹ Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, (çev. Ergun Özbudun), Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993, s. 360.

²⁷⁰ Sina Akşin, "Atatürk Döneminde Demokrasi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, S. 1-2, 1992, s. 249.

²⁷¹ Mete Tunçay, "Atatürk'e Nasıl Bakmak", *Eleştirel Tarih Yazıları*, 3. B., Ankara, Liberte Yayınları, 2012, s. 149.

Osmanlı dönemine göre gelecek kuşaklara çok daha kullanışlı bir idare tarzını aktarmayı başarmıştır.²⁷²

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1945 yılına kadar geçen süreçte rejimi, devlet ideolojisini şu veya bu şekilde tehdit edeceğini düşündüğü tüm unsurları devre dışı bırakmaya yönelik bir siyaset anlayışı izlediği görülmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün kişisel gayretleri yahut onayı sayesinde söz hakkı bulabilmiş legal kurumsal muhalefet veya kurumsallaşma aşamasına geçmemiş grupların egemen devlet ideolojisinin gerekleri bağlamında parti aracılığıyla baskı ve denetim altına alındığı söylenebilir.

3.2.2. İstiklal Mahkemeleri

Althusser'in sınıflandırmasından yola çıkılarak bakıldığı zaman erken Cumhuriyet döneminin 1925-1927 aralığı incelendiğinde Kemalist devrim ideolojisine ters düşen her türlü yapılanma ve eylemin önünü almak adına devletin adalet ayağındaki baskı aygıtının İstiklal Mahkemeleri olduğu söylenebilir.

İstiklal Mahkemeleri ilk olarak Milli Mücadele döneminde 1920-1923 yılları arasında faaliyet göstermiş, bu süreçte düzenli ordu düşüncesinin hayata geçirilmesi ve devamlılığını sağlamak adına asker kaçakları problemini çözmeyi hedeflemiştir. 1925-1927 yılları arasındaki zaman diliminde ise devrime karşı işlenen suçlar mahkemelerin gündemi olmuştur.²⁷³ Türkiye Büyük Millet Meclisi adına çalışan İstiklal Mahkemeleri'nin kararları kesinlik arz etmiş ve itiraz yolu kapatılmıştır. Alınan kararlar da -sivil veya asker olsun- bürokrasi tarafından harfiyen uygulanmıştır. Üye sayısı başlangıçta üç olarak belirlense de sonrasında dörde çıkmış, ilerleyen dönemlerde savcılar da yargılama sürecine dahil olmuştur.²⁷⁴

Olağanüstü şartlarda çalışmalarından ötürü mahkemelerin çalışma tarzlarının da alışılmışın dışında olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan en belirginini verilen kararların herhangi bir delile dayandırma zorunluluğunun bulunmamasıdır. Hükmün

²⁷² Kemal Karpat, *Türk Siyasi...*, s. 71.

²⁷³ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul, Doğan Kitap, 2014, ss. 46-47.

²⁷⁴ Aybars, a.g.e., s. 46.

verilmesi için yargılanan kişinin suçluluğu hakkında mahkeme heyetinde vicdani kanaatin uyanması yeterli görülmüştür.²⁷⁵

Ulus temelli bir devletin kurulduğu bir zaman diliminde çalışmalarını yürütmüş olması açısından İstiklal Mahkemeleri'nin 1925-1927 arası dönemi baskı aygıtı işlevini daha somut olarak gerçekleştirdiği kesit olarak değerlendirilebilir. Devlet ideolojisinin yerleşikliğini ve sürekliliğini sekteye uğratabilecek pek çok girişimin failleri söz konusu süreçte yargılanarak ölüm dahil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırılmıştır.

Takrir-i Sükun dönemi ile birlikte 4 Mart 1925 tarihinde kurulan İsyân Mıntıkası (Şark) İstiklal Mahkemesi ve Ankara İstiklal Mahkemesi'nin üyeleri Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçilmiş, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri bunun anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle oturuma katılmamışlardır.²⁷⁶

1925-1927 arası dönemde mahkemelerin yargılamasına konu teşkil eden suçların temel kapsamını başta Şeyh Said İsyanı olmak üzere rejime ve devrimlere karşı gerçekleştirilen ayaklanmalar, Atatürk'e yapılan saldırı girişimleri ve İttihatçılık (İzmir Suikastı Girişimi Davası), basın muhalefeti, komünist örgütlenmeler ve hükümete muhalefet oluşturmuştur. Bunlar içerisinde ayaklanmaların ve Atatürk'e düzenlenen suikast girişiminin öncüleri idamla cezalandırılırken, diğer suçlardan yargılananlar ise hapis ve sürgün cezalarına çarptırılmıştır.²⁷⁷

7 Mart 1927 tarihinde kaldırılan İstiklal Mahkemeleri, adi suçlardan yargılananların da dahil edilmesiyle birlikte 360 kadar idam cezası kararına imza atmıştır. Mahkemelerin kuruluşuna dair 1922 yılında çıkarılan kanun ise 1949 yılına kadar yürürlükte kalmış ancak bu süre zarfında yeniden kurulup faaliyete sokulmamıştır.²⁷⁸

İstiklal Mahkemeleri'nin konumu, sahip olduğu yetkilerin derecesi ve işleyiş tarzları çeşitli tartışmaların da konusunu oluşturmuştur. Mumcu'ya göre İstiklal Mahkemeleri, bilinen karşılığıyla mahkeme olarak değil de savaş ve devrim benzeri olağan kabul edilemeyecek koşullarda faaliyet gösteren, demokrasiyle de bağdaştırılamayacak "infaz kurulları"dır. Fransa'da belirli dönemlerde benzer çalışma

²⁷⁵ Ergün Aybars, *İstiklal...*, s. 46.

²⁷⁶ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti...*, s. 148.

²⁷⁷ Aybars, a.g.e., ss. 534-535.

²⁷⁸ Aybars, a.g.e., s. 540.

prensiplerine sahip olup, çok daha acımasız uygulamalara başvuran mahkemeler olmuştur. Dolayısıyla Atatürk dönemindeki İstiklal Mahkemeleri abartılı ve dayanaksız eleştirilerden muaf tutulmalıdır.²⁷⁹

Koçak ise mahkemelerin kısa zaman içerisinde eriştiği gücün derecesine dikkat çekmiş, dönemin başbakanı İsmet Paşa'nın tutuklanma girişiminin ve yasama dokunulmazlığı bulunan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mebuslarının tutuklanmalarının bu durumun somut kanıtları olduğunu savunmuştur.²⁸⁰

İstiklal Mahkemeleri üzerine en kapsamlı araştırmayı gerçekleştirmiş olan Aybars, bu kurumlar değerlendirilirken olağanüstü bir dönemden geçildiğinin göz ardı edilmemesi gerektiğine değinerek, normal hukuk anlayışı penceresinden bakılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Karar alınmasında vicdani kanaatin yeterli olmasına rağmen delillere her zaman birinci sırada önem atfedilmiş, verilen kararlarda dil, din, ırk ayrımı gözetilmemiştir.²⁸¹

Sonuç olarak bakıldığında gerekliliği vb. tartışmalar bir tarafa bırakılacak olursa İstiklal Mahkemeleri, Kemalist ideolojinin yürütücüleri açısından politik olarak hem mevcut hem de ileride kendilerine rakip olması muhtemel potansiyel taşıyan muhalefetin tasfiye edilmesi bakımından önemli bir baskı aygıtı vazifesi görmüş, bunun yanında ilke ve devrimlere yönelik ayaklanma başlatan her türlü grubun da etkisiz hâle getirilmesi adına caydırıcı cezalar vererek bu vazifeyi daha da pekiştirmiştir.

²⁷⁹ Uğur Mumcu, "İstiklal Mahkemeleri", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1992, s. 1.

²⁸⁰ Cemil Koçak, "Siyasal Tarih 1923-1950", *Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye 1908-1980*, (ed. Sina Akşin) C. 4, İstanbul, Cem Yayınevi, 1997, s. 102.

²⁸¹ Ergün Aybars, *İstiklal...*, s. 46.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOK PARTİLİ DEMOKRATİK HAYATA GEÇİŞTE BİR DEVLET AYGITI OLARAK ORDUNUN KONUMU VE İŞLEVİ

Tarihsel düzlemde ele alındığında Türklerde "ordu" kavramının geçmişinin İslamiyet'ten öncesine kadar dayandığını söyleyebilmek mümkündür. Gerek coğrafi açıdan içinde buldukları çetin koşullar, gerekse birliklerini muhafaza edebilmek adına -genellikle Çin olmak üzere- kendilerine tehdit unsuru olarak gördükleri komşularıyla giriştikleri mücadeleler kavim olarak Türklerin savaşçı bir geleneği inşa etmesini de beraberinde getirmiştir.

Ülke sınırlarının korunması, bütünlüğün tesis edilmesi veya nüfuz ettiği sahaların genişletilmesi bakımından süreç içerisinde ordu, devletin varlığının birincil dayanak noktası hâline gelmiş, olası bir küçülme veya geriye gidişte düzeltilmesi hatta yenilenmesi gerekli görülen ilk kurum olmuştur. Osmanlı Devleti'nde 18. ve 19. yüzyıllarda askeri alanda girişilen modernizasyon çalışmaları ve başlatılan okullaşma hamlesiyle birlikte pozitivist düşünce ışığında yetiştirilen "mektepli subay" profili ile ordu, mutlak otorite olan padişaha ekonomik gerekçelerle isyana kalkışan bir mekanizma durumundan çıkarak kötü gidişatın gerekçeleri üzerine kafa yorup bunların bertaraf edilmesi yönünde çareler arayan, yönetimde söz sahibi olmak isteyen kadroların hâkimiyetine geçen bir yapıya dönüşmüştür.

Milli mücadelenin kazanılmasına ve modern Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurulmasına öncülük eden bu kadrolar her ne kadar geçmiş tecrübeleri göz önünde bulundurarak askeri, politik alanın dışında tutmaya gayret etmişse de Türk Silahlı Kuvvetleri'nin iç hizmet yönetmeliğinde kendisine atfedilen görevler söz konusu çabaları pek olanaklı kılmamıştır.

Althusser'in sınıflandırmasında devletin baskı aygıtları içinde yer alan ordunun, Türkiye özelinde değerlendirildiğinde muhtıralar ve darbeler aracılığıyla bu işlevini yerine getirdiği, öte yandan da -Demokrat Parti iktidarına kadar geçen süreçte daha yoğun olmak üzere- Kemalist devlet ideolojisinin prensiplerini yerleştirmek adına

ideolojik bir aygıt olma vazifesini de üstlenen unsurlardan birisi olarak karşımıza çıktığı söylenebilir.

1. TÜRK MODERNLEŞMESİNDE ORDUNUN YERİ VE ÖNEMİ

Gaza ve fetih kültürü üzerine inşa edilmiş olan Osmanlı Devleti'nde ordunun geleneksel konumu devletin kendisiyle özdeşdir. Sultana sarsılmaz bir sadakatle bağlı ve son derece disiplinli bu askeri güç, devletin coğrafi sınırlarının belirlenmesinde birinci derecede etkin rol oynamıştır.¹ 17. yüzyıla kadar devşirme esasına dayalı Yeniçerilerin ve toprak esasına dayalı Tımarlı Sipahilerin lokomotif gücünü oluşturduğu ordu, bu tarihten itibaren toprak kayıplarının başlaması ve artarak devam etmesiyle birlikte çağın şartlarına göre modernize edilmesi gereken ilk kurum olarak ele alınmıştır.

Daha önceleri Osmanlı'daki yönetici zümre tarafından güç bakımından daha zayıf görülerek ötekileştirilen Batı, 17. yüzyıldan itibaren daha farklı bir anlam ifade etmeye başlamış, örnek alınması gereken askeri yeniliklerin merkezi olarak kabul edilmiştir. Devam eden süreçte de modernleşme hareketleri çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Batı ile arasındaki ilişki askeri tekniklerin ve eğitim amaçlı subay sınıfının ithaline yönelik olarak kendisini gösterecektir.²

Nitekim III. Selim dönemiyle birlikte teknik donanım, eğitim ve savaş kabiliyeti açısından Osmanlı Ordusu'nu Batılı orduların seviyesine çıkarma amacı taşıyan bir dizi reform hareketine girişilmiş, bu noktada Fransa'nın birikimlerinden yararlanılma yolu seçilmiştir.³ Nizam-ı Cedid adı verilen bu reform hareketi çerçevesinde ordunun modernizasyonu Fransa'dan eğitmenler aracılığıyla başlatılmış olup, yürütülen bu faaliyetler aynı zamanda yeni bir toplumsal unsurun ortaya çıkışına da aracılık etmiştir. Şöyle ki aldıkları eğitim, okutulan ders kitapları sayesinde Batı uygarlığının temel özelliklerini öğrenmiş, genellikle Fransızca olmak üzere Batı dünyasına ait en az bir dile hâkim olan, yol gösterici olarak kabul ettikleri hocalarının etkisiyle sürekli daha iyiyi

¹ William Hale, *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, (çev. Ahmet Fethi), İstanbul, Hil Yayınları, 1996, s. 14.

² Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi - I*, 2. B., İstanbul, Agora Kitaplığı, 2010, s. 57.

³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Boğaç Babür Turna), 6. B., Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2013, s. 79.

aramaya meyilli genç bir çekirdek subay topluluğu ilk kez bu zaman diliminde kendisini göstermeye başlamıştır.⁴

Ne var ki III. Selim'in söz konusu gayretleri ordunun geleneksel kolları tarafından dirençle karşılanmıştı. Geçim sıkıntısını gerekçe göstererek asli görevleri dışında ek olarak ticaretle uğraşan Yeniçeriler, askerliğin modern eğitime dayalı profesyonel bir meslek olarak icra edilmesine kendi yerleşik düzenlerinin bozulacağı kaygısıyla karşı çıkmışlardır. Nitekim çıkarttıkları isyan sonrasında III. Selim'i tahttan indirerek askeri reformların bir müddet kesintiye uğratmayı başarmışlardır.⁵

İlk dönem reformların dar kapsamlı kalmasında büyük payı olan Yeniçeriler, 18. yüzyıla gelindiğinde artık askerlikle olan ilişkisini büyük ölçüde kaybetmiş, ekonomik kazançlarını sürdürmek ve arttırmak adına devletin karşısına dikilen bir güç konumuna gelmiştir.⁶ Bunun yanı sıra Osmanlı ordusunda ciddi bir sayıya ulaşmaları ve tüketici konumları sebebiyle de hazineye ciddi bir yük oluşturmaya başlamışlardır. Ek olarak pek çok asayiş sorununun birinci dereceden kaynağını teşkil etmeleri de halk arasında ciddi sıkıntılar doğurmuştur.⁷ Ögün'e göre Osmanlı'nın çöküş döneminde ilk önce askeri niteliğini kaybeden Yeniçeri ordusu hızla lümpenleşme sürecine girerek, politik açıdan da yönlendirilebilir bir hâle gelmiştir.⁸

Bu sebeplerden ötürü çok geçmeden dönemin padişahı II. Mahmut radikal bir tavırla bu kurumun üzerine giderek varlığını sona erdirmek suretiyle bir daha geri dönmek üzere askeri modernleşmenin de yolunu açmıştır. Modern prensipler gözetilerek Osmanlı ordusuna subay yetiştirme işi de Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı döneme rastlamaktadır.⁹ Vaka-i Hayriye olarak adlandırılan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması Belge'ye göre Türk modernleşmesinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Zira birçokları tarafından başlangıç olarak kabul edilen Tanzimat Dönemi de aslında Vaka-i Hayriye'nin bir ürünüdür.¹⁰

⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin...*, s. 84.

⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 22. B., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 118.

⁶ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*, 2. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 19.

⁷ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 25. B., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, ss. 152-153.

⁸ Süleyman Seyfi Ögün, "Bir Hegemonya Sorunsalı Olarak Asker-Sivil İlişkileri", *Politika ve Kültür*, Bursa, Dora Yayınları, 2010, s. 187.

⁹ Akyaz, a.g.e., s. 19.

¹⁰ Murat Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 541.

II. Mahmut Yeniçeri Ocağı'nın kaldırmasını takiben Asakir-i Mansure-i Muhammediye isimli yeni bir ordu kurumaya karar verdikten sonra yapısal bir takım değişikliklere de imza atmış, kuvvet komutanlığı ve savaş bakanlığı işlevlerini bünyesinde barındıran Serasker makamını hayata geçirmiştir. Ayrıca ordu sistemi içerisinde meydana getirilen tabur, alay, liva gibi örgütlenmeler ile askeri personele Batılı tarzda üniformalar giydirilmesi gibi düzenlemeler yine II. Mahmut döneminde hayata geçirilen reformlar olmuştur.¹¹

Ordunun modernleştirilmesi sürecinde II. Mahmut döneminin dikkat çeken başka bir özelliği ise Fransız sisteminin terkedilerek askeri alanda kara Avrupa'sında daha çok ön plâna çıkmaya başlayan Prusya sistemine geçiş olmuştur. Bu çerçevede Osmanlı ordusu üzerinde incelemelerde bulunan Prusyalı subaylar Osmanlı askerlerinin savaşma kabiliyetlerini takdir ederken, en büyük zafiyetin bu askerlerin başındaki modern eğitim almış donanımlı subay eksikliğinden kaynaklandığını saptamışlardır. Bu bağlamda söz konusu profilde subayların yetiştirilmesi adına harp okullarının açılmasını bir zaruret olarak görmüşlerdir.¹²

Nitelikli subay yetiştirmek adına askeri okulların açılması ve faaliyet göstermesi ideolojik anlamda hem Osmanlının son döneminde hem de Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluşunda ordunun kilit rol oynamasını sağlamıştır. İleriki bölümlerde de işleneceği üzere en başta Colmar von der Goltz olmak üzere pek çok Prusyalı komutanın, ortaya koyduğu çalışmalar vasıtasıyla, askeri okullardan yetişip modern Türk devletini kuran ve resmi ideoloji çerçevesinde toplumun şekillendirilmesine ön ayak olan kadroları oluşturan subayların birinci dereceden ilham kaynağı olduğu görülecektir.

Tanzimat döneminden başlamak üzere I. ve II. Meşrutiyet dönemlerini de kapsayacak şekilde gerek sivil gerekse askeri alanda başlatılan okullaşma hamlesi Osmanlı bürokrasisinin geleneksel yapısının sorgulanmasına yol açmış olup, Türk modernleşmesinin yönetici zümre katında etkilerinin somut olarak gözlemlenebilmesini de sağlamıştır. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinin, devlet bürokrasisinin hem sivil hem de askeri ayağında mevcut durumun sürdürülmesinden

¹¹ Willam Hale, *1789'dan Günümüze...*, s. 28.

¹² Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin...*, s. 21.

yana olanlarla radikal değişimleri arzulayanların mücadelesi şeklinde geçtiğini söyleyebilmek mümkündür.

2. ASKERİ MODERNLEŞME HAREKETİNİN KURUMSAL ALTYAPISI: ASKERİ OKULLAR

İşleyiş yapısı ve sonuçlarıyla yeni bir dönemin başlangıcına işaret eden harp okullarının kuruluş süreci hızlı bir şekilde gelişmemiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrasında kurulan yeni ordu için asker olarak yazılan halk çocuklarından başarılı olanlar seçilerek Rami ve Selimiye kışlalarında oluşturulan "Mektep Bölükeri"nde subay olarak yetiştirilmişlerdir. Mektep Bölükleri, Kara Harp Okulu'nun temelini oluşturmuş, 1834 yılında "Mekteb-i Ulum-u Harbiye" ismiyle de resmi olarak öğretime başlamıştır. Mekteb-i Harbiye'nin yerleşik, modern bir kurum kültürüne kavuşması ise Tanzimat dönemi ile birlikte kendisini göstermiştir.¹³

Mardin'e göre Tanzimat ile başlayıp II. Abdülhamit dönemi ile birlikte devam eden toplumsal değişim ve bunun getirdiği politik farklılaşma süreci, Weber'in bahsettiği "patrimonyal bürokrasi"den "rasyonel bürokrasi"ye geçiş durumuyla yakından ilgilidir. Bu bağlamda modern topluma geçişte idare mekanizmasının sahip olduğu iki temel ilke olan "hukukilik" ve "uzmanlaşma" kavramları öne çıkmıştır. Bu durumun Osmanlıdaki modernleşme hareketleri doğrultusundaki en açık etkileri ise orduda gözükmiştir.¹⁴

II. Abdülhamit'in yönetim tarzının şahsının hükmetme ve tercihlerine fazlasıyla bağlı olması rasyonel bürokrasinin gerekleriyle çatışma hâlini doğurmuş, çatışmanın keskinleştiği alan ise kurumlaşmasını en ileri seviyede gerçekleştiren askeri mekanizmalar olmuştur. Zira bu dönemde gerçekleştirilen köklü askeri reformlar sayesinde askeri eğitim rasyonel bir zemine oturtulmuş, askeri okulların müfredatlarında uzmanlaşmaya yönelik dersler önemli bir yekun tutmaya başlamıştır. Ayrıca askeri orta öğretimin süresi uzatılarak, ülke genelinde açılan askeri okullar

¹³ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin...*, s. 23.

¹⁴ Şerif Mardin, "Atatürk, Bürokrasi ve Rasyonellik", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 21. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 250-251.

aracılığıyla daha önce ulaşılmakta güçlük çekilen halkın çeşitli katmanlarından öğrenci alınmıştır.¹⁵

Askeri okullarda orta öğretim süresinin uzatılması ileride yetişecek subay profilinde ve bunun toplumsal hayata yansımalarında kritik bir önem arz etmiştir. İlkokul sonrasında askeri rüşdiyeye giren bir öğrencinin eğitim süresi 8-12 yıl arasında değişmekle birlikte, yurdun çeşitli yerlerinden ve genel olarak toplumun yoksul kesimlerinden bu okullarda okumak için gelen bu öğrenciler ailelerinden edinmiş olduklarından çok daha farklı bir kültürle tanışma olanağı yakalamışlardır.¹⁶

Bu bağlamda toplumsallaşmaya yönelik değer aktarımlarında ve eğitimlerinde ailelerinin yerini askeri okullar almış, öğrencilerin fen, matematik, tarih, coğrafya gibi pozitif bilimler ışığında şekillendirilmesinin yanı sıra vatanperverlik duygularının yerleşmesinin de önü açılmıştır. Ayrıca öğrencilerin yükselmelerinde başarının kıstas olarak alınması ve öğrencileri başarı "ahlâkının" aşılmasıyla, her türlü haksızlık ve kayırmacılığa karşı seslerini yükseltecek bir davranış kalıbına kavuşmalarını sağlamıştır.¹⁷ Askeri okullardan çıkan mezunlar devletin askerlik hizmetine yönelik ihtiyaçlarını gidermenin yanında, mühendislik gibi birtakım teknik görevleri de üstlenmiş, bunun yanında devletin gidişatı ve geleceği üzerine fikri anlamda yoğunlaşmaya başlamıştır.¹⁸

Nitekim I. Meşrutiyet'in ilanına giden zaman dilimi içerisinde Harbiye'nin içinde bulunduğu düşünsel iklim politikaya da kayıtsız kalamamalarına neden olmuş, ülke gündemine dair yoğun fikirsel tartışmaların yaşandığı bir kurum olarak bir takım siyasal gelişmelerde yönlendirici bir rol üstlenmelerini de beraberinde getirmiştir. Ki bunlardan en çarpıcı olanı da Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve takiben meşrutiyetin ilan edilmesi olmuştur.¹⁹ Bu gelişme sonraki dönemlerde de -büyük bir kısmını II. Abdülhamit dönemi kapsar- siyasi otoritenin Harbiye mektebine karşı oldukça temkinli

¹⁵ Şerif Mardin, "Atatürk, Bürokrasi ...", s. 252.

¹⁶ Mardin, a.g.m, s. 252.

¹⁷ Mardin, a.g.m., s. 253.

¹⁸ Yusuf Çam, *Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar (1892-1902)*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1991, ss. 180-181.

¹⁹ Cemalettin Taşkıran, *Yüzyıllardır Harbiye*, İstanbul, Doğan Kitap, 2009, s. 53.

yaklaşmasını sağlamış, örneğin sultanın iktidarına yönelik bir tehdit barındırmaması adına silahlı eğitimler tahta ve mekanizması olmayan tüfeklerle yaptırılmıştır.²⁰

Tanzimatla birlikte açılan askeri okulların, buralara kabul edilen öğrencilerin dünya görüşlerini değiştirerek yeni kamusal alanlar oluşturmasının etkileri 19. yüzyılda zirveye çıkmıştır. Zira bu sayede politik otoriteyi ve politikanın meydana getirdiği alanları düşünme tarzı değişikliğe uğramış olup, yeni ortaya çıkan eğitilmiş seçkin zümre sadakat noktasını sultandan devlete doğru kaydırmaya başlamıştır.²¹ Örneğin II. Meşrutiyet'in ilânından sonra padişahlığını devam ettiren II. Abdülhamit'i selamlama merasimi için Harbiyeli öğrencilerin son derece isteksiz olduğu ve bu durumu kabullenemedikleri hatıratlarına yansımıştır.²²

Batılı usulde eğitim almış, modern donanımlı yeni subay profilinin ortaya çıkışı ordu içerisinde okullu subaylarla alaylı subaylar arasından esaslı bir gerilimin patlak vermesine sebep olmuştur. Bilgi, beceri, liyakat ve uzmanlaşmayı ölçü alan bir sistem içerisinde yetiştirilmiş genç kadrolar, silahlı kuvvetlerin köhnemiş yapısı içerisinde pek çoğu okuma-yazma bilmeyen, akraba ilişkileri ile belli bir yere gelmiş alaylı yaşlı subaylar karşısında terfi sorunlarıyla yüzleşmişlerdir.²³ Müstakil görevlerde bulunan, farklı kültürlerle temas kurma olanağına kavuşan bu yeni nesil subay sınıfı ülkenin içinde bulunduğu şartları gelişmiş diğer devletlerle mukayese imkânını yakalamış, bu durum onları düzene karşı tepkisel bir pozisyon almaya yönelterek radikal bir çizgi takip etmeye itmiştir. İlerleyen dönemde de bu radikal yönetime hem ordu içerisindeki hâkimiyeti ele geçirmek hem de siyaseten istenilen gücü elde etmek adına sıkça başvurulmuştur.²⁴

Gidişatı değiştirme amacıyla yetinmeyip yeni bir düzen kurmak adına bir mücadeleye girişen bu genç subaylar, reforma ve aydınlama hareketine öncülük edeceklerine inanmış, geleneksellikten sıyrılmış bir eğitim sisteminin de referansı ile politik misyonlarını belirginleştirmişlerdir. Nitekim hem I. Meşrutiyet'te hem de II. Meşrutiyet'te devrimci karaktere bürünmüş radikal politik hareketlerin ordu içinden

²⁰ *Harpokulu Tarihçesi 1834-1945*, Ankara, Harpokulu Matbaası, 1945, s. 33.

²¹ Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri Yeni Düzenin İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 145.

²² Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 116.

²³ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin...*, s. 29.

²⁴ Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul, Arba Yayınları, 1989, ss. 42-43.

gelmesi, padişah otokrasisine dayalı siyasal gelenekçiliğe duyulan tepkinin de bir işareti olmuştur.²⁵

1908 sonrası ordu içinde tartışmaların da odak noktası idarenin daha da kötüleşmesi sonucu ortaya çıkan kriz anlarında takınılması gereken tavrın ne olması gerektiği ile yakından ilgilidir. Tecrübeli komutanların başını çektiği bir grup orduyu yalnızca bir savaştan güç olarak tanımlamaya ve bu çizgide kalmasını sağlamak adına çalışırken, diğer gruptakiler gerçekleştirilen devrimlerin yerleşikliğinin ve sürekliliğinin sağlanabilmesi için ordunun siyaseten belirleyici bir rol oynaması gerektiğini savunmuşlardır.²⁶

1908'den itibaren ordu örgütlenmesi ulusal temeller üzerine yükselmeye başlamış, askeri modernleşmenin getirdiği bir sonuç olarak devlet ile birey arasındaki ilişkiler de değişikliğe uğramıştır. Devlet aygıtı, en küçük idari birimlerine kadar askeri okullar, ordu birlikleri ve askerleri bir araya getiren yönetmelikleriyle kuşatıcı varlığını güçlü şekilde hissettirmiştir. Askerlik yoklamaları bireyin devletle cemaat gibi geleneksel bir aracıya ihtiyaç duymadan doğrudan ilişki kurabilmesini sağlamıştır.²⁷

Çok fazla bir geçmişi olmayan modern askeri okullardan yetişen subay sayısının fazla olmaması bu kişilerin toplum içerisindeki statülerini de özel kılmıştır. Dolayısıyla askeri okullar bu anlamda toplumda yükselmenin de bir aracı olmuş, büyük çoğunluğu halk içinden gelen bu subaylar sahip oldukları askeri kadroların yanı sıra siyasi kadroların yönetimine de talip olmuşlardır. Toplum tarafından kusursuz eğitilmiş ve seçkin bir birlik olarak kabul gören Harbiyeliler, 1908 devriminin başat aktörü olma sıfatıyla idari kadrolarda da kendileri göstermeye başlamış, bu gelişme askeri alan ile sivil alan arasındaki ayrımı sıfıra indirmiştir.²⁸

Siyaset ile iç içe geçmenin kurumsal anlamdaki tüm yıkıcı etkilerini Balkan Savaşı ile tecrübe eden ordu, I. Dünya Savaşı ile gelen büyük çaplı yenilgi, üst ve orta düzey komuta kademesini vatanperver ve pozitivist felsefe ışığında yetişmiş genç subayların oluşturduğu orduyu bağımsızlık mücadelesini vermesi adına yeni bir

²⁵ William Hale, *1789'dan Günümüze...*, s. 59.

²⁶ Hale, a.g.e., s. 59.

²⁷ Odile Moreau, *Reformlar Çağında...*, s. 242.

²⁸ Moreau, a.g.e., s. 243.

reaksiyoner tavır göstermeye ve tüm halkı da seferber edeceği bir milli mücadele hareketini başlatmaya itmiştir.

3. CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA ORDUNUN KONUMU: EGEMEN İDEOLOJİYİ SAHİPLENME VE YAYMA

Modernleştirici ordu geleneğinde fertler henüz erken yaşlarda egemen ideolojinin gerekleri ve prensipleri doğrultusunda şekillendirilerek hiyerarşiyi kabullenmeyi, disiplinli yaşamayı, ulusal çıkarları her şeyin üzerinde tutmayı öğrenerek içine doğdukları topluma geri kazandırılırlar. Modernleşme faaliyetlerini öncelikle ordudan başlatan kültürlerde ordular, içinden çıkmış oldukları toplumu da bu değişime uydurma ve değişime göre yeniden düzenleme misyonunu kendilerine atfederler.²⁹

II. Meşrutiyet döneminden itibaren ordu, ortaya çıkan koşulların da itmesiyle uç noktaya kadar giden politik gerilimlerin belirleyiciliği altında siyasal gücü ele geçirme olanağına kavuşmuş ve devletin yapısında bir takım düzenlemelere girişmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni kuran kadroların en önemli isimlerini kendi bünyesinden çıkarması, modern ulus-devlet sürecinde de gerek duyduğu zamanlarda gidişata müdahale etme refleksini de tarihsel bir süreklilik zeminine oturtmuştur.³⁰ Milli mücadelenin görkemli bir zafere imza atan ordusu, yeni rejimin ilânı ile birlikte geleneksel vatan savunması rolünü aşarak devrimin ve ilkelerinin uygulanması noktasında takipçilik misyonunu kendisine edinen bir Cumhuriyet ordusuna dönüşmüştür.³¹

Geleneksel toplumdan modern topluma geçişin aynı zamanda homojenleşerek politik bütünleşmesinin sağlanması şeklinde kavranması, bu hareket için ideal öncünün ordu olacağı fikrinin halk içinde kabul görmesini sağlamış, bu bağlamda devlet ideolojisinin temel değerler ve tesis edilmeye çalışan toplumsal hayat ile ekseriyetle köylerden gelen gençler askerlik aracılığıyla tanışmaya başlamıştır. Böylelikle ordunun gerçekleştirdiği her hamle arkasında toplumsal bir destek bulmuştur.³²

²⁹ Halis Çetin, *Modernleşme ve Türkiye'de Modernleştirme Krizleri*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2003, s. 152.

³⁰ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin...*, s. 33.

³¹ Odile Moreau, *Reformlar Çağında...*, s. 245.

³² Serdar Şen, *Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Toplum Mühendisliği*, İstanbul, Su Yayınları, 2011, s. 41.

Kemalizm'i politik bir ideoloji olarak tanımlayıp kendisini onun taşıyıcısı olarak kabul eden ordu, söz konusu ideolojinin politik, toplumsal ve ruhsal iktidarına da hizmet etmeyi bir görev olarak addetmiştir. Buna ek olarak egemen ideolojiyi sistemi meydana getiren tüm unsurların kalbine ve bilincine aşılıyarak yeniden üretimine öncülük etmiştir. Bu yeni anlayışı askerlik yoluyla toplumu meydana getiren erkek bireylere benimsetirken, Cumhuriyet'e özgü Batılı tarzda modernleşmenin kurucusu, yürütücüsü ve koruyucusu olarak herhangi bir ayrıma gerek kalmaksızın tüm fertlere toplumsallaşma yoluyla ulaştırmıştır.³³ Bu çerçevede rejimin yerleşmesi adına ihtiyaç duyulan yurttaş profilinin türetilmesinde ordu bir "okul" vazifesi görmüştür. Askere alınan vatandaşlara okuma-yazma dersleri verilmiş -ki bu bağlamda asker ocağı halk arasında "Ali Okulu" olarak adlandırılmıştır-, sağlık, matematik, yurttaşlık bilgisi ile tarım ve hayvancılığa yönelik kurslar faaliyete geçirilmiştir.³⁴

Ordunun, toplumu şekillendirici ve eğitici bir işlevi üstlenmesinde Osmanlı'nın son döneminde silahlı kuvvetlerin modernizasyonu için görevlendirilen Alman komutan Colmar von der Goltz'un fikirlerinin etkisi de büyük olmuştur. Goltz'un, "Millet-i Müsellaha" olarak çevrilen, ordu ve milletin birbirinden ayrılamaz parçalar olduğu ilkesini esas olarak işleyen eseri, ordu mensuplarını toplumsal ve siyasal meselelerle daha yakından ve etkin olarak ilgilenmeleri gerektiği düşüncesine itmiştir.³⁵ Dolayısıyla Goltz'un düşünceleri Cumhuriyet'in kuruluşuna da öncülük eden subay kadrosunu yalnızca profesyonel anlamda askerlik mesleği bakımından etkilemekle kalmamış, onların toplumla kurmuş oldukları ilişki biçimine ilişkin algılamalarını ve doğal olarak politik bakış açılarını da farklılaştırmıştır.³⁶

Bu bağlamda hem rejimin güvencesi hem de Kemalist devlet aygıtının seçkin ve ayrıcalıklı zümresi olan ordu, aynı zamanda Kemalist egemen ideolojinin milliyetçilik ilkesi çerçevesinde ulus temelli bir vatandaşlık bilincinin yerleştirilmesinde de önemli görevler üstlenmiştir. Ülkenin pek çok yanından ailesinden koparak gelen erlere ulus

³³ Ümit Cizre, "Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri: Kavramsal ve İlişkisel bir Analiz", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 156.

³⁴ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin...*, s. 35.

³⁵ Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908*, New York, Oxford University Press, 2001, s. 294.

³⁶ Gencer Özcan, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Ordusunda Prusya Etkisi", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (der. Evren Balta Paker, İsmet Akça), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 189.

duygusunun aşılması birliklerdeki komutanların vazifesi olmuştur.³⁷ Askerin kim olduğu sorusunun cevabı Türk milletinin kökleri Orta Asya'ya kadar götürülerek tarihten gelen cesaret ve kahramanlıklarına, üstün vasıflarına, diğer milletlere göre ayırt edici üstün niteliklerine dayandırılarak, söz konusu tarihsel referanslarla bundan sonra da atalarına layık olacak şekilde davranması gerektiği anlatılmıştır.³⁸

Ulus bilincinin ordu tarafından yurttaşların benliğine işlenmesi amacıyla hemen her askeri birlik, ulusa cumhuriyetçi, dürüst, eğitilmiş ve çalışkan yurttaş kazandırmak adına birer okula dönüşmüştür. Ve ilerleyen dönemlerde tarımda makineleşmeden, taşranın en ücra köşelerinde gerçekleştirilen alt yapı çalışmalarına kadar halkın ortaya koyduğu çalışmanın verimliliği, orduda verilen eğitimlerin etkinliğiyle bağdaştırılmıştır.³⁹

Türk milliyetçiliğinin politik bir düşünce hareketi olarak benimsenmesinden itibaren orduya "kurtarıcı/kurucu" sıfatının yanında "modernleştirici/devrimci" bir rol de biçilmiştir. Egemen ideoloji, milli mücadelenin kazanıldığı dönemdeki olumsuz şartlara vurgu yaparak, askerliği parçalanmış birliği yeniden tesis adına gerekli toplumsal motivasyonu sağlayacak pekiştirici bir güç olarak görmüş ve bu gücü modernleşme projesinin sürükleyicilerinden birisi olarak kabul etmiştir.⁴⁰ Bu bağlamda milliyetçilik ilkesi, ordu için Osmanlı'dan Cumhuriyet seçkinlerine intikal eden bir yönetici sınıf ideolojisinin doğal uzantısı olmuş, topluma yeniden bir "çeki-düzen" vermenin de meşruiyet temelini teşkil etmiştir. Dolayısıyla askerlik hizmeti yoluyla da taşradan gelen genç erkek nüfusa benzersiz bir eğitim ve doktrin aşılama fırsatı sunmuştur.⁴¹

Bu çerçevede resmi ideolojinin inşası ve toplumun tabanına yayılması sürecinde askerlik kavramının, devrimler ve ulusun ruhu ile ilişkili olduğu egemen söyleme yansımış, Atatürk devrimlerinin hem düşünsel hem de maddi altyapısını vücuda getiren asıl zümrenin ordu olduğu savunulmuştur. Bunu yaparken de askeri anlamda sağlam terbiye, kusursuz disiplin ve üstün komuta kademesinin milli varlığın ve ilerlemenin en

³⁷ Levent Ünsaldı, *Türkiye'de Asker ve Siyaset*, (çev. Orçun Türkay), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008, s. 157.

³⁸ *Askerin Ders Kitabı Her Sınıf İçin*, Ankara, Büyük Erkanharbiye Matbaası, 1934, s. 221.

³⁹ Ünsaldı, a.g.e., s. 158.

⁴⁰ Güven Gürkan Öztan, "Türkiye'de Milli Kimlik İnşası Sürecinde Militarist Eğilimler ve Tesirleri", *Erkek Millet Asker Millet Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, (der. Nurseli Yeşim Sumbüloğlu), İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 83-84.

⁴¹ Tanıl Bora, "Ordu ve Milliyetçilik", *Bir Zümre, Bir Parti Türkiye'de Ordu*, (der. Ahmet İnsel, Ali Bayramoğlu), 4. B., İstanbul, Birikim Yayınları, 2009, ss. 164-165.

önemli destekçisi olduğu savından hareket edilmiştir.⁴² Cumhuriyet'e sadakat ve vatan sevgisi her askerin görevi olarak belirlenmiştir.⁴³

Aynı zamanda milliyetçilik prensibinin daha da işler kılınması adına İslamiyet öncesindeki Türk tarihi de sıklıkla referans gösterilmiş, ulusun yüceltilmesi için tarihten dersler çıkarmanın zorunluluğu öne çıkarılmıştır. Buna ek olarak Türk milletini oluşturan fertleri diğer uluslardan farklılığını da ortaya koymak adına Türklüğün sahip olduğu üstün özellikler maddelenmiştir.⁴⁴ Özellikle etnisite temelli milliyetçiliğin yükseliş trendine geçtiği 1930'lu yıllarda toplumun askeri vasıfları ve savaşçı özellikleri Türklük özelinde anlamlandırılmış, şehitlik kavramı başta olmak üzere pek çok dini motif de ulusal bir karaktere büründürülmüştür.⁴⁵ Türklerin doğuştan asker ve kahraman bir niteliğe sahip oldukları, gündelik hayatlarındaki problem çözme yetilerinin askeri başarılar elde etmelerinde de etkili olduğu vurgulanmış ve ulus olarak var olmalarının birincil sebebinin cesaretlerinin perçinlediği savaşa gücü olduğu ifade edilmiştir.⁴⁶

Egemen ideolojinin yerleşik hâle geçirilmesinde bir aygıt olarak işlev gören ordu, bu misyonunun gereği olarak bünyesinde bulunan erlere yalnızca askerliğe dair teknik bilgileri kazandırmakla yetinmemiş, aynı zamanda onlara Cumhuriyet'in yurttaşı olmalarını sağlamak adına öğrenmeleri gereken bilgileri de aktarma yoluna gitmiştir.⁴⁷ Nitekim silahlı kuvvetlerin iç hizmet kanununun 102. maddesinde de erbaş ve erlerin ülkesini ve dünyayı tanımak, yurttaşlık bilgilerini genel olarak bilmek, okuma-yazma öğrenmek, modern tarım uygulamaları, vergi mevzuatı, seçim usulleri gibi alanlara da hâkimiyet gibi görevleri olduğu açıkça ifade edilmiştir.⁴⁸ Ordu bu sayede özellikle kırsal kesimden gelen gençleri içinde büyüdüğü geleneksel üretim ve egemenlik ilişkilerinin etkisinden çıkarıp, yurttaşlık vurgusu kapsamında modern ulus devletin bireyi olmalarını amaçlamıştır. Zira egemen ideolojinin sağlam toplumsal temellere oturtulması için yeni üretim ilişkilerinin yaygınlık kazandığı bir ortam zaruridir.⁴⁹

⁴² Güven Gürkan Öztan, "Türkiye'de Milli Kimlik...", s. 84.

⁴³ *Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu ve Yönetmeliği*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1961, s. 14.

⁴⁴ *Askerin Ders...*, ss. 222-226.

⁴⁵ Öztan, a.g.m, s. 85.

⁴⁶ Mehpere Tefvik, *Türk Tarihinde Aile Hayatı Evrimi ve Bunda Kadın*, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1936, ss. 16-17.

⁴⁷ Serdar Şen, "Silahlı Kuvvetler ve Resmi İdeolojinin Yeniden Üretimi", *Birikim*, İstanbul, Birikim Yayıncılık, S. 105-106, 1998, s. 141.

⁴⁸ *Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet...*, s. 99.

⁴⁹ Şen, a.g.m, s. 141.

Ordunun toplumun şekillenmesinde fertleri gelenekselliğin etkisinden kurtarmak istediği alanlardan bir başkası inanç konusudur. Bu bağlamda Cumhuriyet idaresinin ve demokrasi kavramının İslam diniyle ters düşmediği iddiası, laiklik ilkesinin inanç ve vicdan özgürlüğünü vurgulayan tarafı Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hz. Muhammed'in hadisleriyle desteklenme yoluna gidilmiş, dinin kişileri bağlayan bir inanç sorunu olduğu üzerinde durularak devletin dini kurallarla yönetilemeyeceği fikri işlenmiştir.⁵⁰

Özellikle toplumun okul çağındaki ve genç kesimi olmak üzere kaynaşmayı bütünüyle sağlamak adına Prusya sisteminin mirası olan "asker-millet" ve "topyekun savaş" anlayışı bağlamında verilen eğitimler de ordunun ideolojik şekil verme yöntemlerinden birisi olmuştur.

Buna göre ilkokul çağındaki öğrencilere öğretilen marş, askeri yürüyüşler ve oyunlar, ortaokul ve lise öğrencileri için milli savunma dersleri ve izcilik eğitiminin verilmesinin yanı sıra askeri birliklere ve savaş gemilerine geziler düzenlenmesi, askeri törenlere ve tatbikatlara izleyici olarak katılımlarının sağlanması, yüksek öğretim öğrencilerine genelkurmay başkanlığınca görevlendirilen uzmanlar tarafından verilen konferanslar, ayrıca bu öğrencilerden son öğrenim yılından bir önceki öğrenim yılında bulunanların iki aylık kıta hizmeti ile mükellef olmaları, ordu ve millet kaynaşması adına gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Buna ek olarak kız öğrenciler de lise çağında ve üniversitede olmak üzere iki adet birer aylık milli savunma kursu görmek zorundadır.⁵¹

Prusya sisteminin bir diğer özelliği ise subayların profesyonel meslekleri dışında, sanat, siyaset, spor gibi pek çok entelektüel/kültürel alanda donanımlı olma zorunluluğudur.⁵² Bu sistem dahilinde yetişen Türk ordusunun subayları da köylerden askere gelen gençler için öğretici ve yol gösterici üstün birer kişilik olarak kabul görmüştür. Ordu da "milletin en büyük okulu" ve "ulusun şeref sembolü" olarak tanımlanmış, burada yetişen erler de cehaletten kurtularak ideal bir vatandaş olmak

⁵⁰ Osman Güngör Feyzoğlu, Ahmet Okutan, Turgut Durukan, *Askerin Din Bilgisi*, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, Ankara, 1981, ss. 172-173.

⁵¹ Nuri Gücüyener, Hikmet Aslanoğlu, *Yabancı Milletlerde Gençliğin Askerlik Öncesi Harb Eğitimi Nasıldır, Bizde Nasıl Olmalıdır*, İstanbul, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1952, ss. 56-57.

⁵² Serhat Güvenç, "ABD Askeri Yardımı ve Türk Ordusunun Dönüşümü: 1942-1960", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (der. Evren Balta Paker, İsmet Akça), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 257.

olanağını yakalamışlardır.⁵³ Kışlalar bu noktada kişilik üretim merkezleri olarak görev yürütür, köy ve kasabalar da onlara bunun için temel malzemeyi hazırlayan yardımcı kuruluş vazifesini üstlenir.⁵⁴

Resmi ideolojinin gerektirdiği ölçüde işlenmeye hazır olarak gelen askere gelen erler ordunun tedarikatından geçtikten sonra burada öğrendiklerini memleketlerine döndüklerinde unutmamaları ve komutanlarıyla diyaloglarını sürdürmeleri gerekliliği vurgulanmıştır. Böylece ordu sivil hayatta da kendilerine yol göstermeye devam etmiş ve kontrolünü sürdürmüştür. Terhis olan kişiler doğup büyüdüğü yerlere döndüklerinde başta ailesinin fertlerine, daha sonra çevresine askerdeyken öğrendiklerini aktarmış, böylece egemen ideolojinin toplumsal bazda yayılmasına katkıda bulunmuştur.⁵⁵

Milli mücadele döneminde göstermiş oldukları fedakarlık ve kahramanlık üzerinden kadın kimliği de ordunun egemen ideolojinin arzuladığı yurttaş tipini oluşturmak adına başvurduğu unsurlardan birisi olmuştur.⁵⁶ Kurtuluş Savaşı'nda cepheye mermi ve erzak taşıyan, yaralıları tedavi eden Türk kadınına, yeni devletin kuruluşu sonrasında da yeni sorumluluklar biçilmiştir. Buna göre kadının görevi yalnızca dünyaya bir çocuk getirmek değil, aynı zamanda onlara vatan ve millet sevgisini benimsetmek, vatanın ve milletin son dayanağının da ordu olduğuna inandırmak olmuştur.⁵⁷ Çocuk sahibi olmayan anne ve babalara da bu durum için üzülmemeleri, kışlalarda vatan ve millet sevgisiyle yetişip sivil hayata dahil olan gençleri evlat olarak kabul etmeleri telkin edilmiştir.⁵⁸

Cumhuriyet Halk Partisi öncülüğünde egemen ideolojinin temel niteliklerini belirleyen altı temel ilke, parti-devlet birlikteliğini somutlaştırırken bu birlikteliğin üçüncü kolunu ise ordu oluşturmuştur. Ordunun askere gelen toplumun genç nüfusu için yürürlüğe koyduğu faaliyetler, partinin toplum için yürüttüğü ideolojik önderlikle örtüşmüştür. Bu açıdan Cumhuriyet Halk Partisi, rejimin geleceği için Türk Silahlı Kuvvetlerin önemine vurgu yaparken, ordunun da bünyesinde askerlik vazifesini yerine

⁵³ Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Militarizm Zihniyet, Pratik ve Propaganda*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 52.

⁵⁴ Kemal Eker, *Millet Morali ve Ordu*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1960, s. 27.

⁵⁵ Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Militarizm...*, s. 55.

⁵⁶ Öztan, a.g.e., s. 60.

⁵⁷ Kemal Eker, *Millet Morali ve...*, s. 35.

⁵⁸ Remzi Yiğitgüden, *Askerlik Psikolojisi*, Ankara, Genelkurmay Matbaası, 1941, s. 89.

getiren fertlerin eğitimi esnasında partinin devreye soktuğu ideolojik aygıtlara atıfta bulunduğu dikkati çekmiştir.⁵⁹

Nitekim bu bağlamda Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından Cumhuriyet Halk Partisi'nin "halkın partisi" olduğu vurgusu yapılarak, halkevlerinin önemine değinilmiş, insanların buralarda edineceği bilgilerin kendilerini donanımlı birer vatandaş hâline getireceği ifade edilmiştir.⁶⁰

Belge'ye göre ordunun kurucu rolünden hareketle egemen ideolojinin yerleşik kılınmasında önemli bir rol oynaması, Cumhuriyet'in kuruluş yılları özelinde rejimin niteliğini militarist kılmamaktadır. Tarih, uygarlık gibi alanlarda yapılan çalışmaların temel amacı Kemalizm'in ilkeleri doğrultusunda yeni bir ulus tesis etmek olmuş, bu yapının yıkılmasını önleme ve sürekliliğini sağlama görevi de fiziksel varlığı sayesinde orduya düşmüştür.⁶¹

Tek parti iktidarının son dönemlerinden itibaren uluslararası konjonktürün değişmeye başlamasının Türkiye üzerindeki etkileri, ekonomik gelişmelerin genel anlamda olumsuz yönde seyretmesi, profesyonel anlamda ve mesleğin özlük haklarına dair karşılaşılan bir takım sıkıntılar orduyu siyaset kurumu ile karşı karşıya getirmiş, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde kendisini gösteren iktidar ve asker birlikteliği yavaş yavaş yerini karşılıklı güvensizliğe bırakarak devlet ideolojisinin gerçek temsilcisinin ve koruyucusunun kim olduğuna dair bir çatışmanın da başlangıcı verilmiştir.

4. ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SONRASINDA ORDUNUN ÜSTLENDİĞİ İŞLEV VE DEMOKRAT PARTİ MUHALEFETİNİN DAYANDIĞI TOPLUMSAL TEMELLER

II. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar geçen süreçte egemen ideoloji olarak Kemalizm'in belirlediği hedefler doğrultusunda modernleşme projesi kapsamında toplumun şekillendirilmesinde rejime muhalif unsurlar devletin ideolojik ve baskı aygıtları vasıtasıyla devre dışı bırakılmış, bu çerçevede büyük toprak sahiplerinden

⁵⁹ Serdar Şen, *Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, 3. B., İstanbul, Su Yayınları, 2010, s. 46.

⁶⁰ Necdet Uluboy, *Askerin Bilgi Kitabı*, İstanbul, Askeri Matbaa, 1945, s. 83.

⁶¹ Murat Belge, "Askerin Önemi Öğretmek ya da Türkiye'de Profesyonel Ordunun İmkansızlığı Üzerine", *Erkek Millet Asker Millet Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, (der. Nurseli Yeşim Sünbüloğlu), 2013, s. 183.

ticaret burjuvazisine kadar tüm kesimler devlet bürokrasisi ile ittifak hâlinde olma zorunluluğu hissetmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrasında ise yükselişe geçen demokrasi hareketlerinin etkisiyle burjuvazi, bürokrasinin boyunduruğundan kurtulmak için harekete geçmiş, buna karşılık bürokrasi içinde de parçalanmalar başgöstermiştir. Sivil bürokrasinin iktidar alanını askeri bürokrasinin aleyhine genişletmesiyle birlikte Cumhuriyet'in ilanından bu yana süregelen devlet-parti-asker işbirliğinde ordu yönetsel yapının dışına doğru itilmiştir.⁶² Sanayiciler, tüccarlar, serbest meslek sahipleri gibi sosyo-ekonomik gruplar daha demokratik bir siyasal sistem talep etmiş, Cumhuriyet Halk Partisi de çok partili bir düzene geçişin kendi iktidarının devamına engel teşkil etmeyeceğini düşünmüştür.⁶³ Tanör'e göre bu zaman dilimi sivil bir nitelik taşımaktadır. Ordunun bir kurum olarak çok partili hayata onay veren veya karşı çıkan politik açıdan aktif bir rolü olmamıştır.⁶⁴

Sovyet tehdidi sebebiyle Amerika Birleşik Devletleri ile girilen yakınlaşma sonucunda alınan askeri yardım, ordudaki rahatsızlığın bir başka boyutunu oluşturmuştur. Modernleşmenin öncülüğü vazifesini kendisine edinmiş bir kurumun çağın gerektirdiği modern teknik donanımdan ve eğitimden yoksun kalması, gerçekleştirilen yeniliklerden en az payı kendisinin alması gibi bir gerçekle yüzleşmesini sağlamıştır.⁶⁵ Yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş doktrininin kabulü, askeri okullarda verilecek eğitimde Amerikan sistemine geçilmesi, silah temininde Amerika Birleşik Devletleri'nin tek kaynak olması gibi bağımsızlığı sekteye uğratabilecek sonuçlar silahlı kuvvetlerin kurumsal ve tarihi misyonuyla örtüşmemiştir.⁶⁶

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 1946 sonrası iktidardan duymuş olduğu hoşnutsuzluğun bir başka gerekçesi ise iktisadi kriz ortamı olmuştur. Topraksız köylüler, sabit ve dar gelirli kesimler ekonomik durgunluktan ciddi şekilde etkilenmiş, bu kesimlerle daha iç içe olan subay zümresi de durumu yakından gözlemleyerek

⁶² Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul, Boyut Kitapları, 1997, ss. 20-21.

⁶³ Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Ankara, Bilgi Yayınları, 1993, ss. 22-23.

⁶⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, Der Yayınları, 1995, s. 285.

⁶⁵ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin...*, s. 46.

⁶⁶ Ümit Özdağ, *Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ordu-Siyaset İlişkisi*, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2006, ss. 155-156.

rahatsızlıklarını ortaya koymuşlardır.⁶⁷ Buna ek olarak harp okullarından fazla sayıda mezun edilen genç subaylarla ordunun alt kademesinde belirgin ölçüde kadro şişkinliği meydana gelmiş, siyasi otoritenin bu sorunu alt kademedeki subayların terfi sürelerini uzatarak çözüme yoluna gitmesi sıkıntının boyutlarını daha da arttırmıştır.⁶⁸ Böyle bir ortamda askeri bürokraside, mevcut sıkıntıların Demokrat Parti ile giderileceğine dair inanç kuvvetlenmiş, II. Meşrutiyet döneminde gözlemlenen ordunun sadakat noktasının sultandan devlete kayışı bu kez de Cumhuriyet Halk Partisi iktidarından devlete kayış şeklinde gerçekleşmiştir.

Dolayısıyla bu dönemde ordunun tavrı Türkiye'nin olabildiğince hızlı bir şekilde demokrasinin hüküm süreceği bir ortama kavuşmasından ziyade, kendi kurumsal sorunlarını çözüme kavuşturacak bir hükümetin iş başına gelmesini arzu etmek noktasında kendisini göstermiştir. Kendi örgütsel işleyişine karışmadığı, isteklerini yerine getirdiği, Kemalizm'in ilkelerinden ödün vermediği müddetçe Türk Silahlı Kuvvetleri için Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasında herhangi bir farkın bulunmadığı çok partili hayata geçiş sürecinin ortaya çıkardığı gerçeklerden birisi olmuştur.⁶⁹

1950 genel seçimleri öncesinde Demokrat Parti'nin yürüttüğü muhalefetin ana unsurlarından bir tanesi devlet müdahalesi temelli iktisadi anlayışa karşılık, pazarı savunan özgürlükçü ekonomik çizgi olmuştur. Ekonomi üzerindeki sıkı bürokratik denetimden bıkkın gelen burjuvazi, II. Dünya Savaşı döneminde elde ettiği servet birikiminden sonra kendisine ideolojik olarak da devlet bürokrasisinden ayrılmaya yetecek gücü bulmuştur. Bu noktada da milli birlik ve bütünlüğü her şeyin üzerinde tutan dayanışmacı bir ekonomi politikası karşısında piyasa liberalizminin kurallarına sıkı sıkıya sarılmıştır.⁷⁰

Böyle bir ortamda Demokrat Parti'nin kuvvetli bir popülist siyasi söylem etrafında birleştirdiği toplumsal ortaklık, 1930'lu yıllarda uygulanan devletçilik ana eksenli ekonomik uygulamalardan zarar gören kesimlerden oluşmuştur. Savaş yıllarında ortaya çıkan ekonomik maliyetin yansımaları ise en çok orta ve küçük ölçekli köylü kesim ile ücretli çalışanlar tarafından hissedilmiştir. Bunun yanı sıra Varlık Vergisi ve

⁶⁷ Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde...*, s. 22.

⁶⁸ Özdağ, a.g.e., s. 21.

⁶⁹ Özdağ, a.g.e., s. 22.

⁷⁰ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 19. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 148.

Milli Koruma Kanunu uygulamalarının getirdiği sonuçlar sermaye çevrelerini, Köy Enstitüleri uygulamaları ve toprak reformu girişimleri büyük toprak sahiplerini, grev hakkı vaadi de işçi kesimini Demokrat Parti etrafında toplanmaya itmiştir.⁷¹

1946 yılı itibariyle alınmaya başlanan Amerika Birleşik Devletleri kökenli yardımlar Türkiye'de burjuvazi sınıfının özerk bir alana taşınmasında etkili olmuştur. Zira bu yardımlarla birlikte yerli burjuvazi, devletçi bürokratik elitin ekonomi üzerindeki sıkı kontrolünün çözülmeye başlayacağını farketmiştir. Bu durumda da Demokrat Parti, burjuvazinin hem ekonomik hem de politik mecradaki liberalizm özlemine bir umut teşkil etmiştir.⁷²

Demirel'e göre bu dönemde burjuvazinin gücünü kesin olarak ölçebilecek sabit kriterler mevcut değildir. Kendi çıkarlarını, dünyaya bakışını savunabilen, meslek örgütleri aracılığıyla siyasi otorite üzerinde bir baskı grubu formuna dönüşebilen ticaret ve sanayi erbabının sayısız az olduğundan bu anlamda burjuvazinin güçsüz olduğu söylenebilir. Öte yandan da devlet işleyişini sağlayan yapıların uzun vadede bu sınıfın çıkarlarına aykırı hareket edememesi de dikkate alınması gereken başka bir gerçektir. II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin, yönünü Atlantik bloğuna çevirmesi de bu gerçekliği pekiştirmiştir.⁷³

Demokrat Parti'de görev yapmış önemli isimlerden Samet Ağaoğlu'na göre parti, kuruluşunu halk hareketine dayandırmıştır. Halkı harekete geçiren temel motivasyon ise ekonomik ve sosyal düzendeki mevcut aksaklıkların yanında bireyin hür olma arzusudur. Bu doğrultuda da Meşrutiyet ve tek parti döneminde küçük yahut büyük görevler almış askeri ve sivil bürokrasi halkla el ele vererek Demokrat Parti'yi kurmuştur.⁷⁴

Özbudun'a göre Demokrat Parti kentli sanayi ve ticaret burjuvazisi, taşra burjuvazisi ve taşra eşrafının ittifakının bir ürünüdür.⁷⁵ Cem'e göre ise Cumhuriyet'in

⁷¹ Feridun Cemil Özcan, "Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, (haz. Mete Kaan Kaynar), İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 39-40.

⁷² Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi - II 1920-1960*, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2010, s. 258.

⁷³ Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 74.

⁷⁴ Samet Ağaoğlu, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, İstanbul, Baha Matbaası, 1972, ss. 7-71.

⁷⁵ Hıfzı Topuz, Hüsamettin Ünsal, *Cumhuriyet'in Beş Dönemeci*, İzmir, Sergi Yayınevi, 1984, s. 115.

ilanı sonrasında erk, burjuvazi ile bürokrasi arasında paylaşılmıştır. Fakat karar mekanizmasının kontrolü elinde tutan ve bu çerçevede burjuvaziye yönlendiren yine bürokrasidir. Savaş sonrası dünyadaki şartların değişmesi Türkiye'deki tüccar ve eşrafın ufkunu genişletmiş ve onları bürokrasinin vesayetinden kurtarmıştır. Demokrat Parti de kurulduğu günden itibaren bu sınıfların sözcüsü olmuş ve yine bu sınıflar tarafından finanse edilmiştir.⁷⁶ Kongar da Demokrat Parti'yi sermaye sınıfının politik bir ürünü olarak tanımlamış, toprak sahipleri, tüccarlar ve iş adamlarının açıkça bu partiyi desteklediğini ifade etmiştir.⁷⁷

Koçak'a göre Demokrat Parti, kurulduğu ilk yıllarda kentlerde ve gelişmiş ilçelerde serbest meslek sahiplerinin, küçük ölçekli yerleşim birimlerinde ise çiftçilerin oluşturduğu orta sınıfın desteğini almıştır. İktidarın kendine yakın olarak görmediği ve politik alanın dışına itilen bu gruplar Demokrat Parti aracılığıyla bürokratik elite karşı siyaseten mücadele edebilecekleri bir zemine kavuşmuştur. Ekonomik bakımdan derin sınıf farklılıklarına rağmen iktidardan duyulan rahatsızlık noktasında buluşulan politik ortak payda, halkın geniş kesimlerinin bu ayrımları göz ardı ederek Demokrat Parti etrafında birleşmeye itmiştir.⁷⁸

İktidarın, ekonomik ve sosyal egemenliği kentlerde ve taşrada belirli gruplara teslim etmesi aynı nitelikleri gösteren sınıfların rekabet etmesini önlemiş, bunun sonucunda aynı sınıfa mensup olan topluluklar, oligarşik bir yapıya bürünmüş bürokratik siyasi elit sayesinde elde edilen ekonomik kazanımları rekabete açma yoluna gitmiştir. Dolayısıyla taşradaki politik rekabet, belli sınıflara ekonomik anlamda önemli imtiyazlar ve ödünlere tanıyan siyasi iktidarın tekeli ortadan kaldırmaya yönelik işlemiştir. Bu doğrultuda da hem siyasi hem de ticari tekele karşı halkın farklı kesimlerini bir araya getiren sınıfsal bir reaksiyon ortaya çıkmıştır.⁷⁹

Gürel'e göre özellikle kırsal alandaki köylü kesimin 1950 seçimlerine gidilen süreçte Demokrat Parti'yi desteklemesi gayet olağan bir durumdur. Bunun birinci sebebi iktidarın 27 yıl boyunca uygulamış olduğu tarım politikaları sonrasında git gide

⁷⁶ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın...*, ss. 317-318.

⁷⁷ Emre Kongar, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1978, ss. 423-424.

⁷⁸ Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasal Sistemin Kuruluş Yılları (1946-1950) İktidar ve Demokratlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012, ss. 189-190.

⁷⁹ Koçak, a.g.e., s. 190.

yoksullaşan köylülere karşı siyaseten söyleyebileceği bir şey kalamamasıdır. Buna ek olarak Demokrat parti de seçim propagandalarında köylünün içine düştüğü fakirliği ustalıklı işlemiş ve onları kendi iktidarları döneminde refaha kavuşturacağına ikna etmekte başarılı olmuştur. 1946 seçimlerinde sandık başlarında karşılaştıkları tutum, yükselen fakirlik karşısında politik otoriteye karşı artan tepki ve bu tepkiyi şekillendirecek örgütlü bir sol partinin bulunmayışı, tarımla uğraşan kırsal kesimin desteğini normal olarak Demokrat Parti ekseninde somutlaştırmıştır.⁸⁰

Mardin'e göre de kasabadan yaşayanların ve ticari ileri gelenlerin ekonomik etkinlikleri arttıkça Demokrat Parti özel girişimi teşvik eden bir iktisadi programla kitlelerin önüne çıkmış, bürokratik denetimin zarar verdiği çıkarlar hedeflerine ulaşmada bu partiyi araç olarak görmüşlerdir. Demokrat Parti'nin köylüleri bürokrasinin baskısından kurtaracağı, onların sorunlarının politikanın temel gündemine taşınacağı, hizmetler getireceği ve dini yaşamı daha özgür kılacağına dair ortaya koyduğu vaatler kendisini bu kesimlerin gözünde çok cazip bir alternatif haline getirmiştir.⁸¹

Çok partili hayata geçiş sonrası Demokrat Parti'nin muhalefetini belirleyen temel dayanaklardan bir tanesi de din olgusu olmuştur. Dinin kitleleri mobilize etmedeki rolünün farkında olan egemen ideoloji, laiklik ilkesini tavizsiz bir şekilde uygulamış, 1930'lu yıllarda liberal ekonominin krize girmesi sonucu toplumun dokusunda meydana gelen tahribatı gidermek adına da milliyetçiliği merkeze alan bir modernleşme hareketi yürütmüş fakat beklediği neticeyi alamamıştır. Ayrıca siyasi otorite merkezi, şehir ve kasabalarda yaşamlarını sürdüren küçük burjuvazi ve köylü kesimin, kökü çok eski bir tarihsel geçmişe uzanan yaşam tarzlarını değiştirebilecek ekonomik ve sosyal dinamikleri üretememiş, egemen ideolojinin kuşatıcılığını hisseden bu kesimler geleneklerine daha sıkı bağlanmışlardır.⁸²

Boran'ın 1940'lı yıllar özelinde yaptığı bir çalışma da Demokrat Parti'nin kırsal kesimin desteğini kazanmak adına İslamiyet'in bütünleştiriciliğine başvurduğu göstermesi açısından önemlidir. Bu çerçevede Boran'a göre köyler ve kasabalar

⁸⁰ Burak Gürel, "Türkiye'de Kırsal Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi", *Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri*, (haz. Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak), 2. B., İstanbul, Yordam Kitap, 2015, s. 322.

⁸¹ Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 21. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 71.

⁸² Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet...*, s. 151.

toplumsal bazda birbirileriyle daha yakın ilişkiler içine girdikçe köylüler kendi yaşamlarını küçümseme yoluna gitmiştir. Demokrat Parti ise 1950 seçimleri için yürüttüğü çalışmalarda bu kesimleri yaşantılarını küçük görmemeleri gerektiği inancını aşılama gayreti göstermiş, böyle İslamiyet'e dair değerlerle kırsal değerleri resmileştirmiştir.⁸³

Sarıbay'a göre Kemalizm'in egemen ideoloji olması ve İslamiyet'in de bu ideolojiye muhalif olan unsurların sembolü haline gelmesi çok partili hayata geçiş sürecinin etrafı kesin çizgilerle çizilmiş şekilde "biz-onlar" ayrımına dayalı bir zeminde gerçekleşmesine sebep olmuştur. Esasen hem Cumhuriyet Halk Partisi hem de Demokrat Parti devletin gözetiminde topluma yön verici bir bürokratik-otoriter zihniyeti benimserken, bir taraftan İslam'ın politikleştirilmesinin de önünü açmışlardır. Örneğin Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu noktadaki tavrı kendi politikalarını meşru bir taban üzerinde yürütmekte zorlandığı anda Demokrat Parti'nin politikalarını sahiplenmek şeklinde kendisini göstermiştir.⁸⁴ Bürokratların ilkokullara din dersi koymaları, türbe ziyaretlerini serbest bırakmaları, imam hatip okulları açmaları söz konusu tavrın ortaya çıkardığı sonuçlardır.

Tüm bu veriler ışığında 1950 seçimlerine Cumhuriyet Halk Partisi var olan durumun büyük ölçüde sürdürülmesinden yana bir irade göstererek bürokratik merkezi, Demokrat Parti ise taşra burjuvazisi, eşraf ve kırsal kesimin ana hatlarını oluşturduğu çevreyi temsilen girmiş,⁸⁵ sonucunda tarihi milli mücadele ve Cumhuriyet ile özdeşleşen Cumhuriyet Halk Partisi 27 yıllık siyasi iktidarını ilk kez devretmek durumunda kalarak, muhalefet konumuna geçmiştir.

5. DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ ANA DİNAMİKLERİ VE TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİNİN TUTUMU

5.1. DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ BİRİNCİ BEŞ YILLIK DÖNEMİ

⁸³ Behice Boran, *Toplumsal Yapı Araştırmaları (İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki)*, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1992, ss. 218-219.

⁸⁴ Ali Yaşar Sarıbay, "Demokrasi ve İslam İlişkisinde Türkiye Tecrübesi: Çok Partili Hayata Geçiş", *Global Toplumda Din ve Türkiye*, İstanbul, Everest Yayınları, 2004, ss. 58-59.

⁸⁵ Şerif Mardin, "Türk Siyasasını...", s. 74.

Demokrat Parti'nin o güne kadar süregelen politik merkezin dışında konumlanması, tıpkı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi siyasal çizgi bakımından liberal kanatta yer aldığı şeklinde değerlendirilmiştir. Oysa politik açıdan da ekonomik açıdan da Demokrat Parti'nin liberalizm anlayışı sınırlı mahiyet kazanmıştır.⁸⁶

Demokrat Parti için iktisadi açıdan karma ekonominin prensipleri esas alınmış ve benimsenmiştir. Devlet, ekonomik yaşamda belli bir dokunulmazlık zırhı içerisinde kalmaya devam ederken, Demokrat Parti'nin liberal anlamda getirdiği yenilik pazarın özgürleşmesi ve çeşitlenmesi olmuştur.⁸⁷ Bu bağlamda burjuvazinin bürokrasiye karşı elde ettiği seçim zaferi, bürokratik denetim altındaki kapitalist düzenden, pazar mekanizmasına daha kuvvetli şekilde bağlı kapitalist sisteme geçişin de habercisi niteliğindedir.⁸⁸

Tarımla iştilgal eden kesimlerin mağduriyetlerini gidermekle işe başlayan Demokrat Parti, destekleme alımlarını yaygınlaştırmış, çeşitli kredilerle çiftçilere gelir ve kaynak aktarımı sağlamış, geçmişte şikayete konu olan pek çok vergiyi kaldırmıştır. Önemli ölçüde gelen Amerika kaynaklı dış yardımlar, elverişli hava koşulları sebebiyle tarımsal üretim yaşanan bolluk ve Kore Savaşı'nın bir sonucu olarak ihraç mallarına gelen aşırı taleple birlikte 1950'lerin başlarında Türkiye'nin gerçekleştirdiği çarpıcı iktisadi büyüme siyasi otoritenin toplumsal sınıflar nazarındaki prestijini oldukça arttırmıştır.⁸⁹ Tarımdaki modernleşme hamlesine paralel olarak karayolu yapımı için de gerçekleştirilen geniş ölçekli yatırımlar sonucunda farklı bölgelerin birbirine bağlanması gerçekleştirilmiş, bu sayede Türkiye'de tarım gerek ulusal gerekse uluslararası pazara sıkıca eklenilerek büyük ölçüde geçimlik olmaktan çıkıp ticari bir nitelik kazanmıştır.⁹⁰

Demokrat Parti politik alanda Kahraman'ın deyimiyle ideolojik olarak otoriter ancak pasif bir modernleşme yolunu tercih etmiştir. Temel problemi din ile özdeşleştirilen geleneksel kültürün kamusal alandan bütünüyle çıkarılması şeklinde

⁸⁶ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal...*, s. 258.

⁸⁷ Kahraman, a.g.e., s. 259.

⁸⁸ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet...*, s. 156.

⁸⁹ Feridun Cemil Özcan, "Elli Yıllarda...", ss. 40-41.

⁹⁰ Burak Gürel, "Türkiye'de Kırdada...", s. 324.

tanımlamış ve bu durumu giderme yolunda adımlar atmıştır.⁹¹ Kemalizm'in ilkelerine bağlı kalma noktasında ise hakim ideolojiyi yalnızca korumak değil aynı zamanda özünü muhafaza ederek daha da geliştirip, canlı kılmak siyasal iktidarın söylemlerinde kendisine yer bulmuştur.⁹² Buna ilaveten muhalefetin dini irtica temalı sert eleştirilerinin önüne geçmek maksadıyla da 25 Temmuz 1951 tarihli Atatürk'ü Koruma Kanunu çıkarılmış ve ilgili kanun uyarınca Atatürk devrimlerine, heykellerine yönelik her çeşit saldırının cezai müeyyideye tabi tutulacağını hükme bağlanmıştır.⁹³ Böylelikle Demokrat Parti, egemen ideolojiyle herhangi bir sorun yaşamadığını ortaya koyma fırsatı bulmuş, aynı zamanda mevcut rejime sadık bir politik teşekkül olduğunu göstererek bu konuda Cumhuriyet Halk Partisi'nden geri kalmadığı mesajını da vermek istemiştir.⁹⁴

5.2. DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ İKİNCİ BEŞ YILLIK DÖNEMİ

Kore Savaşı'nın umulandan erken sona ermesi sonrasında ihraç mallarına yönelik aşırı talebin kesilmesi, iklimsel şartların kötüleşmesiyle tarımsal üretimde yaşanan düşüş ile birlikte 1950'li yılların ikinci yarısında Türkiye'de siyasal iktidarın iktisadi anlamda sorunlarla boğuştuğu bir sürecin başladığı söylenebilir. Ekonomik alanda yaşanan sıkıntılar doğal olarak politik alana da sirayet etmiş, Demokrat Parti hükümeti kendisine muhalif tüm kesimler üzerinde sert tedbirler almaya yönelik bir baskı aygıtı kimliğiyle kendisini gösterme ihtiyacı hissetmiştir.

1955 yılından itibaren Demokrat Parti iktidarı tarıma dayalı büyüme modelinin zaaflarıyla yüzyüze gelmeye başlamış, modern tarımsal yöntemlerin çok sınırlı kaldığı bir ortamda hava koşullarının kötüleşmesiyle birlikte tarımsal üretim düzeyinde geriye gidiş başlamıştır.⁹⁵ Buna rağmen destekleme alımlarının Merkez Bankasından Toprak Mahsulleri Ofisine açılan geri ödemesiz kredilerle finanse edilmesi ve dolaşımdaki para miktarının hızla yükselmesiyle birlikte enflasyon dalgası oluşmuş, hızla artan ithalat

⁹¹ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal...*, s. 261.

⁹² Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde...*, s. 65.

⁹³ Ahmad, a.g.e., s. 66.

⁹⁴ Selçuk Koca, "Atatürk'ü Koruma Kanunu", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, (haz. Mete Kaan Kaynar), İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 329-330.

⁹⁵ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 6. B., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 231.

ülkenin döviz rezervlerinin tükenmesine yol açmıştır.⁹⁶ Bu noktada hükümet ihtiyaç duyduğu dış kaynaklı krediyi bulmakta büyük zorluklar yaşamış, 1958 yılında Türk lirası dolar karşısında aşırı değerlenmiş ve fiili olarak devalüasyona gidilmiştir.⁹⁷

1957 genel seçimlerinden yine birincilikle çıkmasına rağmen oy ve sandalye kaybeden Demokrat Parti, siyaseten daha hırçın bir politika yolunu izlemeyi tercih etmiş, partideki otoriterleşme eğilimlerinin farkına varan kesimler özgür ve demokratik bir sistem arzusuyla politik tercihlerini değiştirme yoluna gitmiştir.⁹⁸ Demirel'e göre şehirli orta sınıf olarak kabul edilebilecek bu kesimler, Demokrat Parti'nin Kemalist nitelikli modernleşme projesinin ilkeleriyle çelişkili dini değerlere yaslanan bir yapıya dönüştüğüne kanaat getirmiş ve bu yapıya oy veren kesimlerin kendi yaşam tarzlarını tehdit ettiği düşüncesini daha kuvvetli bir şekilde beslemeye başlamıştır.⁹⁹ 1950'lerin kapitalistleşme ve kentleşme sürecinde ortaya çıkan, ekonomik sektörlerde çalışan üst düzey yöneticiler, teknisyenler, mühendisler gibi beyaz yakalıları; hukukçu, doktor gibi serbest meslek sahiplerini; gazeteci, öğretmen, öğretim üyeleri gibi kültürel sermaye sahiplerini, askeri ve sivil bürokrasiyi içine alan bu yeni orta sınıf, 27 Mayıs'a giden yolda siyasal iktidara karşı muhalefetin ve askerinin dayandığı toplumsal zemini oluşturmuştur.¹⁰⁰

Enflasyonist ortamın hızını kesmeden devam etmesi, Cumhuriyet Halk Partisi ile siyaseten düşmanlık noktasına gelinmesi, muhalif basın ve diğer kuruluşlardan yükselen sert eleştiriler karşısında Demokrat Parti iktidarı siyasal otoritesini daha da güçlü kılabilecek tedbirlere başvurmuş, hayata geçirdiği Tahkikat Komisyonları aracılığıyla örgütlü olsun ya da olmasın kendisine muhalif tüm unsurları kontrol altına alarak sindirme yoluna gitmiştir. Özdağ, Demokrat Parti iktidarının Tahkikat Komisyonlarının kurulması için hazırlamış olduğu yasa tasarısında kullandığı dile vurgu yaparak; hükümetin Cumhuriyet Halk Partisi'ni, muhalefet görevini yürüten bir siyasi partiden ziyade, kendileri aleyhinde tertiplenen toplumsal gösterilerin kışkırtılmasında etkin rol

⁹⁶ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık...*, ss. 231-232.

⁹⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, 21. B., Ankara, İmge Kitabevi, 2015, s. 113.

⁹⁸ Kemal Karpat, *Türkiye'nin Siyasi Tarihi*, 6. B., İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 188.

⁹⁹ Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı...*, s. 281.

¹⁰⁰ İsmet Akça, "Ordu, Devlet ve Sınıflar: 27 Mayıs 1960 Darbesi Örneği Üzerinden Alternatif Bir Okuma Denemesi", *Türkiye'de Ordu, Devlet Güvenlik ve Siyaset*, (der. Evren Balta Paker, İsmet Akça), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 374.

oynayan bir illegal teşekkül olarak gördüğünü ve siyasal yaşamdan tasfiyesine yönelik bir çabaya giriştiğini savunmuştur.¹⁰¹

1958 yılına gelindiğinde hükümet, başta yargı ve sivil bürokrasi akabinde ordu ve üniversiteler tarafından bütünüyle dışlanmış olan bir yapıya dönüşmüş olup, yine bu tarihte Irak'ta gerçekleşen askeri darbeden psikolojik anlamda ciddi ölçüde etkilenmiştir.¹⁰² 1959 yılı ise iktidara muhalif tutumlarıyla bilinin pek çok yayın organının kapatılması ve çalışanlarının hapis cezasına çarptırılmasıyla geçmiş, ortalama yurttaş yaşanan bu kaos ortamından dolayı politik açıdan demoralize olmuştur.¹⁰³

Kahraman'a göre Demokrat Parti, kendisini iktidara getiren sivil/askeri bürokrasi, ticaret burjuvazisi, aydın sınıf gibi taşıyıcı unsurların oluşturduğu ortak zemini 1955 yılından itibaren Cumhuriyet Halk Partisi'ne kaptırılmış, söz konusu koalisyonun bileşenlerinden kendisine tek destekçi olarak sağ muhafazakar kesimler ve köylü sınıfı kalmıştır.¹⁰⁴ Bilhassa burjuvazinin, bürokrasiyle ılımlı ilişkiler sürdürmekten yana olan tavrı dolayısıyla, Demokrat Parti'ye olan desteğini takip ettiği agresif siyasetten dolayı çekmesi iktidarı zor durumda bırakmıştır.¹⁰⁵

5.3. ORDUNUN YENİDEN BİR BASKI AYGITI OLARAK ORTAYA ÇIKIŞI: 27 MAYIS ASKERİ DARBESİ

Demokrat Parti iktidarının, 1950'lerin sonlarına doğru gelindiğinde başvurmuş olduğu idari uygulamalardan rahatsız olan kesimlerin en önemlilerinden birisi de şüphesiz ordunun orta ve alt rütbeli subay grubu olmuştur. Hükümetle çok daha ılımlı bir çizgide ilişkilerini sürdüren yüksek rütbeli komutanlarının aksine bu grup, içinde yetiştiği egemen ideolojinin ilke ve amaçları doğrultusunda büyük bir titizlikle eğitilmiş, itiraz kültürü yüksek, idealist ve dinamik bir kimliği bünyesinde barındıran kişilerden meydana gelmiştir. Söz konusu kesimin hükümete yönelik tepkisel yaklaşımlarının temelinde Kemalizm'den uzaklaşılması endişesi yattığı kadar, ekonomik

¹⁰¹ Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde...*, s. 148.

¹⁰² Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde...*, s. 91.

¹⁰³ Ahmad, a.g.e., s. 95.

¹⁰⁴ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal...*, ss. 335-336.

¹⁰⁵ Kahraman, a.g.e., s. 336.

gerekçelerin de tetiklediği yoğun bir hoşnutsuzluğun da önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

1950 genel seçimlerinde, Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı tarafından özlük haklarının çözüme kavuşturulamaması ve refah seviyelerinin arzu ettikleri noktaya çekilememesi gibi gerekçelerle Demokrat Parti'yi desteklemekte herhangi bir beis görmeyen ordunun geniş kesimleri, iktidarın ikinci beş yılında ekonomik açıdan daha da fakirleşmelerinin yanında devletin karakterine şekil veren Kemalizm'in hükümet eliyle erozyona uğratıldığı kaygısının da etkisiyle özellikle 1946-1950 yılları arasında bulunduğu pozisyonu keskin bir şekilde değiştirme yoluna gitmiştir.

Ayrıca bu karşıt duruşun muhatabı yalnızca hayata geçirdiği politikalardan memnuiyet duymadıkları siyasal iktidar değil, onlarla aynı doğrultuda hareket ettiklerine kanaat getirdikleri üst rütbeli komutanlar da olmuştur. Demirel'e göre bu genç subaylar sorunluk gördükleri bu hiyerarşik yapı içerisinde yükselme veya kilit noktalara geleceklerine dair besledikleri inancı kaybettikleri gibi söz konusu yerlere gelmenin yolunun da mevcut iktidarın istediği şekilde hareket etmekten geçtiğini düşünmüşlerdir.¹⁰⁶

İktisadi alanda Demokrat Parti iktidarının uygulamaya koyduğu dışa açılan kapitalist kalkınmaya dayalı sistemin kendisine karşı herhangi bir negatif tutuma sahip olmayan askeri bürokrasinin muhalefetini belirleyen esas nokta, bu sistemin yaratacağı olumsuzluklardan kendileri gibi sabit gelirlili memur kesiminin daha az etkilenmesine yönelik taleplerinden ibarettir.¹⁰⁷ Buna karşılık siyasal iktidar ise orduyu dış politikanın bir enstrümanı olarak görmüş, finansmanını ise devlet bütçesinden ziyade Amerika Birleşik Devletleri ve NATO kaynaklı yardımlarla karşılama yoluna gitmiştir.¹⁰⁸ Toplumdaki yoksul ile varlıklı kesimler arasındaki makasın gitgide daha fazla açılması, maddiyata dayalı niteliklerin manevi değerlere göre daha ön plana çıkması askerlerin konumunu da etkilemiş, artan hayat pahalılığı karşısında gelirleri zayıf düşen ordu mensuplarının önemli bir kısmı ortalama bir yaşam standardı süremez duruma gelmiştir.¹⁰⁹ Nitekim tek parti dönemiyle karşılaştırıldığında, Demokrat Parti iktidarında

¹⁰⁶ Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı...*, s. 241.

¹⁰⁷ Demirel, a.g.e., s. 245.

¹⁰⁸ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde...*, s. 198.

¹⁰⁹ Ahmad, a.g.e., s. 199.

askeri personelin ücretlerinde % 38 ile % 57 arasında bir düşüş söz konusudur.¹¹⁰ Maaşları ile geçinemeyen memur sınıfının büyük kısmı geçimlerini sağlamak amacıyla resmi görevleri dışında da ek işler yapmaya başlamıştır.¹¹¹ Buna ilaveten Amerika'da eğitim görmek için gönderilen subayların, yeterli kaynak aktarımı yapılmadığı için yabancı meslektaşlarından borç almaları ve bu borçları kişisel eşyalarını satarak ödemeleri, yaşadıkları diğer zor şartlar Menderes hükümetine gönderilen bir mektubun konusu olmuştur.¹¹²

Asker ile siyasal iktidar arasındaki politik temelli gerilimin temelinde ise resmi ve egemen ideoloji olarak benimsenmiş Kemalizm'in özellikle laiklik ilkesinin hükümetçe aşındırıldığı düşüncesinin orduda yaygınlaşmasının yattığı söylenebilir. Akyaz'a göre 1950'lerin ikinci yarısından itibaren Demokrat Parti'nin lider kadrosu, milletvekillerinin partinin genel stratejisine ters düşmemek kaydıyla söylem ve davranışlarında dini motiflere yahut muhafazakâr temalara başvurmasında herhangi bir sakınca görmemiştir.¹¹³ Askerlerce ezanın Arapça okunmasına dair yasağın kaldırılması hayretle karşılanmış,¹¹⁴ eğitim ve öğretimde laik çizgiden sapılarak bu alanda dini tutuculuğa dayalı gayrı resmi çalışmaların hükümetçe teşvik edildiği kanaati kendilerinde hasıl olmuştur.¹¹⁵ Dolayısıyla laiklik ilkesinin güvenli bir zemine oturtulamaması düşüncesinin yarattığı endişe, kendisini devlet ve devlete hâkim olan ideolojiyle özdeşleştirmiş olan orduda rahatsızlığa sebebiyet vermiştir.¹¹⁶

Bu doğrultuda ordu içinde aslında temelleri 1954 yılından itibaren -başlangıçta birbirinden habersizce- atılmaya başlanan irili ufaklı pek çok ihtilalci klik 1960 yılına gelindiğinde disiplinli bir örgütlenme ile birleşerek siyasal iktidarı devirmek adına uygun şartların oluşmasını beklemiştir. Söz konusu ihtilalci örgütlenmeleri oluşturan subayların hepsi rütbesi yüzbaşı ile albay arasında değişen isimlerden oluşmuş, ortak

¹¹⁰ Mevlüt Bozdemir, "Le rôle extra-militaire de l'armée en Turquie", Mémoire de DES en science politique, Université de Paris I, 1975, s. 54'ten aktaran Levent Ünsaldı, *Türkiye'de Asker...*, s. 64.

¹¹¹ Orhan Erkanlı, *Anılar Sorunlar Sorumlular*, İstanbul, Baha Matbaası, 1972, s. 9.

¹¹² Samet Ağaoğlu, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, İstanbul, 1972, ss. 196-197. Mektubu n Harold B. Hinton adında bir Amerikalı yazdığı belirtilmekle birlikte Ağaoğlu, mektubun oradaki Türk Subayları tarafından bu şahsa yazdırıldığı fikrindedir.

¹¹³ Doğan Akyaz, *Askeri Müdahalelerin...*, ss. 83.84.

¹¹⁴ Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam*, İstanbul, Nurettin Uycan Matbaası, 1966, ss. 32-33.

¹¹⁵ Orhan Erkanlı, *Anılar Sorunlar...*, s. 10.

¹¹⁶ Akyaz, a.g.e., s. 85.

paydaları sorumlusunu hükümet olarak gördükleri ülkenin kötü durumunun düzeltilmesi etrafında şekillenmiştir.¹¹⁷

13 Mayıs 1960'ta muhalefet lideri İsmet İnönü'nün hükümet aleyhindeki demeçlerini basıp çoğaltan, 14 Mayıs 1960'ta hükümet karşı bildirimler dağıtan toplam 8 subay tutuklanmış;¹¹⁸ 21 Mayıs 1960'ta ise Kızılay'da Kara Harp Okulu öğrencileri Demokrat Parti iktidarını hedef alan bir yürüyüş düzenlemiştir.¹¹⁹ Harbiye'nin siyasal iktidara karşı açıktan tavır alması önemlidir, zira hükümet müdahalesinin zamanlaması noktasında tereddüt halinde bulunan lider kadronun elini, tarihsel birikimi açısından bu tip eylemlerin tetikleyicisi olmuş, milli mücadeleyi yürüten ve ülkenin kurucu kadrolarının önemli bir kısmını içinden çıkararak, kurulduğu günden beri gerekli gördüğü hallerde siyasal otoriteye karşı başkaldırma geleneğine sahip, aynı zamanda "icap ettiğinde devletin kaderine el koyma" güdüsünü her daim harekete geçirmeye hazır tutan bir kurum olarak rahatlatmıştır.

Tüm bu gelişmeler doğrultusunda 27 Mayıs 1960 darbesinin, ilk etapta ordunun üst düzey komuta dışındaki bölümünün, düşünsel arka planda Kemalist ideolojiden güç alarak kendisine atfettiği tarihsel misyon, mesleki anlamda yaşadıkları kaygılar ile siyaset, ifade özgürlüğü ve ekonomi bazında kriz yaşayan toplumsal sınıflarla girmiş olduğu koalisyon yön vermesi doğrultusunda gerçekleştirdiği bir hareket olduğu söylenebilir.

Demirel'e göre yönetime el koyan subaylar, bu eylemi koşulların olgunlaşmasına bağlı olarak konumlarının kendilerine yüklediği ahlâki bir sorumluluk olarak görmüş olup, bunun hukuk dışılığı teorik olarak kabul edilse de uygulamada yeterince özümsememiştir.¹²⁰ Bunun yanı sıra askerlerin ülkenin idaresinde görev alan siyaset erkanının yeterli bilgi, beceri ve donanımdan uzak olduğunu düşünmeleri, ülkenin içine düştüğü durumun da buna bağlanması sonucunda çözümü modern, çalışkan, idealist, birikim sahibi yöneticilerin başa getirilmesinde aramaları, müdahalelerini meşru kılmaları bakımından önemli bir argüman vazifesi görmüştür.¹²¹

¹¹⁷ Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı...*, ss. 345-346.

¹¹⁸ Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde...*, s. 170.

¹¹⁹ Özdağ, a.g.e., s. 177.

¹²⁰ Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı...*, s. 353.

¹²¹ Demirel, a.g.e., s. 354.

Karpat'a göre 27 Mayıs, sınıfsal çıkarların hakimiyet kurduğu farklı bir anlayışa karşı, geleneksel yönetici elitin göstermiş olduğu reflekse işaret eder.¹²² Karpat, iktidara karşı ilk muhalif tepkilerin yükseldiği ve devamında askeri müdahalenin işaretini veren, Türk modernleşmesinin ürünü olan Mülkiye ile Harbiye'ye dikkati çekerek; Demokrat Parti iktidarının geleneksel ve yeni egemen gruplar arasındaki dengeyi sağlamakta yetersiz kaldığını savunmuştur.¹²³ Karpat ayrıca, darbenin toplumsal gruplar arasındaki çatışmalara dayandığını iddia etmiş, ordunun toplumsal statüsünü korumak ve ekonomik üstünlüğe kavuşmak amacıyla ticaret burjuvazisini de yanına alarak siyasal iktidarın üstünlüğüne sona erdirmeyi amaçladığı sonucuna varmıştır.¹²⁴

Ünsaldı'ya göre de 27 Mayıs, askerin tek parti dönemindeki söz sahibi ve ayrıcalıklı pozisyonunu yeniden elde etme çabalarının bir sonucu olup; ordu, cumhuriyetçi meşruiyet tekeline yerel eşraf ve toprak sahipleriyle paylaşmak yerine kentli burjuvazinin, aydınların ve üniversite öğrencilerinin desteğini alarak, kendisinin devlet örgütü içindeki hareket alanını kısıtlayan siyasal iktidara müdahalede bulunmayı çıkar yol olarak benimsemiştir.¹²⁵ Zira tek parti döneminde siyasal seçkinlerin devlet mekanizmasındaki ağırlığı incelendiğinde meclisin % 17'sinin asker kökenli milletvekillerinden oluştuğu, Demokrat Parti iktidarı döneminde ise bu oranın % 3'e düştüğü görülürken; yine tek parti döneminde görev yapan 11 Milli Savunma Bakanının tamamının asker kökenli, Demokrat Parti iktidarında ise aynı mevkide görev yapan 6 kişiden 5 tanesinin sivil siyasetçi olduğu dikkati çekmiştir.¹²⁶

Balcı, 27 Mayıs'ı bir grup subayın hareketinin yanında basın, muhalefet partisi ve üniversiteler yoluyla "söylemsel mümkünlük" koşullarının yaratıldığı bir girişim olarak değerlendirmiş; asker bu sayede diğer devlet aygıtlarını kontrol altına almış, yeni kurumlar oluşturmuş ve böylelikle kendi ayrıcalıklı pozisyonunu normalleştirerek meşru kılmıştır.¹²⁷ Balcı'ya göre 27 Mayıs darbesi ile birlikte ordu kendisini diğer kurumlar karşısında özerk konuma taşıyacak süreci başlatmış, o güne kadar bölük

¹²² Kemal Karpat, *Türkiye'nin Siyasi...*, s. 192.

¹²³ Karpat, a.g.e., s. 193.

¹²⁴ Karpat, a.g.e., s. 193.

¹²⁵ Levent Ünsaldı, *Türkiye'de Asker...*, s. 69.

¹²⁶ Semih Vaner, Hülya Tufan, "L'armée, la société et le nouvel ordre (a)politique (1980-1983)", *Les temps modernes*, 1984, s. III'ten aktaran Levent Ünsaldı, *Türkiye'de Asker...*, ss. 69-70.

¹²⁷ Ali Balcı, *Türkiye'de Militarist Devlet Söylemi*, 2. B., Ankara, Kadim Yayınları, 2011, ss. 57-58.

pörçük bir şekilde varlığını sürdüren militarist dili devlet aygıtlarının merkezine taşıyarak öteki söylem metotlarını tasfiye etmiştir.¹²⁸

Kayalı'ya göre 27 Mayıs darbesi darbeyi yapanların ve destekleyenlerin iddia ettikleri gibi demokrasiyi değil toplumun sınırlı kesimlerine özgürlük getirmeyi hedeflemiştir.¹²⁹ Kayalı, Demokrat Parti iktidarında subayların prestij ve statü bakımından en dip noktaya geldiğini kabul etmekle birlikte, Cumhuriyetin ilk yıllarından beri durumlarının iyi olmadığını vurgulayarak darbenin gerekçesini askeri bürokrasinin yoksullaşmasıyla açıklamanın pek sağlıklı olmadığını savunmuştur.¹³⁰ Nitekim, Demokrat Parti de askeri personelin ekonomik durumu ile ilgili olarak meclise kanun teklifi de sunmuştur.¹³¹

27 Mayıs darbesine sınıf çıkarlarının çatışması kaynaklı yaklaşan analizlerin genel olarak dikkat çektiği nokta egemen ideolojinin veya askeri bürokrasinin yaşamış olduğu ekonomik zorlukların bağlayıcılığında daha çok sermaye sınıfının Demokrat Parti iktidarı ile yaşadığı anlaşmazlıklardır. Bu anlaşmazlıkların odak noktasını oluşturduğu hükümet karşıtı tavır alışlar, aynı gerekçeleri paylaşmasa da siyasal iktidar karşıtlığında birleşen pek çok toplumsal grubun beraberce hareket etmesinin önünü açmıştır.

Savran'a göre 27 Mayıs darbesi, sanayi burjuvazisinin siyasal iktidar ile yaşamış olduğu aşılamayan çelişkilerinin çözümü için başvurmak durumunda kaldığı zorunlu bir adres niteliği taşımış olup; bu darbe ile birlikte siyasal üst yapı, "tarımsal/ticari sermaye birikiminden sınaî sermaye birikimine geçişin ihtiyaçlarına" göre yeniden dizayn edilmiştir.¹³² 27 Mayıs rejiminin tanıdığı işçi hakları ve sosyal haklar ise kent soylu koalisyonun politik temsilcisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin aktif ve dinamik bir karaktere bürünmemiş işçi sınıfının desteğine almak adına verilen ödünlerdir.¹³³

27 Mayıs'ı sınıfsal açıdan incelemeye tabi tutan isimlerden bir başkası olan Keyder, darbenin arkasındaki temel bölünmeyi kırsal kesim ve kentlerdeki küçük sermaye ile sanayi burjuvazisi arasındaki çelişkiyle açıklamış; sanayi burjuvazisinin

¹²⁸ Ali Balcı, *Türkiye'de Militarist...*, s. 58.

¹²⁹ Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs - 12 Mart*, 4. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 64.

¹³⁰ Kayalı, a.g.e., s. 65.

¹³¹ George Harris, "The Causes of the 1960 Revolution in Turkey", *The Middle East Journal*, C. XXIV, 1970, s. 450.

¹³² Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri 1908-1980*, 4. B., İstanbul, Yordam Kitap, 2016, s. 182.

¹³³ Savran, a.g.e., s. 182.

uluslararası ölçekteki bağlantıları gelişen sermaye birikimi sürecinin mevcut siyasal iktidar tarafından düzenlenemeyeceğinin anlaşılması üzerine askeri darbeye başvurulduğunu öne sürerek söz konusu müdahalenin "restorasyoncu" değil "dönüşümcü" olduğunu savunmuştur.¹³⁴

Keyder'e göre sanayi burjuvazisi o dönemde henüz yeterince güçlü olmamasına rağmen bürokrat, aydın ve asker koalisyonu ile birlikte 27 Mayıs'ın ortaya koyduğu teknolojist ve kalkınmacı bir ruha sahip dönüşümden oldukça faydalanmıştır.¹³⁵ Fakat hemen darbe sonrasında da büyümenin hangi yollardan gerçekleştirileceğine dair bir ayrışma gerçekleşmiş; saf pazar ekonomisini savunanlarla sınaî kalkınma modelini savunanlar karşı karşıya gelmiştir.¹³⁶

Akça ise 27 Mayıs askeri darbesini -Gramsci'ci bir yaklaşımla- ortaya çıkan bir hegemonya krizinin çözülmesine yönelik bir adım olarak görmüş; müdahalenin başat bileşeni olan ordunun "kardeş kavgası", "demokrasinin içine düştüğü durum", "partiler arası uzlaşmazlık" gibi söylemsel pratikler geliştirerek müdahalesine meşruiyet zemini oluşturma gayret içinde olduğunu ortaya koymuştur.¹³⁷ Ekseriyeti hukuk profesörlerinden müteşekkil aydın grubu ise "demokrasi esasları", "hukuk devleti", "kişi hak ve hürriyetleri" gibi konulara vurgu yaparak Demokrat Parti iktidarına yönelik bir "hegemonya ve otorite krizinin" mevcudiyetini kanıtlamaya çalışmıştır.¹³⁸

Askeri darbe aynı zamanda devam eden süreçte iktisadi sistemin işleyişi açısından Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) gibi önemli bir aktörü de doğurmuştur. İlk aşamada OYAK'ın kuruluşunun arkasında yatan temel motivasyonun silahlı kuvvetler mensuplarının gerek tek parti gerekse Demokrat Parti iktidarı döneminde yaşamış oldukları ekonomik güçlükleri aşma iradesinin olduğu söylenebilir. Akça'ya göre dönemin güç dengeleri gözetildiğinde askerin mevcut ağırlığı ışığında OYAK kontrolü elinde tutarak sanayi burjuvazisinin güdümüne girmeden müstakil bir sermaye gücü olma yönünde ilerlemiştir.¹³⁹

¹³⁴ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve...*, s. 177.

¹³⁵ Keyder, a.g.e., 180.

¹³⁶ Keyder, a.g.e., 181.

¹³⁷ İsmet Akça, "Ordu, Devlet ve Sınıflar...", s. 386.

¹³⁸ Akça, a.g.m., s. 387.

¹³⁹ İsmet Akça, "Kolektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", *Bir Zümre Bir Parti, Türkiye'de Ordu*, (der. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu), 4. B., İstanbul, Birikim Yayınları, 2009, s. 234.

Gerekçeleri farklı alanlarda farklı şekillerde ortaya konulmakla birlikte ordunun modern devletin kuruluşuyla birlikte tek parti döneminde ideolojik temelli yön verici ayrıcalığının, egemen ideolojiyi toplum içerisinde yayma misyonunun ve kudretinin, siyasal iktidarın el değiştirmesi ile birlikte örselenmeye ve kaybolmaya yüz tuttuğunu söyleyebilmek mümkündür. Fakat sahip olduğu tarihsel birikimin etkisi, -her ne kadar ekonomik durumlarının kötüleşmesine bağlı olarak sekteye uğrasa da- varlığıyla toplumun nazarında barındırmaya devam ettiği saygınlık orduyu, idealindeki ülke idaresini tesis etmek adına tehdit unsuru olarak gördüğü yapıların karşısında güç kullanmaktan alıkoymamıştır.

Kemalizm'in prensipleriyle yoğrulmuş bir kurum olarak özellikle orta ve alt rütbeli subayların zihin dünyasında rejim karşıtı olarak kodlanan Demokrat Parti iktidarı, tasfiye edilmesi gereken bir siyasal aygıt olarak görülmüş; hâkim ideolojinin gerekleri doğrultusunda ve muhalif ittifakın diğer bileşenlerinin çıkarları da gözetilerek yeniden dizayn edilmesi zorunluluğunu hisseden, bununla doğru orantılı olarak baskı aygıtı kimliğine bürünen ordu tarafından sistemin dışına itilerek varlığına son verilmiştir.

SONUÇ

Althusser'in düşüncesinde insanların değiştirilip, dönüştürülerek egemen sınıfın talepleri doğrultusunda yeni bir şekle sokmak adına aracılık üstlenen ideoloji kavramı, aslında hem egemen olarak tanımlanan sınıfları hem de söz konusu sınıfların tahakküm altına aldığı tabi sınıfları kapsayan geniş bir yelpazedir. Hatta yöneten ve yönetilen sınıfların mensubu oldukları ideolojiler kimi yerlerde ortak bir takım unsurlar da barındırabilir. Ancak niteliği ne olursa olsun -egemen ya da tabi farketmez- ideolojiler mutlaka bir sınıfın damgasını taşırlar.

Althusser egemen niteliği taşıyan ideolojinin yayılması için işlev üstlenen aygıtlar arasında silahlı kuvvetleri göstermemiştir. Louis Althusser'in devlet aygıtlarını sınıflandırması doğrultusunda üretim ilişkilerinin yeniden üretimi amacıyla şiddet tercihini önceleyen baskı aygıtları içerisinde kendisine yer bulan ordu, devlet mekanizmasının üzerine inşa edildiği ve işleyişinin devamlılığını sağladığı ideolojinin topluma kabul ettirilmesi yönünde polis, mahkemeler, iktidar ve hapishanelerle aynı grup içerisinde yer alır. Devlete dair ideolojik aygıtların etkin bir şekilde görev yapabilmesi, toplumun siyasal iktidarın istek ve beklentileri ışığında şekillendirilmesi, hâkim ekonomik düzenin devamının sağlanabilmesi gibi gerekliliklerin tehlikeye düşmesi durumunda söz konusu baskı aygıtlarının devreye girmesi devletin devamlılığı adına yaşamsal bir önem arzeder.

Ordunun, Althusser'in sınıflandırmasında teşkil ettiği konuma modern Türkiye üzerinden bakacak olursak böyle bir yapıyı yalnızca baskı aygıtı olarak tanımlamak güç olacaktır. Mutlaka tarihsel düzlemde ele alındığında, modernleşme aşamasına kadar ordunun egemen gücün (kağan, hakan, sultan) himayesinde bir baskı aygıtı olarak görev yaptığı açıktır. Fakat özellikle 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ndeki geriye gidişin sebeplerinin öncelikle ordu içerisinde aranması modernleşme hareketinin başlatıldığı ilk yapının da ordu olması sonucunu doğurmuştur. Kontrolden çıkmış, başı bozuk bir oluşum hâline gelen ve savaşa yeteneğini gün geçtikçe tüketmiş bir Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesiyle başlangıç yapılmış, askeri alanda örnek kabul edilen Batılı ülkelerden ithal edilen askeri eğitimci eliyle ordunun yeni baştan dizayn edilmesi çalışmaları başlatılmıştır.

Askeri tarzda modernleşmenin çarpıcı sonuçları aslında en net anlamda okullaşma hareketinin başlatılmasıyla alınmaya başlar. Harp okullarının açılmasıyla birlikte Fizik, kimya, matematik gibi derslerin yanı sıra Batı orijinli düşünce akımlarını, filozofları okuyup öğrenmeye başlayan bu yeni tahsilli subay sınıfı, edinmiş olduğu birikimleri yabancı dil eğitimi, yurt dışı görevleri gibi tecrübelerle donatınca, yalnızca savaşmaya odaklı klasik subay profilinden sıyrılarak ülkenin gidişatından hoşnutsuzluk duyan ve buna çözüm yolları aramaya başlayan birer muhalif karakterli yapıya bürünmüşlerdir.

18. yüzyıldan itibaren Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık gibi siyasal ideolojilerle tanışan, "hak, hukuk, hürriyet, özgürlük" gibi kavramlara daha sıkı sıkıya bağlı bu yeni askeri zümre, padişahın otoritesini sınırlayan, mutlak monarşiyi meşrutiyet ile çevreleyen, parlamento, anayasa gibi kavramları siyasal gündeme taşıyan pek çok hareketin tetikleyicisi olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında, milli mücadeleyi yürüten ekibin çekirdek kadrosunu oluşturan bu kişiler bağımsızlığın kazanılmasından sonra kurulan modern yeni Türk devletinin de kurucu ekibini meydana getirmişlerdir.

Kurucusu Mustafa Kemal Atatürk de dâhil olmak üzere yönetici elitinin önemli bir kısmı asker kökenli olan yeni Türkiye Cumhuriyeti devletinin üzerine bina edileceği temel yaklaşım ve prensipler de Atatürk tarafından belirlenmiş olup, devletin de egemen ideolojisi Kemalizm ismiyle karşımıza çıkacaktır. Gelenekle büyük ölçüde bağlarını koparan ve toplumun gelişip aşama kaydetmesi adına kıstas alan Batı dünyasının modern değerlerini Kemalizm, eğitim, hukuk, sosyal yaşam vb. tüm alanları bu doğrultuda yeni baştan düzenleme yoluna gitmiştir.

Kemalizmle yön haritası çizilmiş devlet mekanizması, belirlemiş olduğu ilke ve devrimlerin toplum tarafından benimsenip içselleştirilmesi adına ideolojik aygıtlar hayata geçirmiş, bu ideolojik aygıtlar egemen ideoloji doğrultusunda toplumun istenilen tarzda dönüştürülmesinde görev üstlenmişlerdir. Eğitim alanında Köy Enstitüleri, kültürel alanda Halkevleri ve yayın organı Ülkü Dergisi, dini alanda ise Diyanet İşleri Başkanlığı Kemalist egemen ideolojinin ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılması ve kabul görmesi adına devlet idaresi tarafından meydana getirilen ideolojik aygıtlar olmuşlardır.

İdeolojik aygıtların yürüttüğü faaliyetler esnasında yahut sonucunda egemen ideolojinin dirençle karşılaştığı yerlerde bu kez Kemalist devlet mekanizması baskı aygıtlarını harekete geçirmiş, siyasal iktidarın sahibi ve yegane temsilcisi Cumhuriyet Halk Partisi, hukuk alanında egemen ideolojiye muhalefet eden veya onun için birer potansiyel tehdit unsuru barındıran odakların yargılandığı İstiklal Mahkemeleri, silahlı ve zora dayalı Kemalizm karşıtı ayaklanmaları bastıran ordu devletin baskı aygıtları olarak görev yapmışlardır.

Ancak tek parti iktidarı dikkate alındığında ordunun, köy enstitüleri, halkevleri ve diyanet işleri başkanlığının nüfuz edemediği alanlarda birinci dereceden ideolojik aygıt işlevi gördüğünü söyleyebilmek mümkündür. Silahlı kuvvetler, özellikle zorunlu askerlik hizmeti yoluyla Anadolu'nun pek çok farklı kesiminden gelen gençleri Kemalizm'in ilke ve prensipleri doğrultusunda yetiştirmiş, ideal bir yurttaşın nasıl olması gerektiği noktasında bu gençler etraflıca bir eğitimden geçirilmiştir. Bu eğitim esnasında ordunun özellikle temel aldığı ve aşılacak için çaba sarfettiği iki başat ilke Milliyetçilik ve Laiklik olmuştur. Zira Cumhuriyetin idealindeki yurttaş tipi öncelikle Türk milletinin bir ferdi olmaktan gurur duyacak ve ülkesi uğruna her türlü fedakarlığı çekinmeden göze alabilecek bir profilden oluşmalıdır. İkinci olarak da din adı altında dayatılan batıl inançların, hurafelerin etkisinden kurtulmuş bir vatandaş arzu edilmektedir. Özetle modern bir ulus devlet projesiyle yola çıkan ve bu devleti dinin kuşatıcılığından soyutlamak isteyen Kemalist ideolojinin talebi doğrultusunda yetiştirilecek yurttaş tipinin eğitiminde ordu ciddi bir ideolojik sorumluluk üstlenmiştir.

Bu sayede kışlalar okula, komutanlar ise gelen öğrencilerini egemen ideolojinin gerekleri doğrultusunda yetiştiren birer öğretmene dönüşmüştür. Burada yetişen genç erkekler memleketlerine döndüklerinde kışlalarda öğrendiklerini yakınlarına ve sosyal çevrelerine aktararak Kemalizm'in taşradaki taşıyıcılığını yerine getirmeye çalışmışlardır. "Ordu-millet" anlayışının subaylara yalnızca mesleklerine dair profesyonel görevleri yerine getirmekle değil aynı zamanda eğitici ve yol gösterici bir misyon yüklemesi silahlı kuvvetlerin ideolojik bir aygıt rolüne bürünmesini olanaklı kılmıştır. Halkın gözünde Cumhuriyet'e bağlı, çağdaş, Batılı değerleri sembolize eden, rejimi ve ülkesini korumakla yükümlü örnek bir tip olarak kabul görmüş Türk Subayı, sorumluluk hissettiği halkının fertlerini aynı değerler doğrultusunda şekillendirmiştir.

Demokrat Parti'nin kurulduğu 1946 yılından itibaren, devleti aygıtlarının bir araya getirdiği koalisyonun ayrışma işaretleri verdiği görülmüş, özlük hakları ve ücret noktasında Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının ordunun beklentilerini karşılayamaması silahlı kuvvetleri belli oranda Demokrat Parti'ye yakınlaştırmıştır. Kemalist rejimin ideolojik aygıtlarının bilhassa kırsal kesimde istenilen başarıyı elde edememesi, II. Dünya Savaşı nedeniyle yaşanan ekonomik krizin başta tarımla uğraşan kesim olmak üzere, büyük kentlerdeki gayrimüslim nüfusu da derinden sarsması 1950 genel seçimlerinde iktidar aygıtının el değiştirmesine sebep olmuş ve Demokrat Parti önemli bir üstünlükle siyasi iktidarı eline almıştır.

Askeri bürokrasinin orta ve alt kademelerinin yanında, tarım kesimi ve ticaret burjuvazisinin de desteğini alarak iktidara gelen Demokrat Parti'nin ilk beş yılında hem ağırlıklı olarak hitap ettiği tabanın hem de desteğini arkasında hissettiği bürokratik elitin ekonomik beklentileri fazlasıyla karşılanmış olup, siyaseten de fazlaca zıtlasma yoluna gidilmemiştir. 1950'li yılların ortasından sonra ise bozulan ekonomik durumun beraberinde getirmiş olduğu yoksulluk, sabit gelirliliği kesimi, başta da askerleri vurmuş; Demokrat Parti iktidarının tavır ve davranışlarına yansıyan hırçınlık, askerlerin hoş karşılayamayacağı bir takım faaliyetlere girişmesini de beraberinde getirmiştir. İktidar aygıtının otoriter çizgide bir yönetime kayması, Demokrat Parti'ye destek veren kırsal kesim haricindeki meslek kollarının ve toplumsal zümrelerin kendilerinden desteğini çekmesiyle sonuçlanmıştır. Kentlerde sivrilmeye başlayan, Kemalist devlet ideolojisiyle beyaz yakalı çalışanlar, gerilim ortamından rahatsızlık duyan sanayi burjuvazisi, rejime sadakatle bağlı üniversiteler ve öğretim üyeleri, kurucu ideolojinin politik kurumsal simgesi Cumhuriyet Halk Partisi ve kurtarıcılık misyonunu öteden beri kendisinde hak ve ödev gören ordunun oluşturduğu muhalif koalisyon siyasi iktidarı devirmiştir.

27 Mayıs darbesine bakıldığında sahne önünde devletin iki baskı aygıtının karşı karşıya geldiğini söylemek mümkündür. Egemen ideolojinin siyasi iktidar yönetiminde yayılması amacıyla baskı aygıtlarının toplum üzerinde kontrolü sağladığı bir ortamdan, toplumu meydana getiren pek çok sınıfın desteğini arkasına alan bir baskı aygıtı olarak ordu, diğer bir baskı aygıtı olan iktidardaki Demokrat Parti'yi sistemin dışına itmiştir. Darbeyle birlikte ideolojik açıdan birbiriyle özdeş gruplar yeniden ülke yönetiminde bir araya gelmiş, üretim ilişkileri başta sanayi ve ticaret burjuvazisinin çıkarlarını sekteye

uğratmayacak şekilde yeniden düzenlenmiş ve onların rahat hareket etmeleri için uygun siyasi ortam sağlanmıştır. Devlet, var olanların yanında Milli Güvenlik Kurulu, Yassıada hapishanesi ve mahkemeleri gibi yeni baskı aygıtlarını da üretmiştir. Bunun yanı sıra silahlı kuvvetler OYAK aracılığıyla bizzat ekonomik bir aktör olarak sisteme dahil olmuş ve sermaye sınıfının temsilcilerinden birisi konumuna gelmiştir.

İşçi sınıfına tanınan sosyal haklar, toplantı, gösteri ve yürüyüş özgürlüğü gibi düzenlemeler sonrasında 1950-1960 arasındaki dilime göre daha özgürlükçü bir ortama kavuşulması sonucunda Türkiye'de palazlanan sol hareket, ordu içerisinde ideolojik anlamda ayrışmaların önünü açmış, Kemalist ideolojiden uzaklaşmaması ve kapitalist olmayan yoldan devlet eliyle kalkınma hamlesinin gerçekleşmesini savunan subaylarla, serbest pazar ekonomisiyle daha barışık, NATO ile ilişkilere önem veren komuta kademesi arasında da gerilimlere sebep olmuştur. Bu doğrultuda 1962 ve 1963 yılında düzenlenen iki kalkışma devletin iktidar aygıtı ve ordunun komite kademesinin karşı refleksiyle bastırılmıştır.

Ordunun bir baskı aygıtı olarak emir komuta zinciri içerisinde tam anlamıyla fonksiyonu yerine getirdiği eylem ise 12 Eylül 1980 darbesi olacaktır. Bu sayede Türkiye iktisadi bağlamda serbest piyasa ekonomisi koşullarına tam olarak riayet edecek pek çok düzenlemenin önünü açmış, liberal ekonominin kuralları büyük sermaye sınıflarının arzuladığı şekilde işletilmeye başlanmıştır. 28 Şubat sürecine bakıldığında ise her ne kadar ordunun ideolojik aygıt olarak yeniden sahne aldığı ve gerekli yaptırımların uygulanması adına baskı aygıtına evirildiği görülse de esasında yapılanın üretim ilişkilerinin seküler nitelikli sermaye grupları adına ve çıkarına yeniden düzenlenmesi olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- AĞAOĞLU, Samet., *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, İstanbul, 1972.
- AHMAD, Feroz., *İttihatçılıktan Kemalizme*, (çev. Fatmagül Berktaş), 8. B., İstanbul, Kaynak Yayınları, 2016.
- AHMAD, Feroz., *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (çev. Sedat Cem Karadeli), 5. B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- AHMAD, Feroz., *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, (çev. Ahmet Fethi), 3. B., İstanbul, Hil Yayın, 2007.
- AKTAY, Yasin., *Türk Dinin Sosyolojik İmkani*, İstanbul, İletişim yayınları, 1999.
- AKYAZ, Doğan., *Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi*, 2. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- ALTHUSSER, Louis., *Filozof Olmayanlar İçin Felsefeye Giriş*, (çev. İsmet Birkan), İstanbul, Can Yayınları, 2016.
- ALTHUSSER, Louis., *Marx İçin*, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, İthaki Yayınları, 2015.
- ALTHUSSER, Louis., *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev. Alp Tümertekin), 2. B., İstanbul, İthaki Yayınları, 2015.
- ALTHUSSER, Louis., *Lenin ve Felsefe*, (çev. Bülent Aksoy, Erol Tulpar, Murat Belge), 4. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- ALTHUSSER, Louis., *Kriz Yazıları Althusser'den Sonra Louis Althusser*, (çev. Alp Tümertekin), İstanbul, İthaki Yayınları, 2009.
- ALTHUSSER, Louis., *Kapitali Okumak*, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, İthaki Yayınları, 2007.
- ALTHUSSER, Louis., *Yeniden-Üretim Üzerine*, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, İthaki Yayınları, 2005.
- ALTHUSSER, Louis., *Sanat Üzerine Yazılar*, (çev. Alp Tümeretekin, Zühre İlkgelen), İstanbul, İthaki Yayınları, 2004.

- ALTHUSSER, Louis., *John Lewis'e Cevap*, (çev. Alp Tümertekin), İstanbul, İthaki Yayınları, 2004.
- ALTHUSSER, Louis., *Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi*, (çev. Alp Tümertekin), İstanbul, İthaki Yayınları, 2003.
- AMCA, Hasan., *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul, Arba Yayınları, 1989.
- ARMAN, Hürrem., *Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri ve Tonguç Anılar*, Ankara, İş Matbaacılık ve Ticaret, 1969.
- ASSITER, Allison., *Althusser and Feminism*, London, Pluto Press, 1990.
- AYATA, Ayşe Güneş., *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, (çev. Belkıs Tarhan, Nüvit Tarhan), 2. B., İstanbul, Gündoğan Yayınları, 2010.
- AYBARS, Ergün., *İstiklal Mahkemeleri*, İstanbul, Doğan Kitap, 2014.
- AYTÜRK, Nihat, Yaşar Çelik, Enver Şahinarslan., *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, Ankara, T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Yayınları, 1987.
- BALCI, Ali., *Türkiye'de Militarist Devlet Söylemi*, 2. B., Ankara, Kadim Yayınları, 2011.
- BAŞGİL, Ali Fuat., *Din ve Laiklik*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2003.
- BAYKURT, Fakir., *Unutulmaz Köy Enstitüleri*, 3. B., İstanbul, Literatür Yayınları, 2016.
- BELGE, Murat., *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- BENTON, Ted., *Sosyolojinin Felsefi Kökenleri Kant, Durkheim, Weber, Marx*, (çev. Ümit Tatlıcan), İstanbul, Küre Yayınları, 2013.
- BERKES, Niyazi., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 22. B., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- BİLA, Hikmet., *CHP 1919-2009*, 4. B., İstanbul, Doğan Kitap, 2008.
- BORAN, Behice., *Toplumsal Yapı Araştırmaları (İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki)*, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1992.

- BORATAV, Korkut., *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*, 21. B., Ankara, İmge Kitabevi, 2015.
- BORATAV, Korkut., *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, İstanbul, Yordam Kitap, 2010.
- CALLINCOS, Alex., *Althusser's Marxism*, London, Pluto Press, 1976.
- CARNOY, Martin., *Devlet ve Siyaset Teorisi*, (çev. Simten Coşar, Aykut Erküp, Mete Pamir, Mehmet Yetiş), Ankara, Dipnot Yayınları, 2014.
- CEM, İsmail., *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 26. B., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- ÇAM, Yusuf., *Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar (1892-1912)*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1991.
- ÇAVDAR, Tevfik., *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, 5. B., Ankara, İmge Kitabevi, 2013.
- ÇEÇEN, Anıl. *Başlangıçtan Günümüze 100 Soruda Kemalizm*, 9. B., Ankara, Kilit Yayınları, 2012.
- ÇEÇEN, Anıl. *Halkevleri*, 2. B., Gündoğan Yayınları, Ankara, t.y.
- ÇETİN, Halis., *Korku Siyaseti ve Siyaset Korkusu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- ÇETİN, Halis.; *Modernleşme ve Türkiye'de Modernleştirme Krizleri*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2003.
- DANT, Tim., *Knowledge, Ideology and Discourse: a sociological perspective*, New York, Routledge, 1991.
- DEMİREL, Tanel., *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- DRUCKER, H.M., *Political Uses of Ideology*, London, Macmillan, 1974.
- DUMAN, Selçuk., *Modern Türkiye'nin İnşasında Halkevleri ve Sivas Halkevi Örneği*, Ankara, Berikan Yayınevi, 2013.
- DUVERGER, Maurice., *Siyasi Partiler*, (çev. Ergun Özbudun), Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993.

- EAGLETON, Tery., *İdeoloji*, (çev. Muttalip Özcan), 4. B., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015.
- EKER, Kemal., *Millet Morali ve Ordu*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1960.
- EMRENCE, Cem., *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- ERKANLI, Orhan., *Anılar Sorunlar Sorumlular*, İstanbul, Baha Matbaası, 1972.
- FEYZOĞLU, Osman Güngör, Ahmet Okutan, Turgut Durukan., *Askerin Din Bilgisi*, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, Ankara, 1981.
- FORGACS, David., *Gramsci Kitabı Seçme Yazılar 1916-1935*, (çev. İbrahim Yıldız), Ankara, Dipnot yayınları, 2010.
- FREEDEN, Michael., *İdeoloji*, (çev. Hakan Gür), Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2011.
- GAZALCI, Mustafa., *Köy Enstitüleri Sistemi Mezunları Üzerine Bir Araştırma*, 2. B., Ankara, Bilgi Yayınevi, 2016.
- GÖZAYDIN, İftar., *Diyanet Türkiye'de Dinin Tanzimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- GRAMSCI, Antonio., *Aydınlar ve Toplum*, (çev. Vedat Günyol), İstanbul, Çan Yayınları, 1967.
- GÜCÜYENER, Nuri, Hikmet Aslanoğlu., *Yabancı Milletlerde Gençliğin Askerlik Öncesi Harb Eğitimi Nasıldır, Bizde Nasıl Olmalıdır*, İstanbul, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1952.
- HALL, Stuart, Bob Lumley, Gregor McLennan., *Siyaset ve İdeoloji "Gramsci"*, (çev. Sadun Emrealp), Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985.
- HANİOĞLU, M. Şükrü., *Preparation for a Revulation: The Young Turks 1902-1908*, New York, Oxford University Press, 2001.
- HEPER, Metin., *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*, İstanbul, Doğan Kitap, 2011.
- HOCAOĞLU, Durmuş., *Laisizm'den Milli Sekülerizm'e Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi*, Ankara, Selçuk Yayınları, 1995.

- İNAN, A. Afet., *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973.
- İNAN, A. Afet., *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936*, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1973.
- İNAN, A. Afet., *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara, Türk tarih Kurumu Yayınları, 1969.
- İNAN, Süleyman., *Popüler Tarih Terminolojisi*, Denizli, Kocaeli Matbaa, 2001.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent., *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II 1920-1960*, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2010.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent., *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I Kavramlar Kuramlar Kurumlar*, 2. B., İstanbul, Agora Kitaplığı, 2010.
- KARA, İsmail., *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, 4. B., İstanbul, Dergah Yayınları, 2010.
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım., *Orada Bir Köy Var Uzakta Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- KARPAT, Kemal., *Türk Siyasi Tarihi*, 6. B., İstanbul, Timaş Yayınları, 2015.
- KARPAT, Kemal., *Türk Demokrasi Tarihi*, 6. B., İstanbul, Timaş Yayınları, 2015.
- KARPAT, Kemal. *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, 5. B., İstanbul, Timaş Yayınları, 2014.
- KAYALI, Kurtuluş., *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs - 12 Mart*, 4. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- KEYDER, Çağlar., *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 19. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- KIRBY, Fay., *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, (çev. Niyazi Berkes), 3. B., İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2015.
- KIŞLALI, Ahmet Taner., *Siyasal Sistemler Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, 8. B., Ankara, İmge Kitabevi, 2010.

- KIŞLALI, Ahmet Taner., *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*, Ankara, İmge Kitabevi, 1994.
- KİLİ, Suna. *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli*, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 1998.
- KİLİ, Suna., *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976.
- KOÇ, Nurgün., *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2013.
- KOÇAK, Cemil., *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İktidar ve Demokratlar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- KOÇAK, Cemil., *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- KOÇAK, Cemil., *Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945*, C. 2., 4. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- KOÇAK, Cemil., *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.
- KONGAR, Emre., *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1978.
- KÖKER, Levent. *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 2. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- KURAN, Ahmet Bedevi., *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- LACLAU, Ernesto., *Marksist Teoride Politika ve İdeoloji*, (çev. Faruk Gültekin), İstanbul, Doruk Yayınları, 2015.
- LARRAIN, Jorge., *Concept of Ideology*, Hutchinson, 1979.
- LARRAIN, Jorge., *Marxism and Ideology*, London, The McMillan Press, 1983.
- LARRAIN, Jorge., *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, (çev. Neşe Nur Domaniç), İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995.

- LEACH, Edmund., *Levi-Strauss*, (çev. Ayla Ortaç), İstanbul, AFA Yayınları, 1985.
- LEVINE, Andrew., *Marksizmin Geleceği Var mı?*, (çev. Ali Çakıroğlu), İstanbul, Aykırı Yayınları, 2004.
- LEWIS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Boğaç Babür Turna), 6. B., Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2013.
- MAINHEIM, Karl., *İdeoloji ve Ütopya*, (çev. Mehmet Okyavuz), Ankara, De Ki Yayınları, 2008.
- MAKAL, Mahmut., *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, 6. B., İstanbul, Literatür Yayınları, 2015.
- MARDİN, Şerif., *İdeoloji*, 17. B., İletişim Yayınları, 2015.
- MARDİN, Şerif., *Din ve İdeoloji*, 23. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- MARDİN, Şerif., *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- MARX, Karl, Frederich ENGELS., *Alman İdeolojisi - Feuerbach*, (çev. Sevim Belli), 7. B., Ankara, Sol Yayınları, 2010.
- MARX, Karl., *Ekonomi Politüğın Eleştirisine Katkı*, 4. B., (çev. Sevim Belli), Ankara, Sol Yayınları, 1979.
- MOREAU, Odile., *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri Yeni Düzenin İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, (çev. Işık Ergüden), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- ORAL, Mustafa., *Kemalist Cumhuriyetin İnşası Bir İdeolojik Aygıt Olarak Ülkü Dergisi*, İstanbul, Yeni İnsan Yayınevi, 2016.
- ORKUN, Hüseyin Namık., *Türkçülüğün Tarihi*, Ankara, Kömen Yayınları, 1977.
- ÖZBEK, Sinan., *İdeoloji Kuramları*, İstanbul, Notos Kitap Yayınevi, 2011.
- ÖZBUDUN, Ergun., *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Ankara, Bilgi Yayınları, 1993.
- ÖZBUDUN, Ergun., *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi – II Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)*, Ankara, Yükseköğretim Kurulu Yayınları, 1987.
- ÖZDAĞ, Ümit., *Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ordu-Siyaset İlişkisi*, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2006.

- ÖZDAĞ, Ümit., *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul, Boyut Kitapları, 1997.
- ÖZTAN, Güven Gürkan., *Türkiye'de Militarizm Zihniyet, Pratik ve Propaganda*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- PAMUK, Şevket., *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 6. B., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- PARLA, Taha., *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, C.3., 3. B., İstanbul, Deniz Yayınları, 2008.
- PARLA, Taha., *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Atatürk'ün Nutku*, C.1., 3. B., İstanbul, Deniz Yayınları, 2008.
- PEKER, Recep., *İnkılap Dersleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1984.
- PLAGGENBORG, Stefan., *Tarihe Emretmek Kemalist Türkiye, Faşist İtalya, Sosyalist Rusya*, (çev. Hulki Demirel), İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- PORTELLI, Hugo., *Gramsci ve Tarihsel Blok*, (çev. Kenan Somer), Ankara, Savaş Yayınları, 1982.
- RESCH, Robert Paul. *Althusser ve Yeni Marksist Toplumsal Kuram*, (çev. Feyyaz Şahin), İstanbul, Pales Yayınları, 2014.
- SANCAR, Serpil. *İdeolojinin Serüveni Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*, 3. B., Ankara, İmge Kitabevi, 2014.
- SARINAY, Yusuf., *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1921-1932*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1994.
- SEYHAN, Dündar., *Gölgedeki Adam*, İstanbul, Nurettin Uycan Matbaası, 1966.
- SHAW, Standford., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (çev. Mehmet Harmancı), 2. C., İstanbul, E Yayınları, 1983
- SOYSAL, Mümtaz., *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 8. B., İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1990.
- SWINGEWOOD, Alan., *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (çev. Osman Akınbay), 4. B., İstanbul, Agora Kitaplığı, 2014.

- ŞAHİNLER, Menter., *Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1996.
- SAVRAN Sungur., *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri 1908-1980*, 4. B., İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- SAVRAN, Gülnur., *Özne-Yapı Gerilimi Maddeci Bir Bakış*, İstanbul, Kanat Yayınları, 2006.
- ŞEN, Serdar., *Türk Silahlı Kuvvetlerinin Toplum Mühendisliği*, İstanbul, Su Yayınları, 2011.
- ŞEN, Serdar., *Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, 3. B., İstanbul, Su Yayınları, 2010.
- ŞİMŞEK, Sefa., *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.
- TANÖR, Bülent., *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, Der Yayınları, 1995.
- TAŞKIRAN, Cemalettin., *Yüzyıllardır Harbiye*, İstanbul, Doğan Kitap, 2009.
- TEVFİK, Mehpare., *Türk Tarihinde Aile Hayatı Evrimi ve Bunda Kadın*, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1936.
- TOKER, Metin., *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970.
- TOKSOY, Nurcan., *Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak Halkevleri*, Ankara, Orion Yayınevi, 2007.
- TONGUÇ, Engin., *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç*, İstanbul, Ant Yayınları, 1970.
- TOPUZ, Hıfzı, Hüsamettin Ünsal., *Cumhuriyet'in Beş Dönemeci*, İzmir, Sergi Yayınevi, 1984.
- TUNAYA, Tarık Zafer., *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, 4.B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016
- TUNAYA, Tarık Zafer., *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 3. B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016

- TUNAYA, Tarık Zafer., *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2.B., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- TUNAYA, Tarık Zafer., *Türkiye'de Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1980.
- TUNAYA, Tarık Zafer., *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, İstanbul Dovan Kardet Basımevi, 1952.
- TUNCER, Hüseyin., *Türk Ocakları Tarihi*, C. 1., Ankara, Türk Yurdu Yayınları, 1998.
- TUNÇAY, Mete., *Türkiye'de Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, 7. B., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- TURAN, Ali Eşref., *Türkiye'de Yerel Seçimler*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan., *Köy Enstitüsü Üzerine Düşünceler*, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1948.
- ULUBOY, Necdet., *Askerin Bilgi Kitabı*, İstanbul, Askeri Matbaa, 1945.
- UYAR, Hakkı., *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, 3. B., İstanbul, Boyut Yayınları, 2012.
- ÜNSALDI, Levent., *Türkiye'de Asker ve Siyaset*, (çev. Orçun Türkay), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008.
- YALMAN, Ahmet Emin., *Yarının Türkiyesine Seyahat*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1990.
- YAYLA, Atilla., *Kemalizm: Liberal Bir Bakış*, Ankara, Liberte Yayınları, 2008.
- YEŞİLKAYA, Neşe G., *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.
- YİĞİTGÜDEN, Remzi., *Askerlik Psikolojisi*, Ankara, Genelkurmay Matbaası, 1941.
- YÜCEKÖK, Ahmet., *100 Soruda Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1984.
- ZURCHER, Erik Jan., *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, 3. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- ZURCHER, Erik Jan., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (çev. Yasemin Saner), 23. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

Makaleler ve Kitap Bölümleri

- AKÇA, İsmet., "Ordu, Devlet ve Sınıflar: 27 Mayıs 1960 Darbesi Örneği Üzerinden Alternatif Bir Okuma Denemesi", *Türkiye'de Ordu, Devlet Güvenlik ve Siyaset*, (der. Evren Balta Paker, İsmet Akça), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, ss. 351-406.
- AKÇA, İsmet., "Kolektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", *Bir Zümre Bir Parti, Türkiye'de Ordu*, (der. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu), 4. B., İstanbul, Birikim Yayınları, 2009, ss. 225-269.
- AKŞİN, Sina., "Atatürk Döneminde Demokrasi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, S. 1-2, 1998, ss. 245-252.
- AKŞİT, Bahattin., "Laikleşme Tipolojisi ve Türkiye'deki Laikleşme Deneyimi", *Şerif Mardin'e Armağan*, (der. Ahmet Öncü, Orhan Tekelioğlu), 3. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 65-103.
- ARIKAN, Zeki. "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu*, Ankara, S. 23, 1999, ss. 261-281.
- ATEŞ, Toktamış., "Laiklik ve Aydınlanma", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, (ed. Mete Tunçay), İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, ss. 175-182.
- ATEŞ, Toktamış., "Mustafa Kemal, Kemalizm ve Demokrasi", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 20-23.
- BEKMEN, Ahmet., "Marksizm: Praksisin Teorisi", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (der. H. Birsen Örs), 3. B., 2009, ss. 163-252.
- BELGE, Murat., "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 29-43.
- BELGE, Murat., "Askerin Önemini Öğretmek ya da Türkiye'de Profesyonel Ordunun İmkansızlığı Üzerine", *Erkek Millet Asker Millet Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, (der. Nurseli Yeşim Sümbüloğlu), İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 181-186.

- BLUHM, William T., "İdeoloji ve Politik Kültür", (çev. Can Şahan), *İdeoloji Üzerine*, İstanbul, Kuram Yayınları, t.y., ss. 15-45.
- BORA, Tanıl., "Ordu ve Milliyetçilik", *Bir Zümre, Bir Parti Türkiye'de Ordu*, (der. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu), 4. B., İstanbul, Birikim Yayınları, 2009, ss. 163-178.
- BULUT, Yücel. "İdeolojinin Tarihçesi", *Sosyoloji Dergisi*, İstanbul, C. 3, S. 23, 2011, ss. 183-206.
- CİZRE, Ümit., "Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri: Kavramsal ve İlişkisel bir Analiz", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 156-179.
- ÇELİK, Nur Betül., "Söylem Kuramları, Hegemonya Kavramı ve Kemalizm", *Doğu Batı*, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, S. 8, Yıl. 2, 33-47.
- DEMİREL, Ahmet., "İsmet İnönü", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 124-133.
- DURAL, A. Baran. "Antonio Gramsci ve Hegemonya", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 39, 2012, ss. 309-321.
- GELLNER, Ernest., "Karşılaştırmalı Perspektiften Türk Seçeneği", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, (ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, ss. 188-199.
- GÜREL, Burak., "Türkiye'de Kırdan Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi", *Marksiizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri*, (haz. Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak), 2. B., İstanbul, Yordam Kitap, 2015, ss. 303-385.
- GÜVENÇ, Serhat., "ABD Askeri Yardımı ve Türk Ordusunun Dönüşümü: 1942-1960", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (der. Evren Balta Paker, İsmet Akça), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, ss. 255-284.
- HALL, Stuart., "Anlamlandırma, Temsil, İdeoloji: Althusser ve Post-yapısalcı Tartışmalar", *Kitle İletişim Kuramları*, (der. ve çev. Erol Mutlu), Ankara, Ütopya Yayınevi, 2010, ss. 359-394.

- HALL, Stuart., "Rethinking the 'Base and Superstructure' Metaphor", *Class, Hegemony and Party*, (ed. Jon Bloomfield), London, Lawrence & Wishart, 1977, ss. 43-72.
- HARRIS, George., "The Causes of the 1960 Revolution in Turkey", *The Middle East Journal*, C. 24, S. 4, 1970, ss. 438-454.
- HATEMİ, Hasan Hüsrev., , "Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet İşleri Teşkilatının Önemi", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, 1994, S. 29, ss. 86-88.
- HEPER, Metin., "'Kemalizm" ve Demokrasi", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 37-39.
- HEYD, Uriel., "Modern Türkiye'de İslam'ın Yeniden Dirilişi", *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, ss. 165-183.
- HOCAOĞLU, Durmuş., "Batı Tarzı Dünyevileşme: Laiklik ve Sekülerlik", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 93-112.
- İNALCIK, Halil., "Atatürk ve Atatürkçülük", *Doğu Batı*, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, S. 29, Yıl. 7, ss. 83-119.
- İNAN, Süleyman., "Atatürkçülük (Kemalizm) ve İdeoloji", *Liberal Düşünce*, Ankara, Liberte Yayınları, S. 34, Yıl. 9, 2004, ss. 109-116.
- İNÖNÜ, İsmet., "Fırkamızın Devletçilik Vasfı", *Kadro*, Ankara, S. 22, 1933, ss. 4-6.
- İNSEL, Ahmet., "Giriş", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 17-27.
- KARA, İsmail., , "Din ile Devlet İşleri Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, S. 18, 2000, ss. 29-55.
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım., "Tek Parti Döneminde Halkçılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 272-283.
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım., "Türkiye'de Köycülük", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 284-297.

- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım., "Türkiye'de Köy Enstitüleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 286-290.
- KAZANCIGİL, ALİ., "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5. B., Ankara, Sentez Yayıncılık, 2014, ss. 191-212.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali., "Atatürkçülük ya da Türk Aydınlanması", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 65-69.
- KOCA, Selçuk., "Atatürk'ü Koruma Kanunu", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, (haz. Mete Kaan Kaynar), İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 321-330.
- KOÇAK, Cemil., "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/Milli Şef", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 119-137.
- KOÇAK, Cemil., "Yeni Belgeler Işığında CHP-Devlet Kaynaşması Üzerine Notlar", *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar Sina Akşin'e Armağan*, (haz. Mehmet Ö. Alkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 133-191.
- KOÇAK, Cemil., "CHP-devlet kaynaşması (1936)", *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, S. 118, 2003, ss. 74-79.
- KOÇAK, Cemil., "Siyasal Tarih 1923-1950", *Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye 1908-1980*, (ed. Sina Akşin) C. 4, İstanbul, Cem Yayınevi, 1997, ss. 85-175.
- KORALTÜRK, Murat., "1920'lerden 1960'lara Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, (ed. Mete Tunçay), İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, ss. 157-160.
- KÖKER, Levent., "Kemalizm/Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 97-112.

- KÖKER, Levent., "Kemalizm ve 21. Yüzyıl Türkiye Demokrasisi", *Mete Tunçay'a Armağan*, (der. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk), İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, ss. 115-132.
- KURUÇ, Bilsay. "Kemalist Ekonomi Görüşü: Kesitler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 298-312.
- LICHTEIM, George., "The Concept of Ideology", *History and Theory*, Vol. 4, Connecticut, Wesleyan University, 1965, ss. 164-195.
- MAHÇUPYAN, Etyen., "Kemalizm, Pozitivizm ve İktidar Devlet/Ulemâ İlişkilerinde Modern Durum", *Doğu Batı*, 4.B., İstanbul, Doğu Batı Yayınları, S. 7, Yıl. 2, 2011, ss. 107-125.
- MAHÇUPYAN, Etyen., "Kemalizm: Bir Geçiş Dönemi", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 53-60.
- MANGO, Andrew., "Türkiye'de İslam", *Türkiye'de İslam ve Laiklik*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, ss. 129-141.
- MARDİN, Şerif., "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 21. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 35-77.
- MARDİN, Şerif., "Atatürkçülüğün Kökenleri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 21. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 181-188.
- MARDİN, Şerif., "Atatürk, Bürokrasi ve Rasyonellik", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 21. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 247-258.
- MARDİN, Şerif., "Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, (ed. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, ss. 54-69.
- MARDİN, Şerif., "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Press, C. 2, S. 3, 1971, ss. 197-211.

- MERT, Nuray., "Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 197-209.
- MERT, Nuray., "Cumhuriyet, Laiklik ve Din", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, (ed. Mete Tunçay), İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, ss. 207-214.
- MOUFFE, Chantal., "Hegemony and Ideology in Gramsci", *Gramsci and Marxist Theory*, (Ed. Chantal Mouffe), London, Routledge&Kegan Paul, 1979, ss.168-205.
- MUMCU, Uğur., "İstiklal Mahkemeleri", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1992, s. 1.
- ORTAYLI, İlber., "Osmanlı Devleti'nde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5. B., Ankara, Sentez Yayıncılık, 2014, ss. 175-188.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi., "Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü", *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5. B., Ankara, Sentez Yayıncılık, 2014, ss. 291-323.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi., "Bir Hegemonya Sorunsalı Olarak Asker-Sivil İlişkileri", *Politika ve Kültür*, Bursa, Dora Yayınları, 2010, ss. 187-191.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi., "Kemalizm Tartışmalarının Kültürel Doğası Üzerine Bazı Notlar", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 24-36.
- ÖRS, H. Birsen. "İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, (der. H. Birsen Örs), 3. B., 2009, ss. 3-45.
- ÖZAY, İl Han., "Cumhuriyetin Dini", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, İstanbul, C. 2, S. 3, ss. 79-121.
- ÖZCAN, Cemil Feridun., "Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, (haz. Mete Kaan Kaynar), İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 39-67.
- ÖZCAN, Gencer., "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Ordusunda Prusya Etkisi", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (der. Evren Balta Paker, İsmet Akça), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, ss. 175-221.

- ÖZTAN, Güven Gürkan. "Türkiye'de Milli Kimlik İnşası Sürecinde Militarist Eğilimler ve Tesirleri", *Erkek Millet Asker Millet Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, (der. Nurseli Yeşim Sümbüloğlu), İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, ss. 75-113.
- SALİHOĞLU, Mehmet., "Halkevleri Nedir Ne Değildir", *Atatürk ve Halkevleri Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1974, ss. 73-78.
- SARIBAY, Ali Yaşar., "Demokrasi ve İslam İlişkisinde Türkiye Tecrübesi: Çok Partili Hayata Geçiş", *Global Toplumda Din ve Türkiye*, İstanbul, Everest Yayınları, 2004, ss. 55-78.
- SARIBAY, Ali Yaşar., "Demokrasinin Prelude'ü Olarak Kemalizm", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 28, 1994, ss. 16-19.
- SARIBAY, Ali Yaşar. "Cumhuriyet, Devlet ve Toplum", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Cedit Yayınları, S. 20, 1992, ss. 36-39.
- SAYGIN, Tuncay., "Louis Althusser", *1900'den Günümüze Büyük Düşünürler*, C. 2, (ed. Çetin Veysel), İstanbul, Etik Yayınları, 2010, ss. 519-583.
- ŞEN, Serdar., "Silahlı Kuvvetler ve Resmi İdeolojinin Yeniden Üretimi", *Birikim*, İstanbul, Birikim Yayıncılık, S. 105-106, ss. 137-144.
- TANÖR, Bülent. "Laikleş(tir)me, Kemalistler ve Din", *75 Yılda Düşünceler Tartışmalar*, (ed. Mete Tunçay), İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, ss. 183-196.
- TEKELİ, İlhan, Gencay ŞAYLAN., "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim*, İstanbul, S. 6-7, 1978, ss. 44-110.
- TOPRAK, Binnaz., "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Türk Siyasal Hayatı Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, (ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5. B., Ankara, Sentez Yayıncılık, 2014, ss. 389-401.
- TUNAYA, Tarık Zafer., "Atatürkçülük", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, ss. 89-90.

TUNÇAY, Mete., "Atatürk'e Nasıl Bakmak", *Eleştirel Tarih Yazıları*, 3. B., Ankara, Liberte Yayınları, 2012, ss. 143-150.

ÜNDER, Hasan., "Kemalist Cumhuriyetçiliğin Klasik Ruhu", *Birikim*, İstanbul, S. 115, 1998, ss. 60-74.

YAYLA, Atilla., "Kemalizme Liberal Açından Bakınca", *Liberal Düşünce*, Ankara, Liberte Yayınları, S. 34, Yıl. 9, 2004, ss. 5-26.

YEŞİLKAYA, Neşe G., "Halkevleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 113-118.

YILDIZ, Ahmet., "Kemalist Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C. 2, 8. B., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, ss. 210-234.

Diğer Kaynaklar

Cumhuriyet Halk Partisi 4. Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, Ankara, 1935, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197610571, (22.08.2016), s. 54.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı, Ankara, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197000602, (05.09.2016), 1935, s. 10.

"Kemalizm Başka, Atatürkçülük Başka mı?", <http://www.dunya48.com/attila-ilhan/3528-attila-ilhan-kemalizm-baska-ataturkculuk-baska-mi-.html>, (22.08.2016).

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, "Kuruluş ve Tarihi Gelişim", <http://www.diyaret.gov.tr/tr/icerik/kurulus-ve-tarihce/8>, (21.09.2016)

Askerin Ders Kitabı Her Sınıf İçin, Ankara, Büyük Erkanıharbiye Matbaası, 1934.

Harpokulu Tarihçesi 1834-1945, Ankara, Harpokulu Matbaası, 1945.

Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu ve Yönetmeliği, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1961.

Cumhuriyet Gazetesi.

ÖZGEÇMİŞ		
Adı, Soyadı	Levent BÖRKLÜOĞLU	
Doğum Yeri ve Yılı	İstanbul/1980	
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce	
Düzeyi	KPDS:78	
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	1994	1998
		Pendik Lisesi
Lisans	2004	2008
		Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İİBF Kamu Yönetimi
Yüksek Lisans	2008	2010
		Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Doktora	2011	2017
		Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı
1.Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi	2010	2011
		İİBF Kamu Yönetimi Bölümü
3.Uludağ Üniversitesi	2011	2017
		Uludağ Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar		
Katıldığı Proje ve Toplantılar		
Yayınlar:	Levent Börklüoğlu, "Ulus Devlet - Yurttaşlık İlişkileri Karşısında Küresel Bir Tavrı Alış: Kozmopolitanizm", <i>International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic</i> , vol. 11/13, 2016, ss. 117-130, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9807 ISSN: 1308-2140.	
Diğer:		
İletişim (e-posta):	levent.borkluoglu@gmail.com	
	Tarih İmza Adı Soyadı	26/01/2017 Levent BÖRKLÜOĞLU

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Levent BÖRKLÜOĞLU
Tez Adı	Althusser'in İdeoloji Kuramı Bağlamında Türkiye'nin Çok Partili Hayata Geçişinde Ordunun Konumu
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Tez Türü	Doktora
Tez Danışman(lar)ı	Yrd. Doç. Dr. Sertaç SERDAR
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 26.01.2017

İmza :

